HET NIEUWE BRABANT

TWEEDE DEEL

HET BRABANTSE VOLK

HET NIEUWE BRABANT

Samengesteld onder leiding van

PROF. DR J. E. DE QUAY
AUG. C. J. COMMISSARIS
ANTOON COOLEN
DS B. TER HAAR ROMENY
PROF. DR F. J. H. M. VAN DER VEN

TWEEDE DEEL

HET BRABANTSE VOLK

1953

UITGAVE VAN HET PROVINCIAAL GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN
IN NOORD-BRABANT TE 'S-HERTOGENBOSCH

GEDRUKT BIJ ZUID-NEDERLANDSCHE DRUKKERIJ N.V., 'S-HERTOGENBOSCH

Dr P. C. de Brouwer

HET BRABANTSE VOLK

Wie tot taak heeft gekregen, het Brabantse volk te beschrijven, voelt onmiddellijk de drang, om althans even in de geschiedenis terug te grijpen. Want als bij ieder studievak een inleiding wordt gehouden over de historie van dat vak, enkel en alleen reeds om de huidige toestand beter te doen verstaan en de bestaande methodiek te verhelderen, dan zal het bekijken van de historische gang van een volksgroep zeker niet mogen worden veronachtzaamd, wil men een niet al te vaag denkbeeld krijgen van de aard van die volksgroep.

Waarbij dan nog komt, dat die volksgroep op het punt, waarop men in haar wezen tracht door te dringen, niet in ruste, doch in beweging is en verwachtingen wekt juist door haar uitingen in het verleden.

En nu is het wel waar, dat het beschrijven van de aard van een volksgroep zich niet met de belevenissen daarvan rechtstreeks heeft te bemoeien, maar eerder de hoedanigheden en, op dieper peil, het wezen moet trachten te benaderen, doch de hoedanigheden, zelfs het wezen, komen te onzer kennis door uitwendige feiten. Uit de eigenaardigheden van deze laatste besluiten we

tot aanwezigheid van bepaalde eigenschappen; uit de eigenschappen zien we de wezensaard opdoemen.

Nu is het uitpellen van eigenaardigheden een vrij fijn werk. Dit werk gelukt, zou men zeggen, niettemin heel gemakkelijk, althans aan eenieder die tot dezelfde volksgroep behoort. Met een haast wonderbare trefzekerheid weet een Brabander u bij een of andere uiting te vertellen: 'Dat is echt Brabants' of: 'Dat is niet Brabants.' Blijkbaar kent hij zich zelf als Brabander in die uiting terug of niet terug. Aan dat oordeel zijn in zijn binnenste tal van werkingen, snel en de ene al subtieler dan de andere voorafgegaan. Zulk een oordeel plegen we als 'spontaan' te betitelen, wat alleen in zoverre juist is, dat het in snel tempo wordt gevormd en de voorafgaande vergelijkingen en overwegingen niet de tijd krijgen om hel-bewust te worden. En juist om dit laatste zal men bij een poging om dat innerlijk gebeuren onder woorden te brengen, de moeilijkheid hiervan ervaren.

Uit het gezegde valt af te leiden – het schijnt althans dat men dit terecht doet – vooreerst dat het oordeel over het al of niet 'Brabantse' van iets niet kan worden overgelaten aan een niet-Brabander, en dat deze, wanneer hij de eigenheid van het Brabantse in een oordeel tot uiting tracht te brengen, niet verder komen kan dan de uitwendigheid en het oppervlak. Op dit niveau zweven de verklaringen, dat de Brabander gekenmerkt is door zijn gastvrijheid en zijn gemoedelijkheid en zijn goede trouw e.d., en, minder prijzend, door zijn sleurigheid en zijn slordigheid en zijn geringe levensernst. En verder kan men uit het bovenstaande opmaken, dat een of andere Brabander, die zich tot het onder woorden brengen van 'het Brabantse' zet, zich in zijn eigen psyche in tweeën zal moeten delen; dat hij het Brabantse volk tot het voorwerp van een onderzoek door het eigen Ik als subject zal moeten maken en tevens ook nog: zijn persoonlijk innerlijk bestand. En dit laatste, de ontleding,

de uitrafeling, zo ge wilt, van zich zelf, is misschien nog de meest krikkele kant van zijn taak of van de hem gegeven opdracht. Wie zich hierover even bezinnen wil, merkt allicht, dat het niet zo voor de hand ligt, in de stroming van 's mensen innerlijk het blijvende op te merken en nog minder, hoe daarin alles in diepte verschilt en onderling vervlochten is. Nog daargelaten de kwellende vraag, welke van de opgedoken hoedanigheden aan de natuur van de psyche, door vele psychologen onder temperament begrepen, zijn toe te schrijven, welke andere aan het karakter, aan de opvoeding, aan de vorming dus, dienen te worden toegewezen. Met al de moeilijkheden van de bedoelde beschrijving voor ogen zou men geredelijk tot het besluit komen: laten we maar van het beschrijven afzien en de keuring van het Brabantse overlaten aan het van zelf zich aan het bewustzijn meldende oordeel, waarin de Brabander zelf verbluffend nauwkeurig het herkennen van zijn eigenheid bewijst.

Doch dan staat daar altijd nog de zo klaarblijkelijke waarheid, dat Aristoteles er, als was het een axioma, zijn metaphysica mee begint: 'Alle mensen hebben van nature de drang om te weten.' Ze vragen naar 'wat' en 'hoe'. Zo komt het, dat, zodra de Brabantse gedachte zich als een eigen waarde aandiende, de vraag naar haar wezen met nadruk werd gesteld. En het zo moeilijk te geven antwoord ontleent denkelijk in hoge mate hieraan zijn aantrekkelijkheid, dat het gevoeld wordt als een vlucht uit het doffe materialisme en als het binnentreden in een innerlijkheid, waarvan de schoonheid wordt vermoed.

* * *

De beschouwingen over 'het nieuwe Brabant' mogen volgens het schema teruggaan tot de Franse Tijd. Terecht. Immers, dat daar het nieuwe Brabant begint, wordt dra voor iedereen duidelijk, die het Brabant-van-nu onder welk aspect ook ietwat

indringend bekijkt. En misschien nog meer om wat Brabant op dat tijdpunt uit het verleden meebrengt dan om het nieuwe dat er binnen vaart. Voor de beschrijving van de aard van het volk lijkt dit laatste in ieder geval onbestrijdbaar.

Als de tijd van de – altijd nog traag gaande – vrijmaking aanvangt, staat daar het Brabantse volk verguisd, verarmd, vernederd, maar met het onmiskenbare waarmerk van zijn *trouw*. Zijn trouw aan Christus en diens Kerk allereerst. Betoond twee lange eeuwen door. Inderdaad is hier in alle opzichten sprake van een beproefde trouw.

Met ter-zijde-lating van de onwrikbare opperhoogheid van het voorwerp is hier toch de subjectieve kant, het onderwerpelijke van die trouw als het voornaamste te beschouwen. Daarbij valt zelfs af te zien van de voortreffelijkheid, ja de noodzakelijkheid van de trouw, om het mensdom een menswaardig leven te laten leven, al zou daarop een loflied te zingen zijn. Wie de trouw in haar wezen benaderen wil, dient af te dalen in de zielsdiepte. Want de trouw gaat uit van het Ik en zij richt zich op de innerlijke verworvenheden van het Ik; in het onderhavige geval, op het eens verworven geloof. Zij is de constante vasthechting aan eens veroverde waarden, zonder acht te slaan op de omhoogwoelende revoltering, die in het mensen-innerlijk en daarbuiten in de menselijke samenleving storingen te verwekken tracht en het gestadig aanlegt op het in-gang-houden van levens-onrust. De trouw is de tegenpool van de onstandvastigheid en in volkomen harmonie met de altijd zich-zelf blijvende buitenmenselijke wereld van de natuur, die aan wet en orde gehoorzaamt en waaruit wij de absolute trouw aan zichzelf lezen van de oppermachtige Schepper. Reeds de boeken van het Oude Testament staan vol van dat attribuut van Gods wezen: de trouw aan zich zelf. En in de mens wordt geëist en in hem wordt geprezen: de trouw aan zich zelf. Het Nieuwe Testament doet daarin niet onder. De bekeerden, die de Christus aanhangen,

worden in het Grieks en Latijn (en andere talen) aangeduid als 'getrouwen'! Het verbond tussen man en vrouw, de kiemcel van het mensengeheel wordt als een uitbreiding van het Ik aangezien: 'Ze zullen twee zijn in één vlees' en het tot stand brengen daarvan heet bij ons 'trouwen'.

Toen het Brabantse volk de Franse tijd uitkwam, stond het daar niet alleen verarmd, moedwillig uitgemergeld, doch ook in cultuur diep weggezakt; evenwel met een ongerepte trouw aan wat sinds Willibrord een stuk van zijn wezen was: het geloof. En thans in de twintigste eeuw – al is in anderhalve eeuw van ontkerstening en indifferentisme elders het Katholicisme weggevaagd of in de achterhoek gedreven – staat Brabant nog sterk in zijn geloofstrouw. Juist door deze behield het ook de trouw aan het vaderland. Want de vermaningen van St. Paulus om aan de overheid en de machthebbers onderdanig te zijn en gehoorzaam, om aan de magistraat onderworpen te wezen, niet om wille van zijn tuchtrecht, maar om des gewetens wille: 'Zijn macht is Gods verordening', zaten diep in zijn ziel en werden opgevolgd als iets van-zelf-sprekends. Het bleek een verkeerd zicht op het Brabants gemoed, toen er bij de Belgische afscheiding in 1830 door velen een mee-doen van Brabant werd verwacht. En in de beroering van 1903 en 1904 en van 1918 lag de trouw aan het gezag duidelijk in het Zuiden, in Brabant en Limburg. Terwijl gedurende de Duitse bezetting Brabant stellig voor geen ander Nederlands gewest in hechte trouw hoefde onder te doen.

De Brabantse stevigheid was zo groot, omdat ze gedragen werd niet door vaporeuze strevingen, maar door een beginsel. Ze rustte stellig niet op de overtuiging, dat Brabant de voorliefde had van de Nederlandse bestuursmacht. Geheel de 19e eeuw door, en nog in de 20e heeft het als een hybridisch onderdeel gegolden van de 'Protestantse Natie'. Het verwijt van vaderlandloos te zijn werd aan de Katholieken, dus zeker aan het

Katholieke gewest, niet onthouden. De ouderen onder ons herinneren zich nog wel, hoe in krant en tijdschrift door de Katholieken tegen het gestadig terugkerend verwijt van vaderlandloosheid werd opgetreden, moést worden opgetreden. Geen wonder intussen, dat dit vooroordeel tegen de Katholieken zo hardnekkig standhield, als de stichter van de antirevolutionnaire of christelijk-historische (de laatste toen nog één met de eerste) partij Groen van Prinsterer herhaaldelijk blijk gaf, die overtuiging te hebben. Hij schreef b.v. niet grof, maar niettemin vrij venijnig, in de Franse taal en zinspelend op een Frans slagwoord: 'Tout catholique a deux patries, l'une dans le ciel sous doute, mais dans cette vie à Rome sans doute'. Van Nederland als vaderland was de Katholiek derhalve zonder twijfel uitgesloten.

Hoe weinig intellect aan de Katholieken werd toegekend, blijkt wel uit de hun toegeworpen scheldnaam 'ignorantin', een epitheton dat de schrandere bekeerling in 1826 als eretitel meegaf aan zijn nieuw periodiek: 'De Ultramontaan, tijdschrift voor dompers en ignorantijnen'. Reeds het volgend jaar bracht Le Sage om zijn stoutigheid drie maanden als gevangene door in de Gevangen Poort te 's-Gravenhage.

En de Leidse hoogleraar Siegenbeek betitelde de Katholieke inrichtingen van onderwijs als plaatsen waar de 'domheid georganiseerd' was. Tegen welke grofheid de anders zo kalme Cornelis Broere aldus optrad: 'Het bestaan alleen dier inrigtingen, in welke gij de Roomsch-Katholijken zoo grovelijk beleedigt, kan ten bewijze strekken, hoeveel prijs deze laatsten stellen op kennis en verlichting. Er is eene zekere partij, tot welke gij behoort, die de Katholijken als Heloten zouden willen gebruiken, en door wier toedoen zij zoo lang van al wat aanzien, invloed of vermogen geeft, werden uitgesloten; hen, die men beroofd had en te allen tijde onderdrukt, acht men goed genoeg, om in burgerlijken of nog lageren kring te arbeiden en op te brengen, en dan noemt men zich aanzienlijken des lands en zegt: Room-

schen, wat zijt gij arm! Hen weert men overal uit alle bedieningen en plaatsen van aanzien, en zegt: Roomschen, wat zijt gij gemeen! Hen belet men, op de alleronrechtvaardigste wijze, scholen en instellingen tot hunne geestesbeschaving op te richten en zegt: Roomschen, wat zijt gij dom!'

Deze onder vele tekenende uitlatingen zeggen wel duidelijk, hoe in de 19e eeuw de Katholiek behandeld werd in zijn vaderland. Gold dit oordeel over minderwaardigheid de Katholiek als zodanig, in dubbele mate was dat toepasselijk op die grote groep Katholieken, die in Brabant huisde.

Dat een dergelijke behandeling de Brabanders te hoop deed lopen, kan men niet zeggen; maar dat er helemaal geen reactie op kwam en men zich alles zo maar liet welgevallen, evenmin. Reeds in de Franse tijd had Brabant zich laten gelden, het wilde gelijkberechtiging in het nieuwe Nederlandse staatsbestel. Tekenend is wel, dat toen geredelijk werd ingestemd met de eis van een gewestelijk zelfbestuur, maar er bijna een overrompeling nodig was, om voor Brabant ook een deelhebben aan het landsbestuur af te dwingen. En even opmerkenswaardig is het, dat, toen de protestant Pieter Vreede wilde doorhollen naar een unitaristische republiek, de meeste katholieke Brabanders voor federalisme waren. Hadden zij in hun bewustzijn de waarde van de Brabantse eigenheid? Verhees uit 's-Hertogenbosch, Guljé uit Veghel, Krieger uit Grave?

En rond de veertiger en vijftiger jaren waren Luyben uit 's-Hertogenbosch, Storm uit Breda, Mutsaers uit Tilburg en de edele J. B. van Son uit 's-Hertogenbosch mannen in wie het Katholicisme en de belangen van het katholieke gewest kloeke, vaak ook welsprekende verdedigers vonden. Geen wonder, dat zij in 'de Protestantse Natie' tegen de liberalen aanleunden; ze zochten daar de vrijheid, die een halve eeuw te voren door hun voorgangers in de denkbeelden van de Franse revolutie werd gezocht. Maar evenzeer keerden ze later om bij de ervaring

van het gevaarlijke der absoluut verkondigde vrijheid, Van Son en de jongere Luyben vooraan.

Ook op het terrein van blad en tijdschrift resonneerde Brabant in de 19e eeuw. Reeds vóór de Franse tijd kende 's-Hertogenbosch zijn krant, zij het dan niet uitgesproken Katholiek. Maar in 1829 verscheen er de strijdbare 'Noord-Brabanter', die zelfs om zijn strijdbaarheid gevaar liep door de overdreven heftigheid van dr Jan Wap, maar in 1842 onder de bekwame wel voorzichtige, doch evenzeer fiere leiding van de priester Judocus Smits een schone uiting werd van het Brabants besef. En in het vicariaat van Breda voerde terzelfder tijd Mgr van Hooydonck een krachtige propaganda voor de stichting van een Katholiek dagblad, als zijnde dit de allereerste behoefte.

Uit enkele concrete gegevens uit de eerste helft van de 19e eeuw, die met andere kunnen worden aangevuld, moge blijken, dat Brabant uit zijn gedwongen saeculaire sluimer aan het ontwaken was. Wel waren de academisch gevormden in Brabant vooralsnog gering in aantal. Dat bleef zo heel de 19e eeuw door. Het zou een belangwekkend iets zijn na te vorsen, hoevelen nog van de Brabantse academici hun humaniora-opleiding aan seminariën en kloosterscholen hadden ontvangen. Tot op heden toe blijven deze scholen een aanzienlijk percentage leveren van de leken, ook die later universitaire graden behalen.

De 19e eeuw vormt een eerste aanzet tot vrijmaking van Brabant, tot gelijkberechtiging in werkelijkheid. In de tekst van de wetten was Brabant geen generaliteitsland meer, doch in de praktijk van regering en bestuur bleef het gestadig achtergesteld. En de overtuiging bestond, dat die achterstelling te wijten was aan het Katholiek-zijn. Aan de overzijde werd wel gestadig beweerd, dat het geen opzet was, doch het gevolg van de feitelijke achterstand: voor de hogere functies vooral miste Brabant het goede mensenmateriaal. Nu leefde in dat gewest bij voortduring het bewustzijn, dat het intellect in de bevolking geenszins te

kort schoot. Toch verloor men niet uit het oog, dat hogere intellectuele vorming gewenst was. Maar de trouw aan het katholieke geloof deed gestadig afzien van het laten bezoeken van de openbare scholen van middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs. En de bijzondere katholieke scholen van die aard waren internaten en konden alleen door de meer gegoeden worden bezocht. Dat werd anders in de aanvang van de twintigste eeuw. Toen nam dan ook het getal van academisch gevormden gestadig toe, en doken er ook kunstenaars op. Het aanzien van Brabant in Nederland steeg, en de daar al van ouds aanwezige industrie sloeg haar vleugels uit. Het werd stilaan een voornaam gewest. En heeft toen de roep om een Katholieke Universiteit niet het eerst en het sterkst opgeklonken uit Brabant?

Als een schaduw kwam echter gelijk elders ook over Brabant vallen de geloofsverzwakking. Zij openbaart zich in een afzakking van katholieke praktijken, overgaande langs onkerkszijn tot algehele afscheiding van de Kerk. Of deze wegzinking het gevolg is van een enkele oorzaak dan of ze op rekening moet geschreven van meerdere factoren, is tot dusver nog niet aan te wijzen. En aangezien de diagnose nog niet te stellen is of althans nog niet gesteld is, kunnen de geneesmiddelen niet met volle overtuiging worden toegediend, en moet men zich bepalen tot experimenteren. De verontrusting daarover is wel bij de degelijke Katholieken aanwezig, en de bereidheid om daaraan iets te doen ook wel.

Bij sommige mensen valt een desperaatheid over het geval op te merken: wij drijven mee, zij het achteraan, in de demonische verpesting van West-Europa. Wat willen wij daaraan doen? De Christelijke beschaving van het westen is tot verdwijnen gedoemd. Al ons werken kan het niet verder brengen dan incidenteel het verloop van het proces vertragen. Het valt zwaar in eigen boezem zijn noodlot te lezen; maar het vergezicht heeft ons niets te bieden dan eindelijke ondergang.

De bezonnen Katholiek evenwel kan dergelijke overtuiging niet delen; hij weet immers, dat de diepe drijfveren van het geschiedenis-verloop niet in de menselijke economie, ook niet in het rechtlijnig oorzaken-complex van waargenomen feitelijkheden, doch in de ongeziene Voorzienigheid van God gelegen zijn. Daarom kent de echte Katholiek nimmer wanhoop op dit punt.

* * *

In het Brabant van nu, het 'nieuwe Brabant' valt op te merken een gegronde kans op vele mogelijkheden. Het nieuwe Brabant staat vóór ons als een volk in de periode van zijn bewustwording. Bewustwording, dat is het in zijn binnenste kijken en opmerken wat daar werkt en bedrijvig is. En dat over zich zelf heen kijken doet eerst ten volle het eigen Ik in het licht komen, zodat het zich als een kracht, als een persoonlijke zelfstandigheid openbaart. Bij de jeugdige mensen pleegt die bewustwording goed op gang te zijn, wanneer de puberteitsjaren zijn doorgemaakt en zij zich grote mensen gaan voelen. Deze jongelieden zijn dan zeer critisch ingesteld. Zij verzetten zich tegen alles wat zij conventie noemen, ze verachten elke diplomaten-taal, ze zijn opstandig, ze aanvaarden niets op gezag; ze willen van alles eerst het 'waarom' en het 'waartoe' weten, voor zij aan gehoorzamen denken; ze zijn stug en stellen er een eer in, onhandelbaar te lijken. Ze zitten vol drang naar daad en naar zich-laten-gelden. Ze werpen zich met geestdrift op scheppende arbeid. Ze willen iets betekenen. Hun levensdeel wordt door sommige paedagogen aangeduid als de periode van de activiteit of van de productiviteit.

Maar al die opgenoemde verschijnselen blijken bij nader toezien allemaal uitingen te wezen van een en dezelfde vervorming, welke zich in het zielebestand voltrekt. De jonge mens gaat over tot zelfbesef. Hij ervaart zijn eigen Ik als een zelf-

standigheid van tot dusver ongekende waarde. Nu gaat hij dat Ik ponéren tegenover alles wat buiten hem zelf ligt.

Stellig brengt die bewustwording gevaren met zich mee. Zelfoverschatting, revolteren tegen alles en nog wat. Opvoeding en leiding en wijze, voorzichtige beteugeling door volgroeide, inzichtige anderen kunnen bij dit ontwakingsproces niet worden gemist.

Doch aan de andere kant is de hier beschouwde bewustwording een schone, zo niet de schoonste periode van het mensenbestaan. Want dan is er in die jonge mensen een aantrekkelijke eenvoud aanwezig, een openheid en oprechtheid zó klaar, dat men haast de bodem van hun ziel kan ontwaren. En in hen leeft een verlangen naar de toekomst, dat nog niet door de tegenslagen van het leven is verkommerd. De jeugd, zegt Bossuet in zijn 'Panégyrique de Saint Bernard', voelt zich sterk en krachtig, ze verbant de vrees, en spant aan alle kanten de zielen voor de hoop, welke haar bol blaast en geleidt. En van alle passies is de hoop de aantrekkelijkste, zegt hij verder. 'Vous le savez, fidèles, de toutes les passions la plus charmante, c'est l'espérance'. En verder: bij de jeugd is de hoop het hevigst en het stoutst.

Als we nu overgaan tot de beschouwing van de bewustwording, tot de beschrijving van de jeugd, tot tekening van het karakter van het Brabantse volk, is het nuttig even in herinnering te brengen, dat er eigenlijk geen jeugd bestaat en zeker ook geen Brabants volk. Realiteit is alleen de eenling, de jonge man, realiteit is alleen de afzonderlijke mens, die in Brabant geboren en getogen is.

In de 12e eeuw is er rond de Arabische wijsgeer Averroës een felle ideeën-strijd ontbrand over de vraag of men een algemene ziel kan aanvaarden en in het pantheïsme is het ja-antwoord tot een grondstelling verstard. Maar, hoezeer het antwoord 'neen' moet wezen, het mensdom meent het recht te hebben – de

niet-wijsgeren zeker niet minder dan de wijsgeren – in groepen van mensen een gemeenschappelijk iets te onderkennen en dit te mogen aanduiden als 'geest'. Er wordt gesproken van de geest ener generatie, van de geest ener historie-periode, van de geest van een volk en van de ziel van een volk. Er valt immers uit het reageren van een eenling op bepaalde prikkels een inzicht te winnen in diens ziele-structuur, maar ook in het gedrag van mensengroepen zijn er tekens op te merken, die wijzen op het bezit van bepaalde eenzelvige eigenschappen. En het gezonde verstand komt er gemakkelijk toe, door vergelijking met de toestand bij de eenling, aan een volk en een volksgroep een eigen geest en een eigen ziel toe te schrijven. Zonder diep daarover na te denken, bevroeden die lieden, dat om welke oorzaken dan ook bij een bepaalde groep in de ziel van de eenlingen met haar verschillende mogelijkheden en diepte-graden, enkele daarvan sterk ontwikkelen in een vaste lijn, andere worden onderdrukt en wegzakken.

Hoe dit alles zij, wij aanvaarden in onze onderlinge verstandhouding een Brabants volk met eigenheden en wij delen dat volk een gezamenlijke beweging toe, als wij spreken van de Brabantse bewustwording en wij zijn ervan overtuigd, daarvoor redenen en daartoe recht te hebben.

Keren we dan terug tot de vergelijking met de periode der bewustwording in de jonge mensen, dan verwachten we ook hier gelijke of althans gelijkende verschijnselen te zullen aantreffen.

En inderdaad we nemen bij de Brabantse bewustwording in de 20e eeuw waar, dat daar ook enige onstuimigheid zich voordoet. Bij het over zich zelf heenkijken ontwaart het volk zijn eigenheden en krijgt het besef van de waarden daarvan. Het gaat zich ponéren. Het wil niet meer na-doen. Het wil meedoen. Het wil zelfs voor-doen. Het voelt zijn kracht en het voelt zijn levenswil. Zelfs in de voor hogere streving zo ongunstige

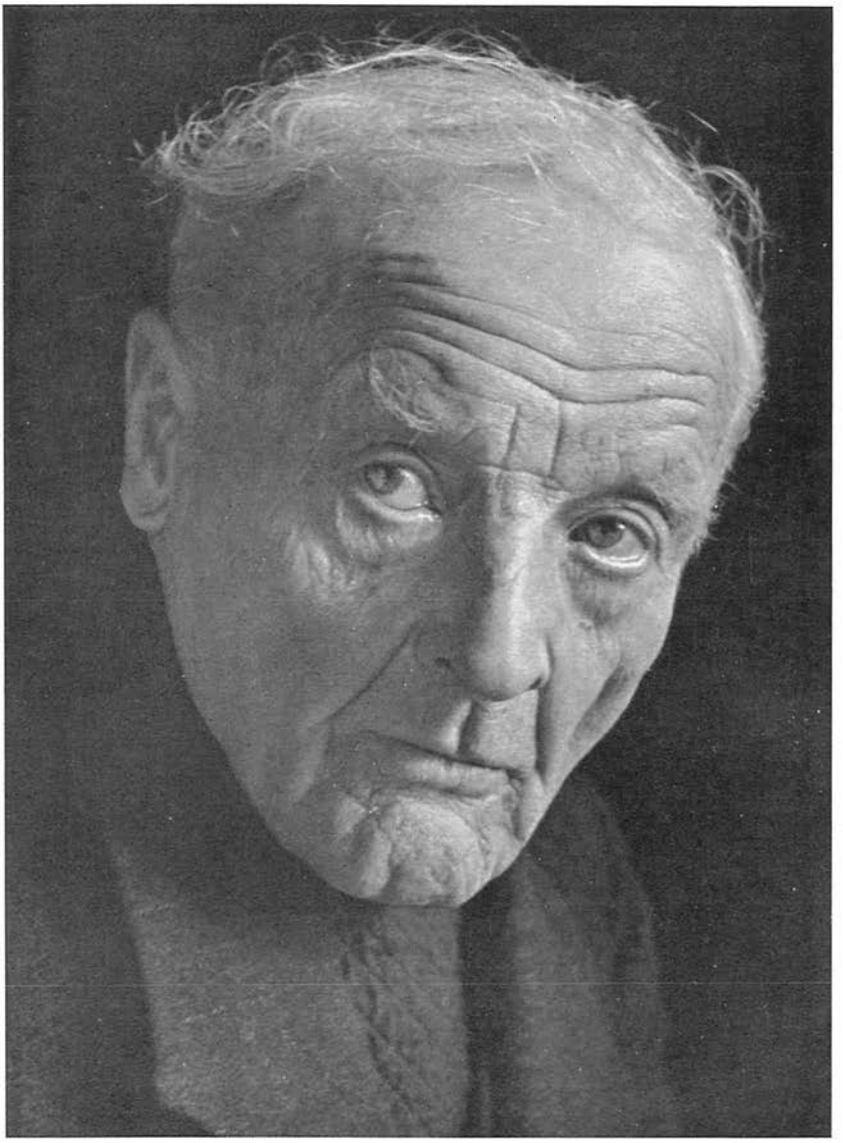

Levensavond *Foto M. Coppens*

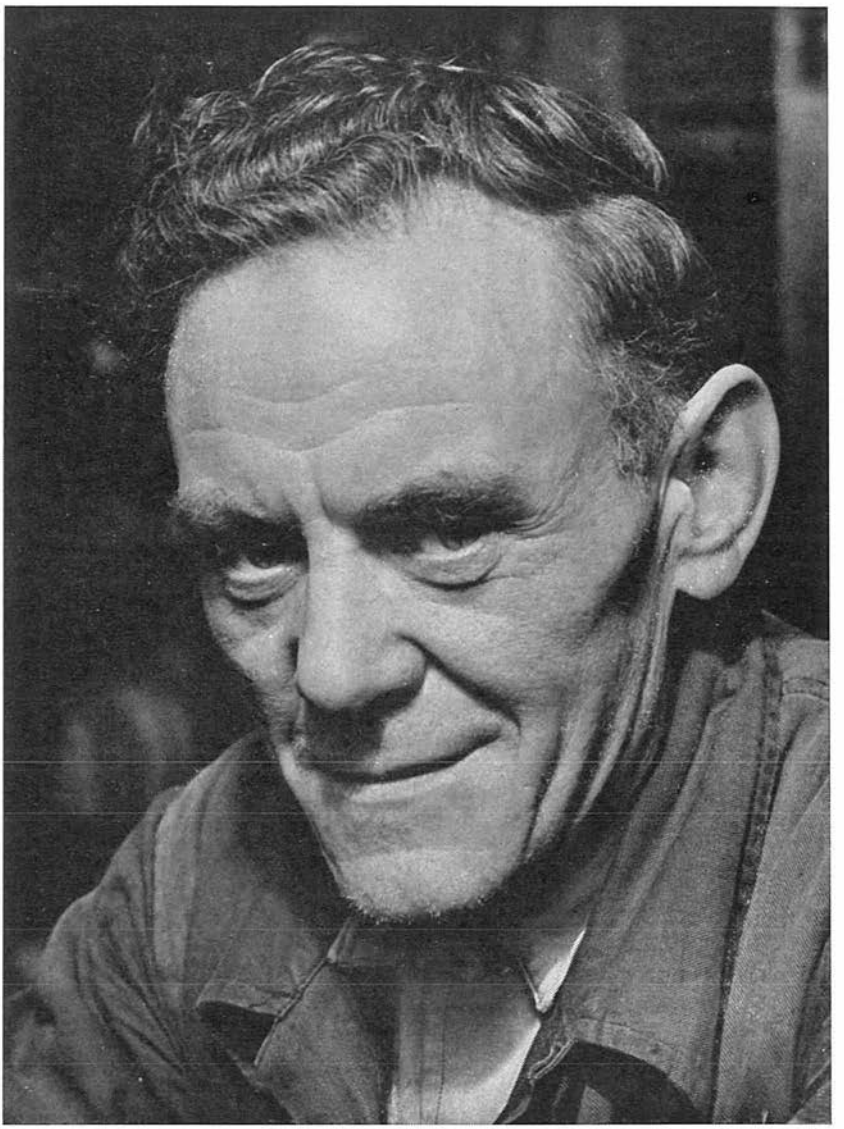

Levensmiddag *Foto M. Coppens*

conjunctuur van deze tijden leeft in het nieuwe Brabant de drift om iets te worden naast het besef van iets te kunnen. En gelijk bij de rijpere jeugd zo ook hier de openheid en een soort van candeur.

Om deze bewustwording in het juiste spoor zich een weg te laten banen lijkt ook hier een leiding onontbeerlijk. Dáárom is het zo belangrijk, dat degenen, die door roeping of feitelijke plaatsing toon-aangevend zijn of worden, de kennis hebben van de juiste Brabantse waarden en de wil om die te redden en tot ontwikkeling te brengen. En indien de tekenen niet bedriegen, is het inzicht en de geestdrift bij deze personen groeiende.

Bij de afzakking naar ongeloof en geestelijk nihilisme, die schier alom aan de orde zijn, is Brabant niet onaangetast gebleven. Al is onze liefde voor gewest en volk nog zo sterk, al is onze hoop op een later herstel en op het terugvinden van zich zelf in het nieuwe Brabant nòg zo krachtig, de realiteit zal nuchter en met enige verontrusting moeten worden beschouwd. De bereidheid om de verkeerde stromingen tegen te gaan dient te willen losvéren in daad, in eigen verbetering, in een afdalend toetreden tot de uit-het-lood-geslagenen.

Men is er niet met het bevorderen van industrialisatie, met het goed organiseren van emigratie, om overbevolking en gevolgelijk de werkeloosheidskans te verkleinen. Want stellig niet de welstand alleen zal kunnen tot gelding brengen wat ingewijden – en terecht – de Brabantse gedachte hebben genoemd.

Men kan deze bewering zo maar niet ineens beamen, zonder dat men zich enigszins dieper over het mens-zijn heeft bezonnen en zich van het bestaan van de antinomieën in ieder mens – en dientengevolge ook in bepaalde mensengemeenschappen heeft vergewist.

Beweren, dat de mens een geestelijk-stoffelijk wezen is, klinkt als een gemeenplaats. En toch is dat feitelijk gegeven de grond van alle verschijnselen, die zich in de mens en de mensengroep

voordoen. Waarbij dan nog komt de stelligheid van de erfzonde, welke in nieuwe stelsels van cultuur-ontplooiing pleegt te worden vergeten en telkens de berekeningen over opgezette wetmatigheden in de gang van de historie in de war stuurt. Zoals de zaken daar liggen, moet niet slechts de wijsgerige en theologische speculatie, maar zelfs de harde ervaring het inzicht brengen, dat in de mens de mogelijkheid steekt om op te klimmen tot dicht bij de engelen, doch evenzeer de mogelijkheid om diep weg te zinken tot nabij het duivelse. Van hele mensengroepen valt hetzelfde vast te stellen. Het is alles zó duidelijk, dat niemand er zich over verbaast, als het uiteenglijden van goeden en bozen binnen bepaalde perken zich afspeelt. Alleen wanneer de slinger van het levenskompas een exorbitante slagwijdte begint te vertonen, ontstaat er enige onrust.

Ook in de Brabantse mensengemeenschap is er, zelfs gedurende haar heldentijdvak, de antinomie tussen geest en stof aanwezig geweest. Ook daar en ook toen waren er goeden en kwaden aan te wijzen. In die dagen deed men nog niet aan statistieken over dit en over dat. Het betreffende percentage kan men daarom zelfs niet in de verte benaderen. Het is verborgen onder het dek van het verleden. De overweging daarvan vermag intussen onze ontsteltenis ietwat te temperen, als wij in onze tijd, waarin men ook in Brabant van massale afglijding begint te spreken, tevens bedenken, dat de bevolkingsaanwas in ons gewest reusachtige, ja haast angstwekkende vormen heeft aangenomen. Het absolute getal van de kwaden is daarom eveneens opvallend toegenomen. Dat viel eenvoudig te verwachten.

Niettemin, gezien de ons opgelegde plicht om Christus' rijk te helpen uitbreiden, komt er een wekroep tot ons over het nieuwe Brabant. Want vooreerst is geloofsafval een heengaan van de voornaamste eigenheid van het Brabantse, ja – daar heeft het alles van – van zijn wezenskenmerk. Van zijn schoonste glorie bovendien. En ten andere stijgt boven de drempel van

het Brabantse bewustzijn de benauwende vraag, of wij niet allen mee-afglijden en meezeulen in de langzame verschuiving van de waardering der levens-aspecten. Iets wat ons terugbrengen moet naar het zuivere zicht op het 'Corpus Christi mysticum' met zijn drang naar verdiept geloofsbesef en zijn herinnering aan de saamhorigheid van de 'heiligen'. Dat in Brabant de desertie naar het ongeloof heen uitzondering zal mogen blijven, ligt zeker in de wensen van de bewuste Brabanders, en het pogen om de kompasnaald van het leven daar terug te brengen tot de korte slingeringen rond de echte pool gaat hun noodzakelijk aan het hart.

De bereidheid om mee te doen aan het herzien en keuren en afwijzen van veel dat gangbaar werd door de import is een eenvoudige eis. Waarbij het inzicht in de Brabantse psyche als rechtvaardiging dient.

Dit inzicht in de Brabantse psyche kan ook de in Brabant woonachtige niet-Brabander bereid en geschikt maken om aan het herstel en de omhoog-heffing mee te werken, als het gepaard gaat met de waardering van ons volkswezen. Valt dit mee-doen te verhopen van de vreemdeling, die aldus een aantrekkelijk object van geestelijk handelen vindt; het is met stelligheid te verwachten van de niet-Katholieke Christen, die, in dit gewest geboren en getogen, zich Brabander voelt en als behorend tot dit eigen volk daar zijn leven leeft. Want deze Christen weet zich eveneens schatplichtig aan de drang van de weidse Paulinische idee over het 'Corpus Christi'. En in de worsteling om het evenwichtsherstel bij de genoemde antinomie en de verder te noemen antinomieën zet hij zeker zijn krachten in.

Maar buiten deze, zijn er nog andere antinomieën, die niet in het wezen liggen, maar door de uiterlijke omstandigheden worden voortgebracht. Zo staat daar het feit, dat Brabant van afkomst agrarisch is en zijn cultuur daarom ook een dorpscultuur. Wat niets afkeurenswaardigs inhoudt. Al gebruikte de middel-

eeuwse stedeling het woord 'dorper' als epitheton van iemand, boven wie hij zich verre verheven waande, toch wijst dat dorpse wel op een andere, maar daarom nog niet lagere instelling van de geest. Hoe lange tijd heeft Brabant geen steden gekend. En toen er een drietal opgedoken waren, hoe weinig invloed is daarvan uitgegaan op het gewest, en hoe gering bleef haar inwoners-aantal. Die welke thans onze grootste steden heten, zijn plattelandssteden gebleven tot voor kort en ze zijn en zullen wel blijven: in hoofdzaak verzamelingen van industrie.

Zodoende ontstaat in de Brabantse volksgroep een tegenstelling, die naar gelang men het accent legt, twee aspecten krijgt: de tegenstelling tussen stad en platteland, de tegenstelling tussen industrie en landbouw. Doch deze tegenstelling is bij ons van betrekkelijk jonge datum en scheurt de Brabantse ziel niet noodzakelijk in tweeën. Ze is aanvankelijk alleen uitwendig, maar gaat van lieverlede van het oppervlak uit, doordringen en zich vastzetten in diepere lagen van de ziel. Te meer omdat de steden ontvankelijker blijken voor het opnemen van uit den vreemde ingevoerde smetstof. Ook is het gevaar aanwezig, en het neemt blijkbaar toe, dat de plattelander zich vergaapt aan de uiterlijke vlotheid en aan de hem van hoger peil toeschijnende beschaving van de stedeling. Waaruit volgt, dat de Brabantse gedachte het harder zal te verantwoorden hebben in de steden en zij van daaruit op het platteland wordt belaagd. Terwijl goed bezien die zogezegde hogere beschaving slechts een uiterlijke schijn van omgangsvormen zal blijken en het niet veel verder brengen zal dan de waarde van oppervlakkigheid.

Uit andere gezichtshoek levert dezelfde tegenstelling een tafereel van industrie en landbouw. De groep, die men middenstand noemt, bewijst dienst in de steden aan de industrie, op de nog zuiver agrarische dorpen aan de landbouw, en draagt in beide sectoren de kenmerken van zijn afkomst. Doch van lieverlede is er in het laatst van de vorige eeuw reeds een overgangs-

stadium van de landbouw naar de industrie. Aanvankelijk openbaarde zich dit in een trek naar de steden, thans bij de geriefelijkheid van de vervoermiddelen in arbeid-verrichten in de stad, wonen in het dorp. Terwijl enige kleinere industrie op de dorpen verschenen is en zelfs uit hoofde van de snelle bevolkingstoename de opzettelijke industrialisatie van onze dorpen wordt nodig geacht.

De aartsvaderlijke verhoudingen van weleer verkeren in snelle aftocht natuurlijk. De wijde wereld is Brabant binnengetreden, en, al zal menigeen veel schoons van weleer niet zonder ietwat weemoed zien heengaan, de koude werkelijkheid vergt zijn oplettende aandacht. Ofschoon de industrie op zich zelf een indifferente zaak is, uit de ervaring is gebleken, dat zij de gedachte heenzuigt naar materie en techniek, weg van de waarneming van het wonderbare rhythme van de vruchtbare aarde, die in haar gedweeheid de mens blijft dienen, in de tastbare nabijheid van de goedheid en de schoonheid Gods.

In Brabant heeft in de laatste eeuw niet alleen op industrieel, en op het rustiger agrarisch, maar op alle gebied de ontwikkeling zich in een zeer snel tempo bewogen. Zodat daar ook weer op schier alle terreinen zich problemen aandienen. Problemen ook voor de geestelijke kant van het Brabantse volk. Het nieuwe Brabant zit daar midden in. Dermate, dat Brabant zelfs hieraan dat epitheton 'Nieuw' grotendeels ontleent.

Wanneer we nu bedenken, dat de wegslag naar stedelijk streven en naar industrie niet rechtstreeks, niet uit zijn aard hoeft heen te stuwen naar de linkerhelft van de grote menselijke antinomie, naar materialisme en ongeloof en boosheid, dan is het niet te verwonderen, dat de inzichtige Brabanders verontrust raken. Ze zinnen op middelen, om de luister van het gewest te bewaren, zo mogelijk te verhogen. Het is hun gebleken, dat als middel daartoe niet kan dienen: het versterken van de welvaart alleen; het staat proefondervindelijk vast, dat daardoor de geest

niet zegeviert. Het middel is aangewezen; er moet gewerkt worden aan de Brabantse geest.

En dan wordt het hun weer duidelijk, dat de juiste lucht waarin hij gedijen kan alleen te vinden is in de Brabantse eenling, dat hoe dan ook de eenling moet worden benaderd.

Daarbij is het duidelijk, dat juist de nadrukkelijke aandacht aan industrie en de techniek en de economie en de overdreven waardering daarvan voor het mensengeluk de 'geest' naar de achtergrond dringt en van lieverlee in de mist doet verzwinden. Allereerst is dus nodig, al het stoffelijke tot zijn echte waarde terug te brengen in het schattingsvermogen; tot een middel dat niet zo recht-toe, recht-aan naar God wijst als het landleven, doch waarbij God ook in het volle licht kan staan. Dat dit niet verheven stoffelijke de geest niet tot ongeloof hoeft te brengen. Ontegenzeglijk draagt de nieuwe tijd schaduw aan, doch daar doorheen kan God worden gezien.

Ongetwijfeld zijn de Middeleeuwen, bij al de misdadigheid ook toen, een tijd geweest van schoon geloof en van duidelijke verbondenheid met God. Toen de periode doorbrak, die wij de tijd van de renaissance plegen te noemen, misschien het best gekenmerkt als een zetten van de mens in het blikpunt, werd de gedachte aan de aanwezigheid van God teruggedrongen. Aanvankelijk niet tot verheffing van het godsdienstig streven. Doch allengs vond het verstandslicht zijn weg door de walm heen, weer tot God. En in de baroktijd en de contra-reformatie stond Gods troon in Brabant ook weer in nieuwe luister.

We hebben de Brabantse gedachte langs de nieuwe vormen, langs techniek en industrie te richten naar de opperste Meester van dit alles. Dan kan de verstarring, die wel niet de vinders, maar wel de massale gebruikers van de techniek aangrijpt en dezer geest verdoft, tevens een dode opstap worden voor de geest om uit de verdoffing de hoger liggende lichtkring binnen te gaan.

De bewuste Brabander, degene die door de Brabantse gedachte is vervuld en in spanning gebracht, zal de ladder vinden om te doen omhoogstijgen, want hij doorschouwt scherp de graden van de waarden. Hij ziet het Brabantse geloof als de top en de grondslag tegelijk van het Brabantse geheel. De grondslag van de eenvoud en de openheid, van de levensaanvaarding en de blijheid, van de trouw en de gulheid. De top van zijn strevingen, van zijn menselijke onvoldaanheid en van de stut en houvast in zijn tegenheden. Hij ziet in deze waarden-hiërarchie de kern van de Brabantse volkskracht. Hij kent het Brabantse zicht en het Brabantse wezen en hij vindt die geëigend om, daarmee rekenend, de strijd aan te gaan met de opdoemende vervlakking en afzakking.
Wie wezenlijk Brabant en de Brabander kent, heeft grond om aan het welslagen van zijn optreden niet te wanhopen. Wat in sommige opzichten misschien als een nadeel kan worden aangemerkt, dat lijkt in dit stuk ongetwijfeld een voordeel.

Het komt meermalen voor, dat de Brabander door buitenstaanders, ook door Katholieken, wordt aangewreven een gemis van levensernst. Ze zien ons volk optrekken in processies en bedevaarten helemaal niet in paradepas en niet met uitgestreken gelaat; goedlachs is het ook dáár. Ze zien ons volk na kerkelijke plechtigheden onmiddellijk overgaan tot feestelijkheid buiten de kerk, vaak in uitbundigheid. Ze trekken de neus op voor het tafereel van onze grote schilder Breughel, waarop men een kermis ziet afgebeeld en daarbij een Sacramentsprocessie. En met enig nederzien uit de hoogte zeggen ze daarbij: 'Typisch Brabants is dat; zo is Brabant thans nog'. Ze hebben er geen erg in, dat het wondere gemak, waarmee ons volk zich snel uit het platvloerse leven van alledag tot het geestelijke omhoog heft en met eenzelfde snelheid uit het hogere naar het alledaagse terugkeert, gezien dient te worden als een voorrecht. Want het Christelijke leven in de daagse doening is juist gebonden aan een

vlugge wisseling van de opmerkzaamheid tussen de bezigheid met de zorg voor de nooddruft en het bovennatuurlijke, dat in de mensenziel een verheven rol heeft te spelen. Men mag de vraag stellen, of in een lang voorbije eeuw deze eigenschap niet het Brabantse volk naar de mystiek heeft gevoerd, die in Hadewych en Nicolaas van den Essche uit Oisterwijk haar vertolking heeft gevonden. We worden gedrongen te hopen, dat deze zelfde eigenschap zal helpen om de cultuur te verheffen, die juist niet veel anders schijnt te wezen dan het lichtende spel van de geest in de stoffelijke mogelijkheden. En bij onze Brabantse mensen, die de juiste weg hebben gemist of dreigen de verkeerde te zullen inslaan, overrompeld als ze zijn door de verwarrende verkeersborden en de verblindende lichtreclames, zal het terugroepen naar het goede spoor, gemakkelijker zijn uitwerking hebben juist door de mogelijkheid van de snelle actie en reactie tussen stof en geest.

Zelfs bij hen, die doorhollen en niet van plan schijnen te wezen om ooit terug te gaan tot hun oorspronkelijk bestand, die verbitterd en desperaat daar heenstuiven, blijft – wij kunnen het ons moeilijk anders voorstellen – die elementaire baan stof-tot-geest in hun Brabantse wezen bestaan als een potentie, die, wanneer ze de kans krijgt, tot de act doorbreekt.

Deze kans nu, het zijn de inzichtigen, de bewuste Brabanders, die deze aan de rustende, bij de desperaten nu sluimerende potentie moeten bereiden. Daarbij valt te bedenken, dat het Brabantse wezen weinig weerstand bieden zal aan een actie, integendeel daarvoor gunstige perspectieven biedt. Want al is het leven in de 20e eeuw ingewikkeld geworden, het Brabantse wezen – het wezen wordt niet zo spoedig door uiterlijkheden veranderd – was en is nog eenvoudig van structuur. Het meest opvallende daarin is de intuïtie. Het intuïtieve zicht is inderdaad iets dat bij de drukke en veelsoortige omstandigheden aan de dag treedt. Dat intuïtieve is dat gedeelte van het verstand, dat

Jeugd *Foto M. Coppens*

Het kind *Foto M. Coppens*

van de 'rede' te onderscheiden is. Het treedt daar op, waar niet meer geredeneerd wordt, waar het op het indringen, op het verstandelijk 'zien' aankomt. Als de oude Grieken het daarover hadden, dan spraken zij van 'verlichten', en ze zagen dan in het verstand een 'licht'. In heel ons leven speelt dat intuïtieve een rol, want wij hebben het nodig om iets te 'verstaan'.

Ieder mens bezit dan ook het vermogen tot intuïtie, het vermogen om iets 'in te zien' en te 'doorzien'.

Maar nu doet zich hier ook weer de feitelijkheid voor, dat een bepaald persoon veel aanleg heeft voor dat intuïtieve en onmiddellijk in een bepaalde zaak een inzicht krijgt, terwijl een andere slechts langzaam daartoe komen kan en heel veel uitleg en verklaring nodig heeft. Het is dus zo, dat alle mensen in hun verstand een aanleg hebben tot intuïtie en tevens ook tot het langzaam verder redeneren en het nauwkeurig afwegen van alles wat er rond de zaak is op te merken. Maar het is ook zo, dat bij de een het intuïtieve, bij de ander het discursieve verre de overhand heeft. Ieder, die, op dit verschijnsel opmerkzaam geworden of gemaakt, in de kennismaking met historie daar enigszins zijn aandacht aan schenkt, zal b.v. St. Augustinus intuïtief moeten noemen en St. Hiëronymus discursief. En hij zal ertoe komen St. Hiëronymus geleerd te noemen en St. Augustinus eerder geniaal. En verder rondziende zal hij ook intuïtieve en discursieve groepen van mensen menen te ontmoeten. Het zal zich aan hem opdringen dat b.v. de Griekse Kerkvaders in het algemeen bij het intuïtieve type, de Latijnse bij het discursieve thuis-horen. Hij zal ertoe overgaan dichters en kunstenaars onder de intuïtieven en de massa van de geleerden, vooraan de wijsgeren en de natuurkundigen onder de discursieven te rangschikken. Hij zal tot de bevinding komen, dat de genialen, de mannen van de visie bij de intuïtieven zijn in te delen, en juist daarom wel meer schitteren, doch tevens in hun élan soms te veel wagen en zich vergissen. En op heel ander

terrein, hij zal de intuïtieven zoeken bij de mystici en er zich niet over verwonderen, dat deze mystici blijkbaar nog wel eens de gevaren van hun terrein hebben onderschat.

Of we dat uiteenlopen van intuïtieven en discursieven ook als antinomie zouden kunnen bestempelen, waag ik niet uit te maken. Maar dat de twee groepen, met alle tussenvormen en overgangen en eigenaardigheden van de personen in bepaalde volksdelen aan de dag treden, valt wel niet te loochenen. En als we slechts even het Brabantse volk bekijken, zo springt aanstonds zijn intuïtieve aanleg in het oog. Zelfs bij het lezen van de schaarse berichten over zijn kerstening ontkomt men niet aan die indruk. Hoe grif dat volk zich voor St. Willibrords prediking gewonnen gaf, hoe de kerstening zonder bloedvergieten verliep, hoe snel de Frankische groten het bezit van een groot gedeelte van het gewest aan St. Willibrord en de abdij van Echternach overdeden, het is haast verbijsterend, dit te vernemen. Is dat niet het inzien van de waarheid als de bliksem zo snel?

De bloei van de mystiek in de late middeleeuwen en de overgave en de aanhankelijkheid aan het Katholieke geloof in de droeve reformatie-eeuwen, duidt dat niet op een eenvoudig rechtstreeks zicht?

Na de in dit opzicht van zelf zwijgende reformatie-eeuwen zal men datzelfde kunnen opmerken in de weinige op de voorgrond tredende Brabantse figuren in de Franse tijd en later, vooral rond de helft van de 19e eeuw. In deze laatste tijdspanne stijgt op wetenschappelijk terrein als een ster omhoog prof. Franciscus Donders. Op schier ieder medisch terrein een meester, vooral voortlevend in de oogheelkunde; talenkenner; gevierd spreker en docent. Een man met visie, ontegenzeglijk zeer geniaal. Hij verloor, helaas!, zijn geloof in die atheïstische tijd, maar hij getuigt van de Brabantse intuïtie in de medische wetenschap. Terwijl zijn tijd- en naam- en stadgenoot de Eerbiedwaardige Petrus Donders in simple directheid de weg tot de zielen vond.

Onze 20e eeuw is in Brabant dat zicht aan het duidelijk worden op de terreinen van wetenschap en kunst. Het ziet er naar uit, dat weldra Brabant zijn gaaf en helder intellect als een waardevolle bijdrage aan Nederland zal blijken te hebben geleverd. Als we voortgaan zoals we zijn aangetreden, dan ligt de baan voor ons open. Het hoger cultuurleven is in het nieuwe Brabant op mars en het vertoont nog geen duisterheid bij zijn dreunende draf.

Alleen, gelijk reeds gezegd is, over het Brabant van thans dreigen de schaduwen van morgen. Getrokken midden in het verkeer, ontsloten voor industrie en technische omkeer, en dus open-liggend voor de aanwaai van vervlakkende en geloof-ondermijnende denkbeelden, heeft het nieuwe Brabant bij zijn verblijdende losbraak ook zijn bekommernis, bij zijn vreugde over zijn zelf-ontdekking tevens de bange zorg voor de toekomst.

Het nieuwe Brabant mag evenwel de ernst niet verwarren met de somberheid. 'Laten we roemen', zegt St. Paulus (Rom. 5 : 4–5) 'zelfs over de druk op ons. We weten immers te goed, dat de druk in staat is een strak standhouden te bewerken en het standhouden een paraat-zijn, en het paraat-zijn een vol-zijn van hoop. En neen, teleurstelling brengt ons de hoop niet, dat de liefde Gods in ons binnenste is uitgegoten door de ons gegeven Heilige Geest'.

Terwijl het nieuwe Brabant zijn rechten verovert, voor zijn waarden aandacht vergt; terwijl het uitgroeit aan alle kant en in de Nederlandse gemeenschap allicht gaat voordoen, is het tevens bezig in te boeten aan zijn tot dusver enorme reserve van geloof in zijn eenvoudige mensen.

Doch op zijn credit staat, dat de hoger staanden dit alles niet enkel gadeslaan en peilen, maar hun verantwoordelijkheid beseffen en in het geweer komen. Er is alleen nog nodig, dat dezen niet slechts zich inspannen, maar ook samenspannen in grote eensgezindheid. De tekenen van de tijd wijzen op het komen van een beter inzicht van boven af in de kracht van het Evangelie

voor het verheffen van de vrije persoonlijkheid samen met het uitzetten van de grenzen der gemeenschap. Meteen wordt er beaamd, dat de stille krachten die in de volksdelen sluimeren, moeten worden losgemaakt voor het verstevigen van het zuiveringsproces. Aan de andere kant levert de snelle reactie van de Brabantse ziel en het gemakkelijk bereiken van deze langs de eenvoudige directe toegangsweg een onschatbare kans van slagen.

Het nieuwe Brabant is vol gisting en beweging. Ook daarom is het iets aantrekkelijks.

In zijn boezem woelen spanningen. Het leeft daarom in het uitzicht op een hopelijk schone toekomst.

Het stuwt en het dringt naar een tijdsgewricht waarin men zal spreken van de Christelijke orde, van de luister van Brabant.

GERAADPLEEGDE WERKEN

De aard van dit artikel brengt mee, dat de weerslag van het uitwendige gebeuren in het Brabantse gemoed veel gewichtiger is dan dit gebeuren zelf, terwijl de reactie's daarbij een continue lijn vormen en het levensrhythme voortbrengen dat gevoelig is voor oneindig meer dingen dan ooit in boeken als feiten zijn te vermelden.

De tijd van 1895 af tot heden toe heeft de schrijver met anderen als bewust Brabander mogen doorleven: voor die periode kunnen deze anderen door eigen ervaringen getuigen zijn.

Wat de 19de eeuw betreft, zijn ook om de opmerkingen hier en daar verspreid, doch vooral als tekenen van bewustwording benut: de geschriften over het Brabant van toen: van HEZENMANS, GOOSSENS, WITLOX, VAN VELTHOVEN, VERBERNE, e.a., het tijdschrift Taxandria, en in ruimer zicht: de geschiedenis van het vaderland van GROEN VAN PRINSTERER; de geschriften van MOLL, KIST en ROOYAARDS voor de protestantse houding, 'De Katholiek', 'Studiën', 'De Wachter' en 'Onze Wachter' voor de Katholieke.

Drs H. Mandos

BRABANTSE VOLKSGEBRUIKEN

MEN zal van de beschrijver der volksgebruiken in Het Nieuwe Brabant verwachten, dat hij veel archaïstische geplogenheden zal moeten uitluiden, waarbij hij nauwelijks een verholen tikje weemoed naar het schilderachtige karakter en de zinvolle symboliek zal kunnen onderdrukken. Al moge het in de gangbare voorstelling van velen zó zijn, dat de volkskunde ontstaan en ontwikkeling van oude zeden en gewoonten tracht te achterhalen en de factoren, die tot ondergang geleid hebben, poogt aan te wijzen, zij wil naar moderne opvatting zeker niet uitsluitend historische wetenschap heten en richt de laatste jaren zelfs bij voorkeur haar belangstelling naar de moderne vormen der samenleving en de uitingen daarvan.

Voor een overzicht der volksgebruiken in ons gewest, vanaf de Franse tijd tot nu is dit standpunt van belang. De grote ommekeer, die zich sinds anderhalve eeuw ook in onze provincie op ieder gebied voltrekt, geschiedt in zulk snel tempo en is zo ingrijpend van aard, dat zij zeker op de eigen volkscultuur, hoe sterk geworteld ook, diepe sporen achterlaat. Dat daarbij veel verloren moest gaan uit drang der omstandigheden ligt voor de

hand, maar laten wij met de hand op het hart erkennen, dat bij een waarde-berekening der nieuwe situaties veel af te schrijven posten als winst geboekt dienen te worden. De grote structurele verandering van een arm boerenland in een gebied met zich nog steeds uitbreidende industriekernen stelt ons tevens voor het probleem stad en platteland, van belang bij de navorsing der volkscultuur. De natuurlijke en noodzakelijke verschillen tussen beide hebben zich vroeger in Brabant niet in die mate als elders geuit. Daarvoor waren de steden te gering in aantal en die het meenden te zijn te 'provinciaal' van aard. Het 'naar de stad gaan' betekende niet veel meer dan de markt bezoeken en alleen de hoofdplaats sprak met nadruk op het eerste van 'Stad en Meierij van Den Bosch'. Mag men dus in de nieuwe ontwikkeling meer tegenstellingen verwachten, men bedenke dat in de jongste fase de factor der slechtende nivellering een grote tegenwerkende kracht uitoefent. Daarnaast kan de import van 'vreemden' naar de industriecentra beslissend voor het behoud van een eigen stadskarakter worden. Voor wie weet waar te nemen is de nu eerst recht eenzame en vervreemde ligging van een boerderij bij een industrie-complex even sprekend als een avondwandeling door de nieuwe stad, waar de opengelaten gordijnen verraden, wie niet 'van ons' zijn.

Na een periode, waarin het folkloristisch beeld weinig beweging vertoont, zullen de nieuwe krachten met het voortschrijden van de tijd hun verstorende werking steeds sterker doen gevoelen. Doelbewuste reactie daarop zal zich echter in bepaalde vormen verzetten.

Hoe de toestand in 1795 geweest is, kan men aan de hand van exacte gegevens niet uiteenzetten. Voortgedragen door een grotendeels mondelinge traditie kent de volkscultuur geen schriftelijke nalatenschap. Het zijn bij toeval in processtukken verdwaalde gegevens uit de archieven, die een indruk, gevormd naar algemene historische gegevens steunen. Het vermelden van

het planten van een Meiboom te Heusden, het vernielen ervan te Mierlo in de 16de eeuw en dat men in Oisterwijk in de 17de eeuw op de 'wall beneden menichmael gestoockt (heeft) Ste Martensvueren' bevestigen het vermoeden, dat de van elders bekende vrij algemene volksgebruiken zich ook in Brabant in de 18de eeuw hebben gehandhaafd. Verdere conclusies betreffende omvang en functionele betekenis kan men niet trekken. Gelet op de drukkende economische omstandigheden moet het peil der volkscultuur laag zijn geweest, evenredig aan de armelijke volksontwikkeling. Werden in 1791 de Schepenen van Nistelroy niet ontslagen 'omdat zij niet bequaamlijk kunnen lezen noch schrijven'?

De inval der Franse troepen in 1793 betekende ditmaal echter meer dan de gebruikelijke strooptochten en brandschattingen in het de Republiek beschermende niemandsland. De nieuwe gedachten waren het militaire geweld reeds voorafgegaan en zouden zich voortaan onafhankelijk van de politieke gevolgen van de krijg meer en meer doen gelden. De waarlijk revolutionnaire ideeën brachten een eerste breuk in een gesloten en wellicht verstarde volkscultuur. Het werd een periode waarin het nieuwe, vlak naast het eeuwen-oude kwam te liggen. De zestien gildemannen van Bergen op Zoom eisten in 1791 van het Stadsbestuur met klem, dat de in hoge eer gehouden devotieplaats Sinte Gertrudis Steenken, waarvoor zij jaarlijks reeds zoveel hadden bijeengebracht, zou hersteld worden, maar met de definitieve opheffing der gilden werden de plannen daartoe, slachtoffer van de nieuwe tijd. En enkele jaren daarvoor kon men in Baardwijk in een officiële rechtszitting een stier, die een landbouwer ernstig had verwond, nog gerechtelijk ter dood veroordelen. Een middeleeuws dierenproces in 1789! Al mocht de drossaard dan verklaren, dat hij 'met dit soo singulier geval eenigtsints verleegen' zat, de terechtstelling vond plaats en van het vlees mocht niet worden gegeten.

Niet alle uitingen der volkscultuur, die nu met uitholling of ondergang bedreigd werden, konden op zulk een eerbiedwaardige traditie of verre historie bogen. In het laatste kwart der 18de eeuw was het in Brabant een goede gewoonte om de jeugdige dorpsgenoot, die het tot primus in Leuven had gebracht, met praal en pracht en luidruchtig feestbetoon in zijn geboorteplaats in te halen. Het waren echte volksfeesten, waaraan de gehele gemeenschap deelnam. Na de huldiging van primus Simons in 1771 te Breda, wilde Tilburg in 1779 met zijn Antonius van Gils niet achterblijven. Het werd voor hem een zegetocht door de Kempen: Gheel en Turnhout boden hem feestavonden aan, met een bal besloten, maar voor de climax zorgde zijn geboortestad. De Heer van Tilburg, graaf van Hogendorp, trok hem tegemoet aan het hoofd van een grote stoet; met de vier gilden en schutterijen, een ruiterij van 200 personen, onder de daverende klanken der harmonie, dreunend door het bevlagde dorp, opgesierd met erebogen en bloemenslingers, waartussen de onmisbare opschriften en toepasselijke symbolen. 'De toestel was ongemeen, die hier gemaakt wierd . . .' noteert de opgetogen schrijver van een Tilburgs Kroniekje uit die dagen. Vreugdevuren laaiden op en dagen achtereen werden volksspelen gehouden. De oprechte verbroedering tussen de Leuvense studenten en de leden van het St Sebastiaansgilde vond haar bekroning in het spontane afstaan van het vaandel der Paedagogie aan de Tilburgse boogschutters. Het jaar daarop was Teteringen aan de beurt, die toen Adriaan Oomen met eenzelfde eerbetoon ontving en de laatste primus van Brabant werd gehuldigd in Oirschot, Arnoldus van Heumen, die in 1796 met dezelfde onderscheiding uit Leuven terugkeerde. Met de sluiting der universiteit aldaar in 1797 kwam aan deze jonge volksfeesten, in eerste instantie uit religieuze overwegingen ontstaan, een einde. Geheel veranderde omstandigheden belemmerden een voortzetting der groeiende traditie.

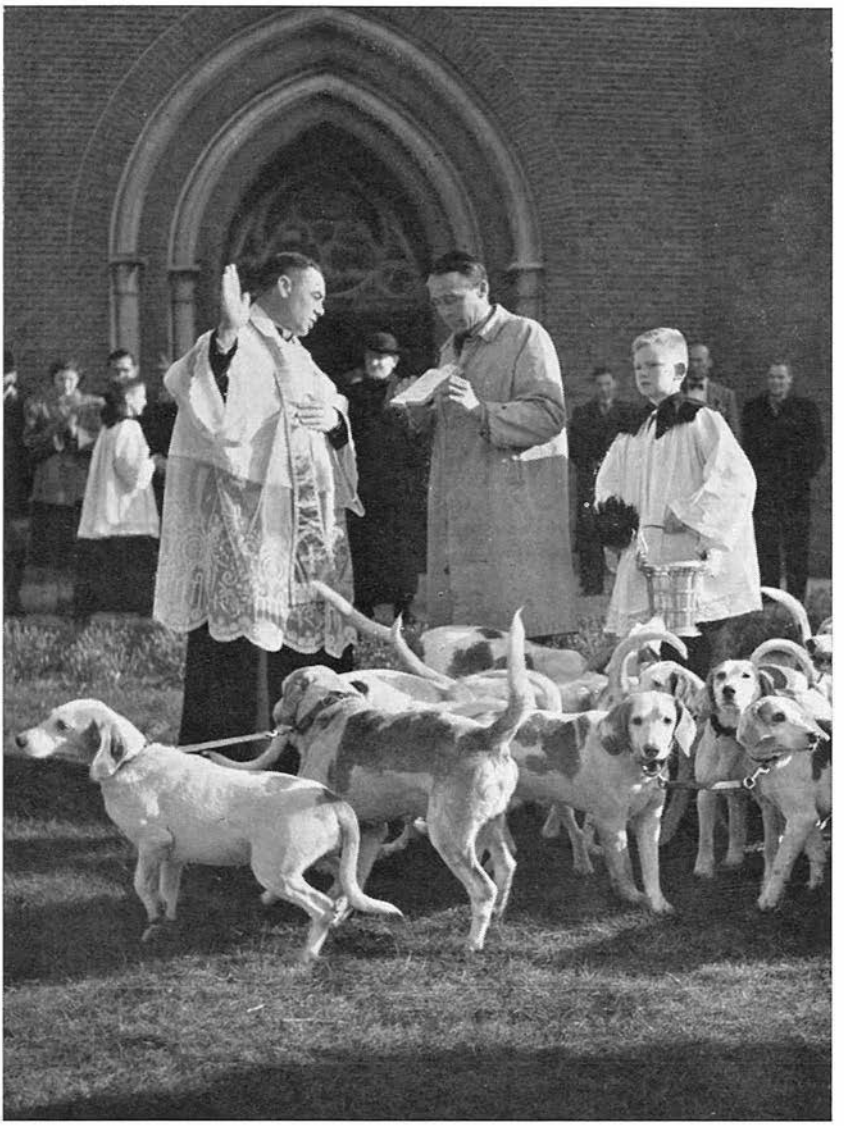

Zegening van de meute *Foto M. Coppens*

Processie *Foto M. Coppens*

Met de 19de eeuw breekt dan voorgoed het tijdperk aan, dat van meet af aan zoveel oude maatschappelijke instellingen bij kracht van wet heeft doen verdwijnen en in zijn voortzetting tot na de eerste wereldoorlog, begunstigd door sociaal-economische factoren, een stelselmatige afbrokkeling of afbraak van de gevestigde volkscultuur bevorderde. Een typisch voorbeeld, hoe een oeroud, vrijwel zinloos geworden gebruik weinig resistentie bood in een gewijzigde situatie, levert de van hoger hand geordonneerde afschaffing van de St Maartenscijns in Gemonde. Daar vonden bij de betaling van genoemde cijns in de Wielsche Hoeve de meest raadselachtige gebeurtenissen der Brabantse folklore plaats. De betalers bezaten er het recht om aan een maaltijd deel te nemen, die gehouden werd in een grote stal. Aan de ene zijde stonden de paarden, aan de andere de koeien. Een der gasten moest het maal gebruiken achter de koe, met de staart aan zijn hals, een tweede 'met een langen hond' plaatste zich naast hem op een ashoop en een derde ceremoniarius was verplicht een bril op te zetten en twee brandende kaarsen bij zich te hebben. Het werd een slemperij tot in de vroege morgen. Zo requestreerden althans de nieuwe bezitters der hoeve, die met de koop in 1803 de oude verplichting tot betaling der onkosten van de braspartij op zich hadden genomen. Met hun protest bij de Commissie der Domeinen te Breda in 1805 tegen deze 'overblijfselen van min verlichte en onbeschaafde tijden', welke niet 'te compareren zijn, met de tijden welke wij thands beleven', hadden zij succes en het grote cijnsmaal met zijn vijftig gasten werd dat jaar voor het laatst gehouden.

De grote veranderingen, die zich op elk gebied voltrekken in deze eeuw, – waarvan men de afsluiting kan bepalen met de eerste wereldoorlog –, oefenden een van kracht sterk wisselende invloed uit, naargelang plaatselijk variërende omstandigheden. Zo schijnen rond 1825 de laatste sporen van de spinningen verdwenen. De ontaarding van het volksgebruik zelf en het reeds

jaren durende verzet der geestelijkheid vormen hierbij de doorslaggevende factoren. Het was ook te verleidelijk voor de jongens uit de buurtschap om de meisjes die in de donkere wintermaanden van half October tot 1 Maart bij ieder om de beurt op den herd bijeenkwamen om wol of vlas te spinnen, ongemoeid te laten. Kattekwaad bleef niet uit en wanneer men muizen niet door het 'mozengat' kon laten binnenglippen, bezorgde een springende kikker met een kaarsje op de rug genoeg griezelige pret. Het afdekken van de schoorsteen bracht de meisjes wel naar buiten en tenslotte groeiden de spinningen uit tot het doen van wilde spelletjes als het jagen van de rode haan (in het N.O. van Brabant) en tot complete dans- en hospartijen. Resolute maatregelen waren dus wel nodig. Assistent van Pieren van pastoor Scheij te Nistelroy trok in 1828 er zelf op af en zijn verschijnen was voldoende om het gezelschap uit elkaar te jagen. Persoonlijk bracht hij 's avonds laat de meisjes allen naar huis! Langer hielden de buurtavonden of buurtscholen (Baronie van Breda) stand, waarop in de Meierij de naam van spinningen zelfs overging. Om de beurt kwam de buurtschap van zes tot negen ergens bij elkaar; de mannen gezeten op de turfblok onder de schouw en soms wel breiend aan een sok, de vrouwen 'met de stoof onder en de neuzik aan' luisterden naar de verteller van het nieuws, maar vooral naar de geheimzinnige verhalen van heksen en spoken, de kwade hand, die op het vee was gelegd, van de stalkaarsen, de zielen der ongedoopte kinderen, haast wel overal in Brabant 's avonds te ontmoeten of van het tegenkomen van de gloeiige (vooral in Kempenland) of den Belleman, de gevreesde spookhond der Kempen. Herinneringen aan deze verhalen bewaren nog onze oudste bewoners. Met het verdwijnen der heiden door de in steeds grotere omvang toenemende ontginningen verloren deze vertelsels hun mysterieuze achtergrond en suggestieve waarde. Deze radicale veranderingen in het brabantse landschap grepen echter nog veel dieper in op het leven en

bedrijf van de boer in het algemeen. De scheper met zijn kudde, het vertrouwde beeld langs onze Brabantse zandwegen, verdween voorgoed en daarmee de in alle buurtschappen gevierde schaapskermis, waarbij de jeugd vrij kreeg van school om de gebruikelijke wassing der schapen in het ven en het scheren van de wol op het boerenerf bedrijvig mee te maken, opgewekt om het uitzicht der tractatie. En ook een teeravond van de 'schaopenguld', wanneer de gildebroeders een schaap verorberden, kon geen stand houden. Nieuwe landbouwmethoden, vooral ook door het invoeren van de kunstmest, wrikten tenslotte niet zonder succes aan een eeuwenoude gevestigde traditie. Het zich meer en meer mechaniserende bedrijf maakte eigenlijk ook de burenhulp overbodig bij de oogst. Daarmee verliepen de bekende feesten na gedane arbeid: de hooi- en korenfooien of die van de boekweit en de aardappels, elders van de hoplast of erpellast. Ook bij deze oogstfeesten kon het er ruw naar toegaan. Spelletjes als een kan water aan de muur spelden of een speelkaart over een strakgetrokken koord laten lopen vormden meestal nog een onschuldig, zij het wild begin. Bij een moeilijke oogst als de boekweit, die vlug moest worden afgedorst, eind Augustus, ontlaadde zich de spanning in de laatste vlegelslag, die allen tegelijk met grote heftigheid moesten slaan, het 'droffen', en dan schreeuwde men het lied:

Hooi, fooi!
Boekende strooi,
Haverekaf,
De boekend moet af!
t'avond eten wij panneke vet,
Vroeg gaan eten en laat naar bed.
Hoera! Hoera!

Want de omgeving moest nu weten, dat het dorsen was gedaan. De pannekoeken met stroop stonden klaar en dan begon eerst recht het feest. De jenever, reeds onder het dorsen geschonken,

ging zelfs de bierglazen in. Het werd een wilde hospartij op de maat der 'fietel' en van het liedje:

> Jan, kom eens kijken,
> De fietel die gaat, de fietel, die gaat...

En als Jan dan kwam, was het slot dikwijls een ernstige vechtpartij! Van deze fooien is de rogge- of korenfooi heel zeker de oudste. Sporen ervan ontmoet men niet meer in Brabant, hoogstens een heel flauwe reminiscentie bij hoogbejaarde mensen, die nog een vage voorstelling hebben van een sierende tak in de laatste schoof, die op de kar naar de boerderij werd gereden. De boekweitfooi hield langer stand, tot ongeveer 1875 in de Baronie van Breda, in Oost-Brabant vanzelfsprekend in meer geïsoleerde gedeelten tot in het begin der 20ste eeuw. Naar analogie van deze beide moet de aardappelfooi of erpellast veel later zijn ontstaan, rond 1760, toen de aardappel volksvoedsel werd. Slechts een goede eeuw dus kon dit gebruik zich handhaven. De zich steeds meer wijzigende levenssfeer uitte zich natuurlijk evenzeer bij de opnemingsgebruiken op maatschappelijk en huishoudelijk gebied. Vele hiervan rondom het huwelijk blijken een zeer taai leven te hebben tot ver in de 20ste eeuw. Zelfs bij het steeds losser worden van een oorspronkelijk hecht gesloten gemeenschap is het alsof de groepsgedachte weer opleeft, zich vernieuwt en wil doen gelden ten overstaan van wat van elders komt. Maar in deze ongelijke strijd moet zij van het begin af aan ernstige verliezen boeken. Zo wordt in de 19de eeuw het heemgeleide bij het inhalen der bruid in de nieuwe woning tot in de zinvolle kern aangetast. Voor goed verloren ging het driemaal rond het haardvuur leiden der bruid door de bruidegom, het helen of heulen van Oost-Brabant, of het aanraken door de bruid van de haal, de ketelhaak, die als het middelpunt van het huiselijk leven werd gezien. Eveneens het inhalen van het bruidspaar onder oorverdovend geraas op pan

en ketel met potsierlijke verkleedpartijen der dorpsgenoten, zoals het ook in de Baronie van Breda geschiedde, het pannen in de streek rond Alphen en Baarle-Nassau. Ternauwernood zijn in de herinnering uit de 19de eeuw bekend de op de drempel van het huis gelegde stok met rode doek (Hooge Mierde) of het enkel over de dorpel springen, waarvan men in Reusel nog iets weet. De correctie der gemeenschap op het met mislukking bedreigde huwelijk kent tot op de dag van vandaag veel vormen van vergelding, die lang als ongeschreven volksrecht bleven gelden. Maar toch ook hier verlies in de 19de eeuw, zelfs van een karakteristiek gebruik als het in de ploeg spannen van de man, waarvan archivalia vrij zeker wijzen op het nog algemeen voorkomen daarvan in het begin der 19de eeuw. Ook bij de nieuwe meid of knecht, in Noord-Brabant op uiteenlopende tijden ingehuurd, kende men het aan- of haalleien (holen), het gebruik, waarbij de nieuweling met haam of ketelwis door het huis werd rondgeleid. Het is in de eerste wereldoorlog overal verdwenen, tot de laatste resten toe als de afwijkende vorm in Mill, waar emmer en bezem in de haard werden geplaatst en rondom de nieuwe meid werd gedanst. Meer resistentie in het algemeen boden volksfeesten naar het kalenderjaar gevierd. De meest uiteenlopende factoren en invloeden, naar welke ieder volksgebruik een apart onderzoek eist, bepalen hier een korter of langduriger voortbestaan. Sterk teruguitgegaan is het St Maartensfeest. Oorspronkelijk moet het wel over geheel Noord-Brabant verspreid zijn geweest. In Bergen op Zoom kent men tot in 1900 nog als restant een grabbelavond met pepernoten en trekken in Roosendaal arme kinderen zingend rond; in 's-Hertogenbosch noemt het de beschrijver al veel eerder een bedeltocht van schooiertjes. De laatste St Maartensvuren, in Kempenland nog lang ontstoken, laaiden op in Bergeijk en Luiksgestel, waar de jongens fakkelend door de akkers renden. In Zeelst trad daarbij op St Maarten in hoogst eigen persoon: een jongen met stro om het lijf en een

stroband om armen en benen was daar de leider. Maar een regressie in Oostwaartse richting is onmiskenbaar. Roukens noteert het nog voor Budel, Helenaveen en Liessel, welke plaatsen bij het Limburgse gebied aansluiten. Het buitensluiten van de onderwijzer uit de klas door de jeugd op St Thomas hing ook voor een gedeelte af van de persoonlijkheid van het hoofd der school; het zingend rondtrekken op Onnozele Kinderen, op welke dag jongens en meisjes grote-mensenkleren aantrokken ontaardde tot brutale bedelpartijen, en werd straatjongenswerk. Uit paedagogische overwegingen was het dus beter op die dag de jongste thuis geen baas meer te laten spelen en de dag te doen vergeten. Als in plaats van kaarsjes kleine electrische lampjes in de kerstboom worden gezet, moest het natuurlijk spoedig gedaan zijn met het spel van Keerske, keerske over been, dat men op Driekoningendag speelde met de stompjes van brandende kerstkaarsjes, geplaatst in witte bergjes van zand en welke men erover heen springend moest trachten uit te krijgen. Ook het vervangende waxine-lichtje kon het gebruik niet meer redden. De vastenavondviering had al vanouds veel officiële tegenwerking ondervonden. Directe en felle aanvallen gingen uit van de geestelijkheid, die zich tegen iedere vorm van feestelijkheid in die dagen verzette. Tegen het midden der 19de eeuw heeft zij vrijwel de strijd gewonnen op het platteland. Daarvoor – zo lijkt het – hadden op alle Brabantse dorpen maskerades plaats en begonnen de springende danspartijen 's Zondags na het Lof, vooral ook in de gildekamers. De ruwe volksspelen als het katknuppelen, haansabelen of gansrijden waren onder de druk van allerlei politiële verordeningen reeds eerder tot verval gekomen. Nog trokken wel groepen van zingende jongens onder aanvoering van een beursdrager enkele dagen voor vastenavond de huizen langs om geld of eieren in te zamelen, maar er zijn berichten, die melden dat de inkwartiering der soldaten tijdens de Belgische Opstand het gebruik opschortte, waarna het niet

meer tot werkelijk leven kon komen. Dat een waakzame dorpspastoor ook tegen de jeugd moest optreden, wordt begrijpelijk, als wij weten hoe soms kinderen voor het opgehaalde geld bier kochten, zodat de pastoor van 't Loo in de Weebosch bij Bergeijk krachtdadig diende op te treden. Ook het 'aanzingen' van allen, die langs de dorpsweg kwamen aangewandeld en na een fooi een kwitantiebriefje kregen opgespeld door het jonge volkje werd in deze tijd van hogerhand verboden. Alleen de rommel- of foekepot rekte het bestaan nog lang. Van grote betekenis in deze strijd is geweest het invoeren van het Veertigurengebed, direct als eerherstel voor het vele kwaad der vastenavonddagen naar vorengebracht, wat in de harten der katholieke Brabanders aansloeg. Een enkel specifiek geval als het metworstrijden te Boxmeer, de fleurige wedren op het ongezadelde paard naar de hoeve te Vortum, die de lange worst moest leveren en de bonte optocht 's middags door het dorp, alles onder het effectieve beschermheerschap van Jhr van Sasse van IJsselt, zou nadere verklaring behoeven, wat eveneens geldt voor de aparte 'vorm' te Reek, waar het stelen van worst, eieren en spek bij de boeren nooit werd tegengegaan. Wat er met Halfvasten te doen is geweest, valt voor Brabant slechts in fragmentarische berichten te achterhalen. Het 'haantje op een stekske' te Geldrop leeft echter nog steeds voort en op het platteland trekken de jonge boeren naar het meisje, want dan 'wordt zij eens omgekeerd'. Hadden zij met vastenavond het lief niet 'in 't zout gelegd', dat eerst met Pasen door hen werd eruit gehaald? Op de eerste Mei plantten zij nog tot het midden der 19de eeuw de Meiboom voor de woning der uitverkoren vrijsters, elders voor die van het dorpsbestuur of voor de herberg, waar bij de met bloemen en linten versierde berk gezongen en gedanst werd. In Helmond hing men de boom vol met Meimannekes van papier of van brood gebakken met de nodige spotverzen. Dat herinnert aan het in die eeuw uitgestorven Meitak-steken, hoewel een enkel

restant hier en daar nog valt aan te wijzen, zoals in Zundert en Netersel. Maar in 1840 was het in Oost-Brabant zeker nog op alle dorpen het gebruik om elke huwbare dochter 'n liefdemei op het strooien dak te steken. En de verschillende soorten takken spraken een duidelijke symbolische taal! Het ophangen van een droge stokvis, bokking of azijnfles (en erger) wees in zijn ontaarding reeds naar de ondergang. Op sommige dorpen sjouwden de boerenjongens in de nacht daarvoor al het buitenstaande gereedschap bij elkaar en deponeerden het op de onmogelijkste plaatsen. Het was voor Someren de nacht van Derk met den beer, die in een wagen door het luchtruim reed. Met het Meifeest hangen vele Pinkstergebruiken samen. Het rondtrekken van de Pinksterbloem of Pinksterbruid moet vrij algemeen verspreid zijn geweest. Meestal geschiedde dat troepsgewijze rond een feestelijk aangekleed meisje en zingend van Ierke, Kepierke, Pinksterblom trok men de huizen langs om iets te krijgen. Weer vindt men in Oost-Brabant hiervan de laatste resten, tot voor kort in het land van Cuyk, nog op enkele plaatsen in de streek der Acht-Zaligheden. Zo organisatie van de school uit het voortbestaan van het gebruik niet had gerekt, zou het rond 1900 zijn uitgestorven, want een beschrijving uit St Oedenrode tekent reeds het verval. Daar ging toen slechts één meisje gekleed in een wit hemd, met bloemen en bont papier beplakt, eer bedelend dan zingend rond. De bekende Pinksterkoekuitdeling uit Riethoven, Dommelen en Westerhoven is ternauwernood een zuiver volksgebruik te noemen en zeker niet van het Pinksterfeest, daar deze tractatie door bisschop Rythovius is ingesteld en oorspronkelijk plaats vond op Kerstmis en Pasen.

De sociaal-economische omwenteling der 19de eeuw met een industrialisering, die zo diep op het maatschappelijk leven ingreep, betekende voor het edele ambacht tenslotte de definitieve ondergang. Had het jaar 1795 reeds de opheffing der gilden gebracht, de moderne mechanisatie van haast elk bedrijf ontnam

het laatste wat eens aan fleurig, maar reeds ontaardend volksleven was overgebleven. Op geen ander gebied werd, in het oog van de folklorist, de nederlaag zo volkomen. Nog hielden te Boxmeer in 1898 de smidsknechten op Goede Vrijdag rustdag of zag men te Tilburg de bakkers met hun versierde wagentjes het van de eerste rogge gebakken brood 'in de blommetjes' naar de klanten brengen; de metselaars veegden een nieuwsgierige, die de nieuwe woning betrad, de voet 'niet om giften of om gaven, maar alleen om 't keeltje te laven'; de schoenmakers vierden tot 1900, toen de moderne schoenfabrieken nog niet bestonden, hun St Crispinusdag en trokken zingend en dansend, met de beschuitbol zwaaiend in de hand de herberg binnen, maar al deze gebruiken waren gedoemd om snel te verdwijnen en wel zo spoorloos, dat van vele ambachten als dat der mandenmakers en rietbewerkers, strodekkers en klompenmakers, der kleermakers en vele andere weinig of niets in de herinnering is achtergebleven. Dat geldt niet zozeer en wel om begrijpelijke redenen voor de weversfolklore. Het grote aantal dezer thuiswerkers vermocht in de economische kentering een rumoer te verwekken, dat luid weerklonk. Het volksfeest op St Severusdag kreeg juist in zijn laatste uitingen bij gelegenheid een revolutionnair karakter. Het ging er trouwens bij deze arme en onontwikkelde mensen na het bijwonen van de gildemis te Helmond direct wild en ruw naar toe. De populairste wever, met een kroon van drum, gekleurde twijndraadjes van het schortebont, op het hoofd, werd op een opgesierde ladder geplaatst en zo door een joelende menigte, het St Severuslied schreeuwend, door de straten gedragen, totdat men met het opgehaalde geld de kroegen binnensjouwde om jenever en bier. Ook in Tilburg werden ambachtsoptochten gehouden en stapte een voorman, gekleed in een costuum bezet met 'blikken dubbeltjes', de afval van de spinpijpenfabriek, kordaat aan het hoofd van een stoet door de buurt, al zijn nadere omstandigheden niet erg duidelijk. Van grote invloed op het

verdwijnen van dit gebruik is met de verbeterde sociale positie van de wever door de vakorganisatie, de bestrijding van het drankmisbruik geweest. Deze met zoveel succes bestreden 'drankduivel' heeft jarenlang een donkere schaduw gelegd over de laagste klassen van het Brabantse volk, waarvoor men het woord zelfkant vermijdt uit compassie. Want niet alleen bij deze gelegenheden, ook op Zondag waren vechtpartijen regel, waar de 'dubbeltjes-snijders' der halve maantjes in het gezicht doelbewust op uit waren. De grote armoe leidde eerder tot georganiseerde bedeltochten dan wat men venten langs de deur heette. De vrouwen, die in Tilburg zwavelstokken te koop aanboden, noemde men de Ketsheuvelse precessie! Meer bescheiden traden de 'avondschooiers' op, de werkelijk stille armen. Gelijksoortige wijzigingen in de economische structuur veroorzaakten de ondergang van de Teutennegotie en daarmee de typische folklore van deze marskramers, van wier handel en wandel nog zo weinig bekend is. In hun bloeitijd begon het Teutengelag of Teutenteeris, begin Januari gevierd, met een hoogmis ingezet tot een waar volksfeest, dat op peil stond, uit te groeien in verscheidene Kempische dorpen. Als regelmatige ontspanning waren traditionele spelen als het kolven en beugelen bekend. In 1891 werd de beroemde Waalwijkse kolfbaan, zeker al twee eeuwen oud, nog geheel vernieuwd, maar het kon de achteruitgang van het spel niet meer stuiten, evenmin als de opbloei van het beugelspel in Oost-Brabant tijdens de laatste wereldoorlog blijvend zou zijn, in tegenstelling met Limburg. Door allerlei factoren, waaronder modern huiselijk comfort en verbodsbepalingen werd het houden van vogels en de vinkenvangst in October, onmogelijk gemaakt, maar het oeroude stropen, zelfs met de behendigheid van de praehistorische natuurmens uitgeoefend, door het stellen van de strik met moordoog, heeft zich, hoewel het steeds meer terrein moet prijsgeven, nooit geheel laten terugdringen.

Ook niet in de 20ste eeuw, al mag de omvang ervan nu geen naam meer hebben.

II

Men zal begrijpen, dat de caesuur, gelegd na de eerste wereldoorlog voor de 19de eeuw, tenslotte slechts kan berusten op een algemene indruk, die een oppervlakkig onderzoek van vele, maar lang niet alle volksgebruiken, oproept. De studie der Brabantse volkskunde is ternauwernood aan haar eerste werk toe en de kansen op vruchtbare resultaten minderen zienderogen. Wat bereikbaar is, zijn her en der verspreide plukjes, notities van geïnteresseerden, die om de meest uiteenlopende redenen gepubliceerd werden. Het is daarom moeilijk voor ieder geval afzonderlijk uit te maken, geografisch zowel als chronologisch, hoe de juiste situatie in Noord-Brabant in het begin der 20ste eeuw is. Het verloop der volksgebruiken lijkt in het westen van onze provincie veel sterker dan in het oosten, waar nog steeds aanzienlijke resten zijn bewaard gebleven. Op de vraag, waaraan dit toe te schrijven is, zal men een antwoord niet schuldig behoeven te blijven, want het ligt wel voor de hand dat het grotere isolement van de vier Kwartieren van de Meierij tegenover een vroegere en snellere ontsluiting van het westen van doorslaggevende betekenis is geweest. Maar wetenschappelijk bewijsmateriaal hiervoor is ternauwernood aangedragen en welke andere geheime krachten hebben hier gewerkt of oefenen nog hun invloed uit? Het spreekt dus vanzelf, dat bij een beschrijving der nog levende volksgebruiken in de 20ste eeuw, de aandacht meer naar het oosten wordt getrokken. Geïsoleerde gevallen van wat wij voor de 19de eeuw vermeld hebben, blijven natuurlijk over geheel Brabant aanwijsbaar, maar hun lot is bezegeld en naar alle waarschijnlijkheid binnen zeer korte tijd. Taaiere weerstand mag men verwachten van gebruiken, die in een be-

paalde streek met eigen historie dikwijls, nu nog voorkomen, al brokkelt ook dit gebied af, gestadig aangevreten door 'de nieuwe tijd', een vaag woord, dat velerlei oorzaken in zich sluit.

Zo wordt het Paasvuur nog ontstoken in een noordelijk stuk van Oost-Brabant, in dorpen van het Land van Cuijk en naaste omgeving (Ravenstein, Reek, Zeeland, Wanrooi, Oploo, Overloon, Vierlingsbeek, Boxmeer, Beugen), waarbij de zorg, dat de rook vanwege de vruchtbaarheid door de takken der vruchtbomen trekt, weinig in acht wordt genomen. Het laatste restant van een vroeger algemeen verspreid gebruik in Brabant? Voor sommige streken kan men het vermoeden, wanneer men let op veldnamen als Paaswei te Zevenbergen, maar de memorie van onze oudste mensen kan U hiervoor zelfs niet meer helpen. Het koren- of roggepalmen van de akkers op Palmzondag is bij onze boeren een diep verankerd vroom gebruik, wellicht niet meer volstrekt algemeen, maar dan toch in ieder geval met sterke kerngebieden als b.v. in het land der Acht-Zaligheden, waar men nalatigheid in deze onverantwoord acht. Teruggedrongen tot in Helvoirt, Cromvoirt en Haaren is dat ander paasgebruik van het eieren ophalen. Daar trekken op Woensdag in de Goede Week de jongens gewapend met een flinke stok, onder aanvoering van een Judas nog de huizen langs en wee de 'gierige duivel', die door het 'gaatje in de deur' loert! De ceremonie van het eieren tikken, eieren bollen (Oosterhout), die meestal volgde op het met de ratel gaan, zoals op vele plaatsen de overal verspreide rondgang vroeger werd genoemd, heeft echter nergens meer sporen achtergelaten. Wil men de verkwijning van een volksgebruik persoonlijk waarnemen, dan bezoeke men enkele jaren achtereen de streek ten westen van Eindhoven, waar in enkele dorpen op 24 Juni de St Janstros, een veldbouquet met het St Janskruid en de korenbloem erin tegen een achtergrond van notenbladeren, wordt opgehangen naast de voordeur of terzijde van het bovenlicht. Het gehele jaar door prijkt deze

St Janstros daar in weer en wind: in de twee centra Duizel en Oerle, waar de heilige kerkpatroon is, huis aan huis; in de directe omgeving moet men er reeds naar zoeken en vindt men hem soms nog . . . aan de zij- of achterdeur van het huis, tot in Eindhoven toe. Maar de verdwijning in een verre omtrek is hier sinds kort historie.

Naast een bepaalde streek kan ook de in het leven van de mens sterk ingrijpende gebeurtenis waarborg voor instandhouding bieden. Al zijn in de 19de eeuw vele gebruiken rond het huwelijk verloren gegaan en al is slijtage onmiskenbaar, het platteland handhaaft nog steeds, dikwijls met straffe hand, belangrijke elementen der volkstraditie. De ondertrouw of in West-Brabant 'het verscholen' van een paartje zet waarschijnlijk de meeste dorpen, zeker in Oost-Brabant, 's avonds op stelten, want bruid en bruigom moeten worden losgeschoten, is het met geweer of voorlader verboden, dan zorgen met carbid en water gevulde melkbussen zeker voor een niet minder effectieve explosie. Dan moet de 'kwansel' worden gegeven, of 'zegt men het schootbier rond'. De jongelui uit de buurt worden onthaald op bier of borrel, en de bruidegom biedt men nog wel de traditionele versierde lange pijp aan. Het taaie voortbestaan van dit gebruik laat zich verklaren door de lang niet prettige gevolgen bij het niet voldoen aan deze verplichting, welke schande men zich graag besparen wil. Want de gierigheid, zo het heet, straft de dorpsjeugd onder algemene goedkeuring, publiek. De bekende offerblok met een toepasselijk rijm komt 's Zondags bij de kerk te hangen, als vele bomen langs de weg er al niet mee gesierd zijn en aangeklede poppen, bengelend tussen de takken, verwekken beschamende hilariteit. Nog dagen lang herinnert het van de weg verwaaide kaf aan het onsociale paar, dat 'met kaf is getrouwd'. Bij de bruiloft zelf komt het officiële inhalen van de bruid en bruidegom onder een met bloemen versierde krans of hoepel nog slechts sporadisch voor. Maar de ondeugende

plagerijen van het weghalen van spijzen of dranken uit de kelder met lat en bonenstaak via het kelderraam en het stelen van de sleutel van de slaapkamer, na in het bed brandnetels, jeukpoeder of rijst gestrooid of planken eruit gehaald te hebben, worden nog steeds met grote lankmoedigheid aanvaard. Op het platteland, waar de betrekkingen veel directer en persoonlijker zijn, houdt men een goede gang van zaken voor en na het huwelijk natuurlijk steeds scherp in het oog. Een ernstige verstoring hierin dwingt de gemeenschap tot verzet, dikwijls op ruwe, altijd op luidruchtige wijze. Het verbreken van een verloving, het afspringen van een huwelijk na de zoveelste roep, want ook hier gelden vaak niet overal gelijke regels, is de oorzaak, dat plotseling in de avond het sombere toeten op lampeglas, rothoorn of uitgeholde toetstok van flierenhout weerklinkt in een der buurten of gehuchten. Het sein voor het tafelen is gegeven. De karren worden uit de stal gehaald, men sjouwt kafmolens, hekken, palen en kachelpijpen bij elkaar en langs de donkere wegen trekken de boerenjongens naar het bewuste huis, dat weldra van alle zijden wordt gebarricadeerd door de opeengehoopte chaos van 'geus' of 'gereformeerd' gemaakte karren, omgekeerde wagens, links en rechts neergesmeten rommel. Voor enkele jaren ging dat nog met oorverdovend lawaai gepaard: een ketelmuziek van emmers, gieters, pannen, deksels en al wat de herrie mocht versterken. De baldadigheid kon daarbij zo groot worden, dat een aanval op het huis werd ondernomen en in de ergste gevallen er niet veel meer dan een ruïne van overbleef. Het ingrijpen van de politie heeft zeker deze uitersten doen wijken, maar het tafelen gaat door, in de Meierij, voor enkele jaren in Bakel, Berlicum en Beek en Donk, dit jaar nog in het overigens zo rustige Zand-Oerle. Het mag wellicht de schijn hebben, dat dit volksgericht meer en meer verdwijnt, men bedenke daarbij echter, dat uiteraard een dergelijk gemeenschappelijk optreden door het correctief karakter ervan niet zo vaak noodzakelijk is, al kunnen

wij niet verwachten, dat het stand zal houden tegen zoveel tegenwerkende factoren, van welke men echter de officiële waakzaamheid van het gezag op de meest geraffineerde wijze weet uit te schakelen.

De gebruiken bij dood en begrafenis hebben onder de werking van dezelfde invloeden gestaan als bij die van het huwelijk vielen waar te nemen: sterke vereenvoudiging in de steden, handhaving der traditie op het platteland. Toch krijgt men de indruk, dat hier het opvallende en karakteristieke in de gewoonten op de dorpen sneller teruguit is gegaan dan bij de trouwgebruiken. Van de veelsoortigheid der vormen is noch een overzicht te geven noch vast te stellen, waar deze hun voortbestaan nog rekken. De burenplicht, die het zorgen voor de overledene eist als het afleggen en het aanzeggen, dat de dode 'over aarde ligt', zal op vele plaatsen onderhouden worden, maar de nachtwake bij het lijk is, voor zover mij bekend, nergens meer in gebruik. Ook het plaatsen voor het sterfhuis der strobusseltjes of lijkstro met vijf of drie stenen, elders plankjes, al of niet opgesierd met palmtakjes is nu wel bijna uitgestorven, hoewel het volgens vele gegevens over geheel Brabant geschiedde. In 's-Hertogenbosch kon men eertijds deze 'strootjes' zelfs huren bij het Hervormde Weeshuis en in Tilburg heeft men nog de overgang gekend van de als stro geschilderde ronde stukken hout. Het uithangen van de dodenlantaarn met uitgedoofde kaars behoort evenzeer tot het verleden als het optreden van de 'schreuwer', die met een tips gedragen witte doek voor de borst, midden door de straat stappend, nauwkeurig lette op het werk van de aanzeggers, links en rechts het overlijden aankondigend. De laatstgenoemden zijn nog steeds in functie, maar het is personeel van een begrafenisonderneming geworden. Op het platteland wordt de baar met het lijk nog wel door dragers op de schouders genomen, maar een witte voorschoot zullen zij daarbij wel nergens meer aandoen. En waar zullen

de vrouwen nog de falies en de mannen de rouwmantels omdoen en een borrel bij het betreden van het sterfhuis voor de begrafenis ontvangen? In het algemeen kan men zeggen, dat het ritueel bij dood en begrafenis geconcentreerd zal blijven op een kern van liturgische plechtigheden, door de kerk voorgeschreven en dat de plaatselijke verschillen zich bepalen tot minder belangrijke formaliteiten, waarvan de levensduur zeer verschillend maar gedetailleerd niet vast te stellen is.

Met de beschrijving van het ontsteken van het Paasvuur, het korenpalmen, eiertikken, het ophangen van de St Janstros en wat de traditie bij huwelijk en begrafenis behouden heeft, hebben wij een groep volksgebruiken bijeengeplaatst, die naar onze mening, in het stadium verkeren, dat zij zich voor de toekomst niet zullen weten te handhaven, al kan incidenteel door plaatselijke omstandigheden de weerkracht groot zijn. Zoals ook in de Noordbrabantse klederdracht weinig of niets meer van eigen aard bewaard is gebleven, sinds de Meierijse boerin haar poffer en de Westbrabantse haar typische muts met de kroezel heeft afgezet en 'aon den hoed is gegaon', zo zal ook het verdwijnen van essentiële elementen onzer volkscultuur verlies aan eigenheid betekenen. Het gebruik van het dialect is in deze een spiegel. Hoe wijder Brabant in deze eeuw is komen open te staan voor allerlei invloeden, des te meer werd onze streektaal teruggedrongen. Maar uit het node en met moeite loslaten van zijn dialect blijkt iets van het intuïtieve besef, dat er voor de Brabander meer op het spel staat van het anders uitspreken van hem vertrouwde klanken. Hoe men ook hierover moge oordelen, het gebruik van het dialect gaat vooral in de steden sterk achteruit. Kans op behoud als cultuurdialect lijkt uitgesloten.

Naast dit in omvang steeds groter wordend verlies op velerlei gebied in de 20ste eeuw zijn er nog altijd uitingen van volkscultuur aan te wijzen, die zich eventueel in gewijzigde vormen handhaven. Welke daarvan de oorzaken zijn, zou voor ieder

Carnaval *Foto M. Coppens*

Het gilde in het jonge Brabant *Foto M. Coppens*

geval afzonderlijk onderzocht moeten worden. Zo hebben de Oud- en Nieuwjaarsgebruiken zeker veel van hun oorspronkelijk karakter verloren. Het rondtrekken van de jeugd, soms in twee partijen verdeeld, elk met een speelman aan het hoofd, al of niet met rommelpot meestal op oudejaarsdag begonnen ziet men niet meer. Het ophalen van de 'nuwjarkes', duivekaters en nieuwjaarskoeken begint als een ordelijk bezoek aan grootouders of verdere familie, na eerst thuis voor vader en moeder een op school geleerd versje te hebben opgezegd, waarin het 'Sinte, Sinte Veste, Die meest geeft is de beste' zinloos zou zijn. Maar de ouderen vieren allen de jaarwisseling nog in een feestelijke sfeer van huiselijke gezelligheid, waarbij van het oud in het nieuw gekaart wordt, in vele huisgezinnen onderbroken door een gebed bij klokslag twaalf. En dan even naar buiten om te kijken naar of zelf mee te doen aan het nachtelijk vuurwerk, dat het schieten wijd en zijd veroorzaakt. Laat dit na de bevrijding vanzelfsprekend sterk toegenomen zijn, het vieren van het oud en nieuw ligt zo diep verankerd in het menselijk hart, dat dit waarborg voor behoud biedt. Het Nieuwjaarwensen in de vorm van officiëel bezoek, visitekaartje of begroeting sluit zich om dezelfde reden van algemeen europese verspreiding daarbij aan. Met het vieren van het Paasfeest is het niet anders. Het zoeken naar door de paasvogel of paashaas verstopte eieren zal stand houden, welk gebruik een grote steun vindt in de economische belangen van de suikerverwerkende industrie.

Sterk behoudend werkt ook de factor van de R.K. godsdienst in Brabant. Het is niet met zekerheid te voorspellen, dat een gebruik als het uitdelen van de St Hubertusbroodjes, de huibekes, op 3 November, tegen de hondsdolheid, zich zal handhaven, maar hoewel het gevaar van de dodelijke beet al sinds lang practisch niet meer voorkomt, wapent men zich daar ertegen, waar men het eertijds deed. Het zegenen van de meute op dezelfde dag te Oirschot blijft, zolang nog jachtterrein aanwezig

is. Het meest aanschouwelijk toont zich echter de kracht van het geloof bij de bedevaarten, over het gehele Brabantse land verspreid. Deze volksdevotie is een wezenlijk bestanddeel van de katholieke geloofsovertuiging van het volk, die zich uit in een rijke verscheidenheid van processies, ommegangen en bedetochten, verplicht te houden als voortzetting van voorvaderlijke tradities of geboren in nieuwe vormen uit innerlijke religieuze behoeften. Het grootst is de verering van Maria, waarin de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch de centrale plaats inneemt met haar jaarlijkse ommegang. Zodra de maand Mei is aangebroken, trekken biddende bedevaartgangers individueel of in groep, naar de talloze genadeoorden, waar zij vereerd wordt als O.L.V. ter Linden (Oisterwijk, Uden), ter Eik (Meerveldhoven, Oirschot), als Troosteres der bedrukten (van Aalburg te Heusden), de Wonderbare Moeder (van Garswei te Elshout), naar de Hasseltse kapel van Tilburg, de kerken van Ommel, Handel enz. Oude Mariadevoties zijn na de laatste wereldoorlog in ere hersteld als de Maria-omdracht te Aarle-Rixtel, waar het beeldje van de oude kapel in 't Zand sinds 1946 weer door het dorp rondgaat. Uit dank voor de gespaarde stad werd na de bevrijding de luisterrijke Lieve Vrouwe Omgang op 15 Augustus te Bergen op Zoom ingesteld en zo kreeg de stad in een andere devotie terug, wat ze eeuwen vroeger als H. Kruisommegang gekend had. Ook de talloze nieuw opgerichte wegkapellen, Haar ter eer, bewijzen dat Brabantia Mariana nog steeds een levend begrip is. Van de twee H. Bloedprocessies heeft naast die van Boxmeer vooral de Boxtelse vermaardheid gekregen, sinds in 1924 de H. Corporaaldoek vanuit Hoogstraten is teruggekeerd. In Breda houdt men ieder jaar een stille omgang, in 1949 bij het vijfde eeuwfeest van het H. Sacrament van Niervaart, tot een plechtige bidstoet uitgegroeid, waarvan de eerste, weer na vele eeuwen de oude middeleeuwse weg volgend, in 1916 op initiatief van pastoor Frencken uittrok. In de steden neemt het

grootste gedeelte der bevolking aan deze geloofsmanifestaties deel. Een grote bloei kennen evenzeer de talloze volksdevoties tot de heiligen, maar toch voornamelijk op het platteland. Daar zijn zeer oude bij, waarvan de oorsprong zich verliest in de vaagheid van een vroom verhaal of heiligenleven. Welke invloeden hier in het spel zijn, is om de verscheidenheid moeilijk aan te geven. Maar het is alsof de Brabanders het pelgrimeren in het bloed zit, wanneer men uit her en der verspreide berichten verneemt, welke heiligen hier ook vroeger vereerd zijn en men nu nog kan waarnemen, hoe telkens nieuwe devoties met groot succes worden hersteld of ingevoerd. Sint Oelbert van Oosterhout, St Leonardus van Beek en Donk of St Ontcommer van Steenbergen zijn nauwelijks nog met name bekend, maar naar de H. Cornelius trekken, voor zover mijn inlichtingen strekken, twaalf bedevaarten, naar St Antonius-met-het-varken vier, naar St Bernardus vijf en verder kan men genezing of hulp krijgen van de heiligen Blasius, Apollonia, Markoen, Job, Donatus, Bavo, Pancratius, Lucia en Moeder Anna, waarmee de lijst nog verre van volledig is. Tot nieuw leven gebracht werd de verering van St Valentijn te Westerhoven in 1947, uit dank voor de bevrijding; persoonlijk initiatief van een pastoor leidde tot een paardenzegen te Knegsel en te Hulsel tot een Willibrordusprocessie op Beloken Pasen. Jong zijn ook de bedevaarten naar de heiligen Gerardus Majella, Antonius van Padua, Nicolaas van Tolentijn of Peerke Donders te Tilburg. Bewijzen te over dus, hoe de volksdevotie hier alle verschijnselen van een gezonde vitaliteit vertoont: in het ontstaan van nieuwe verering, in de bloei van nova et vetera, in het afsterven naarmate de populariteit van de heilige vermindert.

De katholieke traditie heeft zeker ook de viering van het Vastenavondfeest in de oude Brabantse steden geschraagd, al leidde levensblijheid en zin voor het feesten tot de directe carnavalspret in de praktijk. Wat autoriteiten tot afschaffing

ervan ook ondernamen, hoe ongunstig de politieke omstandigheden ook mochten zijn, telkens wist de weerbarstige wil van de gemeenschap, die zich bleef verzetten, zich aan de opgelegde druk van verbodsbepalingen of ongunstige tijden te ontworstelen. Een stroom van ordonnanties vanaf 1648, de gehele 18de en 19de eeuw door die de vastenavondgekken en gemaskerden van de straten trachtte te drijven, had uiteindelijk weinig succes en veroorzaakte zelfs uitbarstingen als het Bredase Carnavalsoproer van 1849 en het ernstige verzet van de Oeteldonkers, die in 1910 hun vaandeldrager Daantje Woenders tegen de marechaussees moesten verdedigen. De viering van het Carnaval, waaraan men tot op de dag van vandaag de middeleeuwse trekken nog kan waarnemen, was onvervreemdbaar oeroud recht, dat men zich door niets en niemand liet ontnemen. In de jaren voor de laatste wereldoorlog trad echter meer en meer een gelukkige stabilisatie in, in de verhouding tussen de carnavalsvierders en de overheid. Prins Amadeiro met zijn Oeteldonkse club, Prins Nillis in de Krabbegatse blauwe schuit en prins Maskerado te Breda trekken thans aan het hoofd van kleurrijke optochten langs een feestvierende menigte, die de burgervajer Peer van den Muggenheuvel met Kees Minkels en de veldwachter Driek Pakaon, de Grootste Boer met de leutige ploeg als oude bekenden, uitbundig toejuicht. Het streven naar een stijlvolle viering sinds de laatste jaren in Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch kan men voor een groot gedeelte geslaagd noemen. In 's-Hertogenbosch, waar na de afscheiding van België enkele glasblazers het carnaval op straat deden herleven en de kwastenclubs, de kreppen en de peeënclub zich in 1882 formeerden tot een Oeteldonkse club, werd door de artistieke medewerking van prof. Derkinderen en later Herman Moerkerk aan de samenstelling van de optocht het feest al enigszins op peil gebracht, zodat het na een zeventigjarige traditie het voor de Oeteldonkers erkenning en eer mag heten, dat ze in 1952 voor

het eerst officiëel op het stadhuis ontvangen werden. Een burgervader als die van Bergen op Zoom durfde het aan om in 1948 het gemaskerd zijn weer toe te staan, wat evenzeer getuigt voor breedheid van opvatting bij de eerste burger van de stad als lof inhoudt voor der Bergenaren houding. De stad Breda met de jongste traditie in de herleving wist door een geslaagde propaganda-avond de Carnavalsviering vanuit de Concordia-kelder tot een volksfeest te maken en reeds in 1939 verscheen Prins Maskerado officieel op het bordes van het stadhuis. In deze vorm kan men de herleving door en door gezond noemen en is de kleine expansie, die zich begint te vertonen, begrijpelijk. In Vlijmen kiest de Raad van Elf sinds 1947 zijn prins, die op het stadhuis geïnstalleerd wordt, in Eindhoven en Helmond zijn de pogingen nog te bescheiden om succes te voorspellen.

Met de beschrijving van de Carnavalsviering in de steden zijn wij geleidelijk gekomen tot die groep van volksgebruiken, welke zich onderscheiden door een sterke herleving, die doelbewust werd nagestreefd uit beweegredenen van traditiegevoel voor de zinrijke inhoud van wat dreigde verloren te gaan, van behoud van onvervangbare cultuurwaarden of ook wel om het aardige, romantische karakter in het optreden naar buiten als afwisseling in het kleurloze volksleven van onze tijd. Daarbij gaan voorop de gilden, die in de laatste decennia een ware renaissance beleven, terwijl men vijfentwintig jaar geleden eerder een volledige aftakeling had kunnen verwachten. In verschillende streken waren zij reeds geheel verdwenen als in het noorden, ten westen van het Land van Cuyk en ook grotendeels in het westen der provincie. Maar vanuit het zuiden en het oosten is het reveil begonnen; de vendelzwaaier is bij passende gelegenheden weer een vertrouwd beeld, zelfs in het stadsleven geworden en de bevolking begrijpt de betekenis van het zig-zag stappende paard van de standaardrijder. Het blijft de grote verdienste van de staande deken van het St Catharina-gilde te Vught, J. v. d. Mortel, dat

hij alle in de Federatie samengevoegde gilden de practische waarde en de zin van de eeuwenoude symboliek heeft doen beseffen: een herleving in de beste zin des woords! Ook eenvoudige volksgebruiken, die meer en meer ontaardden tot bedelpartijen van rondtrekkende kinderen, heeft men van de ondergang kunnen redden. Maar van hogerhand moest daarbij ingegrepen en zelfs geregeld worden, zodat het accent van gedwongenheid en kunstmatigheid te sterk sprak. De victorie van het hernieuwde Driekoningenzingen ging uit van 's-Hertogenbosch. Daar ondernam in 1924 Vincent Cleerdin een poging tot ordening en met succes. Meer dan 1500 koninkjes trokken onder muziek en de oude liedjes zingend door de hertogstad. De laatste wereldoorlog bleek slechts een gedwongen onderbreking, want sinds 1948 wordt de sprookjesachtige optocht weer gehouden, nu zelfs met bezoek van de drie Wijzen uit het Oosten te paard aan de autoriteiten op het stadhuis, het bisschoppelijk paleis en het gouvernementsgebouw. Wellicht onder deze invloed werd ook te Tilburg het sterrezingen 'in betere banen geleid'. Daar nam 'Tilburg Vooruit' de leiding op zich en verbond aan het overigens in de stad in het geheel niet ontaarde gebruik, een streng gereglementeerde wedstrijd voor de meest originele costuums, en de beste zang. Thans trekt ook een lange stoet van lampionnetjes en draaiende lichtende sterren vanuit een officieel vertrekpunt door de straten van de stad. Natuurlijker was de herleving in een plaats als Boxtel, waar de kinderen van het gebruik allang niet meer wisten. Een bekende familie zond haar kinderen naar oude trant er op uit en van jaar op jaar toenemend is het nu vrij algemeen geworden. Daar is ook een ander in Brabant vrijwel uitgestorven gebruik, zo het er al ooit verspreid is geweest, tot nieuw leven gekomen, het rondtrekken op Palmzondag met een Palmpaas, die er nog door een oude dame voor kleine kinderen gemaakt werd. Een causerie voor een heemkundige kring, propaganda in de pers bracht de eerste actie, die overgenomen

door de jeugdbeweging, de kinderen met de essenhouten palmstok, opgesierd met krakelingen, sinaasappelen en krenten ieder jaar trots door de plaats doet trekken. In samenwerking met de V.V.V. bracht ook de Helmondse heemkundige kring de schoolkinderen tot het formeren van een stoet op Palmzondag om zo een gekleurd ei uit de handen van de burgemeester te ontvangen. Merkwaardige voorbeelden van herleving, daar de sporen van deze Palmpaasgebruiken in Brabant schaars zijn en men die slechts kent uit 's-Hertogenbosch, Vught en Boxmeer en voor een verder verleden uit Breda. Het is zeker opmerkelijk, dat deze opnieuw gelegde verbindingen met de oude traditionele volkscultuur vooral in de steden zo spontaan aansluiting hebben gevonden. Maar ook voor het platteland is wel op een enkel voorbeeld, naast dat der gilden, te wijzen. De oude boerenverhuizing, den overhaal of overtrek, met de door de meisjes 'gepeelde', versierde kroon- of strikkenkar en zijn lange stoet van volgestapelde karren gevolgd door het vee, onder het zingen van 'Dat gaat naar Den Bosch toe', is in deze vorm als spontane burenhulp zeer sterk teruguitgegaan. Nu is echter in enkele gevallen plotseling dit feestelijk opnemingsritueel toegepast bij het inhalen van de pasbenoemde burgervader in zijn nieuwe woning, zoals in Geldrop in 1940 met burgemeester v. d. Putt geschiedde of met Mevrouw Smulders, onze eerste vrouwelijke burgemeester, in Middelbeers, toen zij haar nieuwe huis betrok. En deze voorbeelden hebben misschien geleid tot de naar geheel verdwenen gebruiken gereconstrueerde inhalingsplechtigheid van burgemeester Mol te Waalre in 1948, die na zijn huwelijksreis met zijn bruid door de versierde krans moest stappen, ja over de drempel van zijn huis springen, zonder de daarop gelegde bezem met de rode doek te raken, daarna over drie brandende kooltjes heen in een kring diende te gaan staan om tenslotte 'rond den haol geleid' te worden. De leider van de Wolderse rijvereniging, die met het plan voor den dag was

gekomen, had wel ernstig op de oude huwelijksgebruiken gestudeerd! De burgemeester van Berkel-Enschot ondervond in 1931 niet zoveel waardering buiten eigen kring, toen hij na zijn huwelijk het gehele dorp op wat tonnen bier tracteerde, zoals te doen gebruikelijk was. Het leidde tot een officiële vraag van het Eerste Kamerlid Hermans aan de minister van Binnenlandse zaken, of zoiets geduld mocht worden!

Tenslotte dienen wij nog na te gaan, of in de twintigste eeuw geheel nieuwe uitingen van volkscultuur zijn waar te nemen. In zoverre deze aansluiten bij internationale vormen van onze moderne samenleving behoeven zij in het kader van de opzet van dit boek niet behandeld te worden. Als overal elders worden ook in Brabant de nationaal georganiseerde sporten druk beoefend. Voetbal, korfbal en hockey trekken iedere Zondag duizenden spelers en bezoekers naar de sportterreinen. De wandelsport brengt iedere zomer nieuwe clubs op de been en staat met haar militair gedresseerde scharen wel heel ver van het vroegere dauwtrappen. Optochten van hengelaars zelfs marcheren naar de visconcoursen. Geldmakerij bedreigt de duivensport, de wielersport is reeds een financiële zaak geworden. Evenmin iets eigens hebben huiselijke feestjes als surprise-avond, Sinterklaas of het kerstfeest gekregen. Men kan het ook niet zeggen van de St Christoffel-zegening der auto's, al heeft deze in Elzendorp onder Gemert een Broederschap voor Veilig Verkeer doen ontstaan. Vreemde import is de reclame voor een Moeder- en Vaderdag, die overigens weinig weerklank vindt in het Brabantse huisgezin. Van meer betekenis lijkt de landelijke ruitersport van de Jonge Boerenstand en het reidansen der jonge boerinnen, die beide van bovenaf goed georganiseerd, vooral bij grote boerenfeesten winst aan plattelandscultuur gebracht hebben. Zou het zo zijn, dat bij het boerenvolk in een gezond gevoel voor evenwicht tussen de dagelijkse arbeid, 'zwart en zwaar', en nodige ontspanning, hun nieuwe vormen van het

Rhythmische dans *Foto M. Coppens*

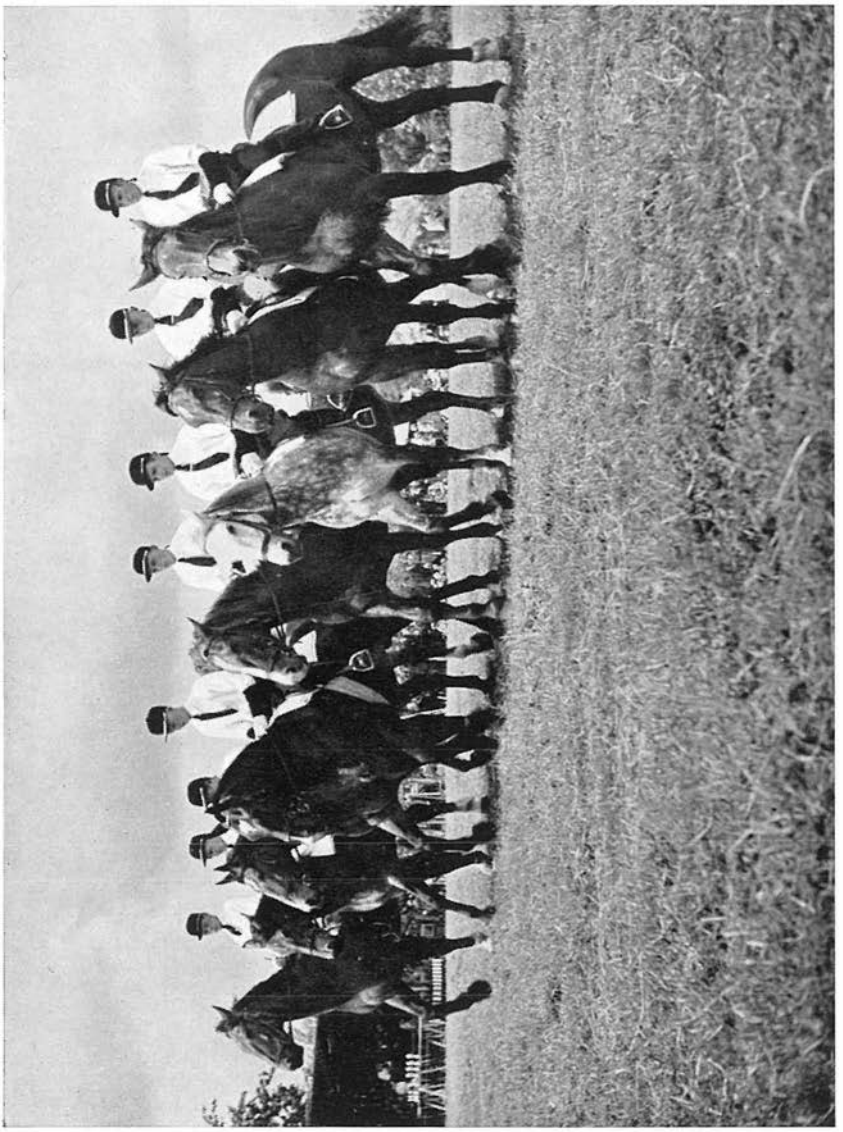

Landelijke ruitersport *Foto M. Coppens*

spel een zinvolle inhoud naast rijkdom van rhythme en dans in de uitvoering hebben verworven? Dan heeft de verbeterde financiële positie der boeren, waardoor deze kleurrijke festijnen mogelijk werden, gelukkig niet alleen materiële vooruitgang betekend. Dit succesvol uitgevoerd initiatief van de N.C.B. heeft ook het bewijs geleverd, dat, wil een volkscultuur levend zijn, men slechts tot vernieuwing zal kunnen komen door organisatie in groter verband. Slechts om plaatselijke economische redenen zijn in onze tijd nog nieuwe vormen te scheppen. Want zo zijn het ontstaan van het kersenfeest met de kersenkoningin te Uden en te Mierlo als nieuwe 'kersenfooien' te verklaren; om financiële redenen ook kwam in 1936 een boomkweker te Ginneken met het plan voor de dag om in Zundert op de eerste Zondag in September een bloemencorso te organiseren, waar alle buurtschappen van het dorp in onderlinge wedijver mee gemoeid zijn. Maar ook onder deze voorwaarde zullen de 'nieuwe' Brabantse volksgebruiken schaars blijven. De grote geestelijke stromingen van het rationalisme en materialisme, die zulke essentiële structuurveranderingen op maatschappelijk en economisch gebied gebracht hebben, mogen het Brabantse land later dan elders bereikt hebben, ze zijn niet minder van diep ingrijpende werking op mens en bodem geweest. In zoverre zij het eigene, de 'individuele' kernen der gemeenschappen aantasten, vaagden zij niet alleen vele karakteristieke uitingen weg, maar bedreigen zij ook de vaste grondslagen ervan. Het 'arme Brabant' heeft de nieuwe tijd heel zeker veel te danken. Grote ontginningen voerden bestaansmogelijkheden, verbeterde landbouwmethoden de productie op, een zich steeds uitbreidend wegennet legde de provincie voor het grote verkeer open, veel erbarmelijke huisarbeid moest wijken voor een moderne industrialisatie, maar deze lichtzijden werpen ook hun schaduwen af, waarvan de vervlakking van het geestesleven de ernstige ondermijning van onze eigen volksaard betekent.

GERAADPLEEGDE WERKEN

ALLARD H. J., Antonius van Gils. ('s-Hertogenbosch 1875)
BARENTSEN P., Het oude Kempenland. (Groningen 1935)
BERG DR P. W. J. VAN DEN, Het karakter der plattelandssamenleving. (Assen 1949)
COOLEN A., Land en Volk van Brabant. (Amsterdam 1950)
FRENKEN A. M., Helmond in het verleden. ('s-Hertogenbosch 1929)
GRAFT DR C. CATH. V. D., Palmzondag. (Utrecht 1938)
– Nederlandse Volksgebruiken bij Hoogtijdagen. (Heemschutserie nr 53, Amsterdam 1947)
HASSELT R. VAN, Het verschil tussen Oost- en West-Brabant als volkskundig probleem. (Jaarboek 'De Ghulden Roos' nr 12, Roosendaal 1952)
HERMANS C. R., Geschiedkundig Mengelwerk II. ('s-Hertogenbosch 1841)
HEYMEYER IR G. J., Wij Boeren. (Heemstede 1941)
JACOB W., Het dialect van Grave. ('s-Hertogenbosch 1937)
JOLLES J. A., De Schuttersgilden en Schutterijen van Noord-Brabant. ('s-Hertogenbosch 1933–'34)
KUNST H., Oud Zundert. (Braschaat/Antwerpen 1927)
LAAN K. TER, Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams België. ('s-Gravenhage 1949)
PANKEN P. en SASSE VAN IJSSELT JHR MR A. VAN, Beschrijving van Bergeik. ('s-Hertogenbosch 1900)
PANKEN P., Geschiedenis van Luiksgestel. (Roermond 1902)
PAUWELS H., De folklore van het brabantsch boerenleven. (Merchtem 1932–'40)
ROUKENS W., Wort- und Sachgeographie in niederl. Limburg und den benachbarten Gebieten IA, IB. (Nijmegen 1937)
SCHRIJNEN J., Nederlandsche Volkskunde. (Zutphen z.j.)
SPOORENBERG A., Jan den Bok en zijn tijd. (Helmond 1934)
VEN D. J. VAN DER, De Heemliefde van het Nederlandsche Volk. (Naarden 1941)
– De Herleving van het Nederlandse Volksspel. (Naarden 1944)
– Het Carnavalsboek van Nederland. (Heerlen 1950)
– Van vrijen en trouwen op het Boerenland. (Amsterdam 1929)
– Neerlands Volksleven. (Zaltbommel 1920)
– Ons eigen Volk in het feestelijk jaar. (Kampen z.j.)
VRIES DR J. DE, De wetenschap der Volkskunde. (Amsterdam 1941)
WEIJNEN DR A., Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant. (Fijnaart 1937)
– De dialecten van Noord-Brabant. ('s-Hertogenbosch 1952)
Brabantia Nostra I–IX. (Tilburg)
Brabantse Almanak. (Helmond 1949)
Brabants Heem I–IV. (Eindhoven)
Brabants Jaarboek. ('s-Hertogenbosch 1949)
Edele Brabant I–IV. (Tilburg)

Met gansen trou I–III. (Nieuwkuyk)
Ons Volksleven VI–X. (Brecht)
Sinte Geertruydtsbronne I–XVI. (Bergen op Zoom, Brecht)
Taxandria I–L. (Bergen op Zoom)
Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde I–III. (Helmond)

Prof. Dr F. J. H. M. van der Ven

DE SOCIALE ONTWIKKELING VAN HET BRABANTSE VOLK

I

VAN 1795 TOT 1870

AAN het begin van de moderne sociale geschiedenis staat, omgeven door de stralenkrans der menselijke Rede, het parool der Franse Revolutie: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Nooit wellicht heeft een politieke leuze aanleiding gegeven tot zoveel speculaties als deze; vooral de eerste twee er in uitgedrukte termen lenen zich uitstekend tot het houden van meer of minder diepzinnige beschouwingen over innerlijke tegenstrijdigheid of onderlinge samenhang; over de derde, de broederschap, heeft vrijwel nooit iemand zich bijzonder druk gemaakt. Maar wat daar ook van zij, vast staat wel dat het vooral de rationaliteit van een bezittende of naar meer bezit strevende burgerklasse is geweest, die de leuze haar aureool heeft verleend. Wanneer zij 'vrijheid' zei, dan bedoelde zij allereerst de vrije gelegenheid om de nieuwe mogelijkheden van economische bedrijvigheid ten volle aan te grijpen. En werd 'gelijkheid' in die tijd eigenlijk wel anders beschouwd dan als een voorwaarde, die vervuld moest zijn om het stelsel der economische vrijheid tot ontwikkeling te laten komen?

Zo ongeveer moet men ook in Noord-Brabant de loop der

dingen hebben gezien. Wanneer in 1794 de vrijheidsboom wordt opgericht, dan weten de patriotten – niet bij toeval in de nijverheidscentra het meest actief – heel goed wat zij vieren. Het vage humanitaire ideaal van een wereldbroederschap is goed genoeg voor bombastische redevoeringen en dito gelegenheidsrijm. De politieke vrijheid, op de duur gematigd tot zelfbestuur voor het gewest, was al een meer reële waarde, die echter nog moest groeien na de erkenning in 1796 van Brabant als 'souverein en gelijkberechtigd' lid van de Bataafse Republiek. Wat echter in de leidende kringen de kracht was, die stuwde in de richting van een nieuw zich ontplooiend maatschappelijk leven, dat beseffen wij wanneer wij bedenken, dat het vooral een fiscale en economische druk is geweest, waar 'het arme Brabant' in de afgelopen anderhalve eeuw onder geleden had. De ondervonden bezwaren blijken wel duidelijk uit de Meierijse Memorie, in 1786 aan de Hoogmogende Heren Raden van Staten aangeboden. Allereerst ging het in dit stuk immers over de drukkende belastingen, de bede, de verponding, de gemene middelen, voorts over de in- en uitgaande rechten, de paspoorten, de tollen, die de nijverheid ernstig schaadden. Dan komen de recognities en bienvenuen, voor de uitoefening van de katholieke godsdienst op te brengen, aan de beurt en de belemmeringen, de geestelijken in de weg gelegd. Vervolgens de vrijwel geheel door niet-Brabanders bezette openbare posten, de uitheemse bestuursambtenaren, rechters en schoolmeesters, hun absenteïsme, geringe ijver of onbekwaamheid.

Het economisch motief vormt dus wel een krachtige ondertoon, eerst in de protesten, later in de jubelklanken der politieke en maatschappelijke herleving. Er zijn nog andere, meer ideologische motieven te onderkennen, maar in ieder geval komen die niet overwegend voort uit de mentaliteit der Revolutie. Misschien hebben de gegoede burgers en stedelijke magistraten, die sociëteiten stichtten met libertijns klinkende namen, aan de

bittertafel wel staatsgevaarlijke praat verkocht. Misschien hebben de meest geletterden al eerder bij de Franse voor-revolutionnaire auteurs gezworen en abstracte natuurrechtelijke theorieën opgehangen. Zoals die Bossche Magistraat in 1786, die in een memorie bij een request aan de Staten-Generaal over de serviciegelden haar betoog kracht wil bijzetten door een citaat uit Montesquieu. De ideologie, die de bevolking aansprak, was volgens Nuyens – die verklaart dat hij een revolutionnair zou zijn geweest met de Vreede's, de Kriegers, de Rijckevorsels, de Verheyens, de De la Courts, indien hij in 1795 in de Meierij had geleefd – een andere dan de Franse. 'Het Brabantsche volk van 1795 – zo zegt hij – dacht niet aan de Philosophie van Jean Jacques; het kende de Jacobijnen niet, tenzij om hen te verafschuwen als koning- en priestermoorders; maar in dat nobele, dat fiere en toch zoo geduldig volk leefde, nog meer dan in zijn leiders, wat Brabants kracht, wat Brabants leven is: de Dietse stamverwantschap, de burgerlijke vrijheid en boven alles het Katholiek geloof!'

Men doet aan de waarde van deze uitspraak niet te kort door op te merken, dat ook deze in het volk, 'nog meer dan in zijn leiders', levende beginselen hun economische aspecten bezitten. Wanneer men dat volk op de overgang van de 18e tot de 19e eeuw wil ontdekken, dan ontmoet men trouwens steeds – het is een kenmerk van die tijd – de burgerij in haar economische bedrijvigheid. Het verwondert niet in het dagverhaal van Johannes Goldberg uit het eeuwjaar, want hij reisde tenslotte om in functie uit eigen aanschouwing kennis te krijgen van de economische toestand des lands. Maar ook Dominé Hanewinkel, die in het Roomse openbare leven in de Meierij slechts 'domheid, dweepzucht, bijgeloof en onverdraagzaamheid' meent waar te nemen en even onwelwillend spreekt over het ontwikkelingspeil op de Latijnse scholen, ziet met enig welgevallen de ontluikende nijverheid aan. Hier schuilt een kracht, die de poorten van de

nieuwe tijd zal openen. De geestelijke emancipatie komt pas later.

In de eerste tijd worden – zoals trouwens nergens, ook in Engeland niet – de consequenties van de economische vrijheid bij lange na niet alle getrokken. Dat de oude inheemse lakennijverheid, in de middeleeuwen reeds bedreven zowel op het platteland als in de stad, zelfstandig begon te herleven is behalve aan de gunstige vestigingsplaats-factoren, de opkomende techniek en de ondernemingslust der gegoede burgerij voor een deel ook wel te danken aan de protectionistische en autarkische politiek van de regering in de Franse tijd. Nadat zij in voorgaande eeuwen grotendeels verdwenen was, is de textielnijverheid in de 18e eeuw opnieuw in Noord-Brabant gevestigd, zij het nu als een commissionnaire, van de Hollandse steden afhankelijke tak. In die steden was zij in het groot georganiseerd en de entrepreneurs zagen kans het weven goedkoper te laten doen op het Twentse en Brabantse platteland, terwijl zij de eindafwerking in eigen hand hielden. De bevrijding van de nijverheid nu bestaat hierin, dat de Brabantse activiteit zich uit deze afhankelijkheid van in Holland gevestigde bedrijven gaat losmaken en zelfstandige ondernemingen sticht.

In Helmond schijnen het commissiebazen van de rijke Haarlemse linnen- en bontreders te zijn, die op het einde van de 18e eeuw zelf een onderneming beginnen. Zo Johannes Raymakers, de stamvader van een Brabants fabrikantengeslacht; zijn koopmansboekje uit het jaar 1772 en volgende jaren is bewaard gebleven en daaruit heeft men aardige details gehaald. Heel illuster hoeft een dergelijk beginnen niet geweest te zijn. Deze ondernemende man, die op eigen rekening aan Haarlem gaat leveren en daar zelfs in loondienst laat apprêteren, houdt als nevenbedrijf een kruidenierswinkeltje, waar hij – niet onmogelijk met toepassing van gedwongen winkelnering – zout, koffie en olie debiteert. Meer dan een eeuw later zal in andere

De huiswever *Foto M. Coppens*

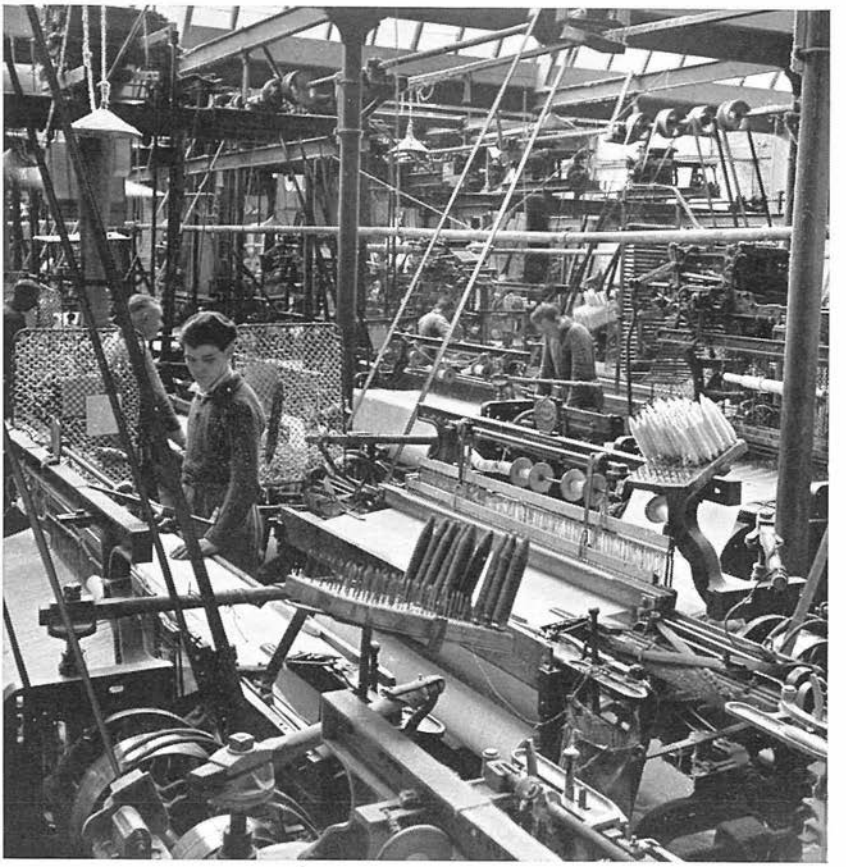

Machinale weverij *Foto M. Coppens*

industriestreken de onsociale practijk van patroons om het mes aan twee kanten te laten snijden, ten koste van de welstand der werknemers, evenzeer nog welig tieren.

Bij de opkomst van een industriële stand is de gang van zaken echter ook wel anders geweest. In Tilburg, waar de productieeenheden aanvankelijk van groter omvang zijn – volgens dr Boeren zou de Tilburgse grootindustrie de enige in den lande zijn, welke haar ontstaan tot vóór 1830 kan opvoeren – schijnen het lieden van ruimer commerciële allure te zijn, die de industrievestiging ter hand nemen. Pieter Vreede, de Leidse drapenier, trekt in 1790 met zijn bedrijf hierheen; al meerdere jaren had hij er een eigen werkhuis om te laten spinnen en weven. Wat vroeger, in 1783, was een etablissement gesticht door Martinus van Dooren, een telg uit een koopmansgeslacht. Ook Jan Diepen die in compagnieschap met Jellinghaus en van Spaandonck in 1808 een onderneming opricht, was koopman, en wel lakenkoopman afkomstig uit 's-Hertogenbosch. Rond 1810 lijken de fabrieken in Tilburg als paddestoelen uit de grond te schieten. Als Lodewijk Napoleon in 1809 de plaats bezoekt is hij zodanig geïmponeerd door de opkomende textielnijverheid, dat hij haar met stadsrechten begiftigt. De bedrijfsgrootte moet toen reeds sterk variërend zijn geweest en waarschijnlijk zijn vooral in de latere jaren een aantal ondernemingen ook hier meer rechtstreeks uit de thuisweverij ontstaan.

Hoewel de textiel aanvankelijk van eerste importantie bleef heeft de 19e eeuw nog andere takken van industrie zien verschijnen, en ook zien tenietgaan. Napoleon's val, de welvaartspolitiek van koning Willem I, de afscheiding van België, het groeiend liberalisme en talloze andere factoren hebben in het ontwikkelingsproces ups and downs teweeggebracht. Onder deze golfbeweging door loopt een constante stroming in de richting van verdere industrialisering. Die stroming kon pas in volle kracht doorzetten na 1870, als het platteland door het

moderne verkeer ontsloten is. Het ligt niet in de bedoeling deze economische evolutie in dit hoofdstuk te schetsen. Wel moet men het algemene beeld er van voor ogen hebben om te begrijpen, dat in vele streken van Noord-Brabant langzamerhand een grotendeels autochtone, welvarende klasse van industriëlen aan het woord is gekomen, die vrije – zij het bij gelegenheid door de overheid gestimuleerde – bedrijfsuitoefening als de grondwet van het maatschappelijk leven beschouwt en die in dat maatschappelijk leven een vooraanstaande plaats gaat innemen.

Deze klasse onderscheidt zich van de andere bevolkingsgroepen hoofdzakelijk door haar fortuin. Dit neemt echter in het algemeen niet een zodanige omvang aan, dat zij neiging zou hebben vertoond zich hoog boven de gemeenschap te verheffen en zich in een 'splendid isolation' te begeven. De gehele 19e eeuw heeft de Brabantse fabrikant zijn woning gevestigd vlak bij zijn bedrijf en dus temidden van zijn arbeiders, wier dialect hij sprak en wier levenswijze hij in zekere zin deelde. Hij werd gemakkelijk erkend als maatschappelijke autoriteit door de eenvoudige bevolking, welker denkwijze vrijwel geheel agrarisch-patriarchaal was gebleven. Wat zijn eigen denkwijze betreft, de moderne economische opvattingen van het liberalisme zijn daaraan niet ongemerkt voorbijgegaan, behoudens op het punt van de vrijhandel, waar zij immers niet strookten met het industrieel belang. Maar altijd is er de milderende invloed van de geloofsovertuiging, die haar gemeenschapvormende kracht in deze streken heeft behouden.

De opkomst der industriëlen als maatschappelijk leidende stand kan men ook waarnemen bij de bezetting van functies in de plaatselijke besturen. In andere openbare ambten en in de intellectuele beroepen komt men de eerste tijd minder vertegenwoordigers uit de fabrikantenfamilies tegen. Hetgeen te begrijpen valt, wanneer men bedenkt dat – de economische emancipatie en de politieke vrijheid ten spijt – de mogelijkheden

voor wetenschappelijke ontwikkeling en culturele opgang in de zuidelijke provincies nog uiterst beperkt bleven en de levenssfeer in Nederland allerminst zo ruim was geworden dat gepoogd werd ook in deze gelijkstelling van de achterlijke randprovincies met de bevoorrechte Hollanden te voorzien. Nog lang is het in Brabant vanzelfsprekend gebleven, dat wanneer een jongen uit een gegoede familie 'op studie' ging – en meestal werd de tweede zoon daartoe bestemd – het hierop neer kwam, dat hij naar een seminarie werd gezonden ter opleiding voor de geestelijke stand.

Hiermee wil niet gezegd zijn dat de geestelijkheid in de periode, die wij thans beschouwen, uitsluitend uit fabrikantenfamilies zou zijn voortgekomen. De boerenbevolking en de middenstand hebben evenzeer een groot contingent opgeleverd van de vele Noordbrabantse priesters, die hetzij in eigen land, hetzij in verre streken als missionaris of als landverhuizersaalmoezenier hun geestelijke bediening uitoefenden en tegelijk hun geestesbeschavend werk verrichtten. En evenmin mag men veronderstellen dat het leken-intellect, wanneer het in meerdere mate zijn rol in het maatschappelijk leven gaat spelen, alleen afkomstig zou zijn uit de meest gegoede milieux. In een tijd, waarin aan universitaire opleiding vrijwel niet wordt gedacht, is de schoolmeester een figuur van intellectueel formaat. Tijdens de generaliteitsperiode had dit ambt voor katholieken niet opengestaan, en wij kunnen ons dus voorstellen van welke betekenis het is geweest voor de geestelijke ontwikkeling van het gewest, dat na de bevrijding uit de druk de knappe koppen uit de eigen katholieke burgerij zich konden gaan wijden aan studie en onderwijs en daarnaast aan sommige betaalde en talrijker niet-betaalde functies in het sociale leven, voor de vervulling waarvan het schoolmeesterschap de waarborg van een zekere geleerdheid bood.

Wij mogen dus aannemen, dat de geestelijke verrijking van het sociale leven, zoals die in de loop van de 19e eeuw zeer

langzaam mogelijk werd, ook in de economische opkomst van andere bevolkingsklassen is voorbereid. Laten we thans eerst de kleinere burgerij beschouwen, die er ook tijdens de generaliteitsperiode is geweest en toen een zeer sober bestaan zal hebben getrokken uit ambachtsnijverheid, detailhandel en wat daar zo al mee samenhangt. Wat deze mensen van de nieuwe vrijheid zullen hebben gedacht valt moeilijk in twee woorden weer te geven. Te hunnen aanzien had de opheffing der gilden een toestand geschapen, die in de steden wel een andere reactie moest verwekken dan op het platteland. In een request van 13 September 1796 had een groot aantal dorpelingen uit de Langstraat – toentertijd nog tot het gewest Holland behorende – bij het provinciaal bestuur reeds geklaagd over de aanmatiging der stedelijke gilden, die het Langstraatse schoenwerk van de jaarmarkten uitsloten en de verhandeling op het platteland en de export naar het buitenland trachtten te belemmeren. Het laat zich denken, dat een soortgelijk conflict overal kon ontstaan, waar ambachtsnijverheid werd aangetroffen, die niet slechts op bestelling werkte, maar ook producten voor de handel vervaardigde.

Het is een eeuwenoude tegenstelling van belangen, die hier tot uiting komt. De klachten der plattelanders zijn echter niet altijd tegen de stedelijke ambachtsgilden gericht, maar ook wel tegen het streven der stedelijke kooplieden om de marktcontrôle, het koophandelsmonopolie te handhaven. Zo heeft het rechtstreeks contact van de Hollandse ondernemers met de Brabantse plattelandsnijverheid in de 18e eeuw de Bossche kooplieden in 1751 aanleiding gegeven tot het voeren van een actie bij de Raad van Staten, waarop de vier kwartieren van de Meierij het volgend jaar met de privileges in de hand aantonen, dat de 'Commercie in Brabant zoo eygen en gemeen is als de Lugt die sij inâdemen'. Ook op grond hiervan ligt de veronderstelling voor de hand, dat de kleine burgers op de dorpen in

het algemeen voorstanders van de vrijheid zullen zijn geweest. Als na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid de vraag weer aan de orde komt wat er met de gilden moet gebeuren en de gouverneurs der provinciën omtrent die vraag worden geraadpleegd, blijken in Noord-Brabant, waar men zich in de vorige eeuw met het oog op de export naar Holland herhaaldelijk beklaagd had over het monopolie van de gilden aldaar, dan ook nog steeds stemmen vernomen te worden die de gilden schadelijk vonden 'als instellingen, die het vernuft boeien, de nijverheid uitdoven en verderfelijke monopoliën teweegbrengen'. Anderzijds echter worden er ook gevonden die menen – zulks in overeenstemming met de overheersende geluiden uit verschillende andere provincies – dat de gilden 'de voornaamste steun tot instandhouding der neringen, handteringen en ambachten en een rijke bron van welvaart voor de ingezetenen' vormen. De conclusie van de gouverneur van Noord-Brabant was dat de gilden, zij het onder bepaalde voorwaarden, hersteld dienden te worden.

Dat deze officieel geuite wens geen feitelijk gevolg heeft gehad verdient achteraf geen beklag. Zonder twijfel heeft de verdwijning der gilden een tijdelijk ontbindende invloed in het sociale leven uitgeoefend, maar van de andere kant beschouwd is de bevrijding van het economisch leven van een verouderd instituut toch ook weer noodzakelijk geweest opdat nieuwe maatschappelijke vormen tot ontwikkeling zouden kunnen komen. In de veranderde situatie hebben, ook in Noord-Brabant, weliswaar niet alle ambachtslieden het als zelfstandige blijvend kunnen bolwerken. Dit is echter meer een gevolg geweest van de algemene economische evolutie dan een rechtstreeks uitvloeisel van de opheffing der gilden. Overigens heeft de nieuwe tijd, in de vorm van een zekere overgang van ambacht naar detailhandel, ook mogelijkheden van economische opkomst geboden aan de sociale groep der kleinere burgers. Het verloop

in onze provincie van dit proces, dat omstreeks het midden van de vorige eeuw zeer actief begon te worden en het ontstaan van een krachtige, in maatschappelijk en cultureel opzicht belangrijke middenklasse heeft bevorderd, heeft tot nog toe te weinig de aandacht van geschiedkundige onderzoekers getrokken. Incidentele bijdragen tot de kennis daarvan kunnen de geschiedenissen van kleinere en meer uitgegroeide ambachts- en handelsbedrijven vormen, zoals er bij gelegenheid van jubilea ten behoeve van de geachte cliëntele wel plegen te verschijnen.

Dragers van de vrijheidsgedachte zijn zeker niet geweest de mensen, die in hun levensonderhoud voorzagen door in loondienst bij anderen werkzaam te zijn. Tot op het midden van de 19e eeuw waren zij nog niet voor het forum der geschiedenis getreden. Zij vormden voorlopig trouwens ook nog geen brede bevolkingsgroep. Er behoorden toe de vaste knechts en meiden – en op de kleigronden de losse arbeiders – in de landbouw, de boden voor persoonlijke en huiselijke diensten, de gezellen in het ambacht en de betrekkelijk nog schaarse arbeiders in de etablissementen der grote industrie. In vergelijkbare levensomstandigheden verkeerden de thuiswerkers in de textielnijverheid, die tot op het einde der 19e eeuw nog, ten onrechte, in juridisch en sociaal opzicht als zelfstandigen zouden worden beschouwd en voor wie de fabrikanten dus generlei verantwoordelijkheid aanvaardden. Maar al dacht niemand er aan met hun opvattingen, gesteld dat zij die hadden, rekening te houden, de doorwerking van de ideeën der Franse Revolutie heeft op de duur hun situatie zonder twijfel beïnvloed.

Enige sporen er van kan men reeds ontdekken in het Eindhovense reglement op de dienstboden uit het jaar 1805. In het algemeen is het door stadsbesturen uitgevaardigde dienstbodenrecht echter een rechtlijnige voortzetting van 17e en 18e eeuwse ordonnanties, die geheel de geest ademen van het Hollandse regentendom. Het is een geest van rechtsongelijkheid en van

sociale onderdrukking van het bij voorbaat onbetrouwbaar en kwaadwillig geachte booienvolk, een geest die gezeten en verlichte burgers maar kwalijk voegt. Gelukkig mogen wij veronderstellen, dat de drastische dwangbepalingen der wet in de werkelijkheid niet vaak in volle omvang zullen zijn toegepast. Bovendien vallen de verhoudingen ten plattelande er geheel buiten; het arbeidscontract werd er klaarblijkelijk beheerst door het gewoonterecht, dat wegens de minder scherpe maatschappelijke contrasten aldaar waarschijnlijk vrij wat milder zal zijn geweest.

Van het hier te lande in 1809 ingevoerde Napoleontische recht betreffende de arbeidsverhoudingen is in later tijd heel wat kwaad gesproken. Maar het moet gezegd dat het althans een formele vrijheid en rechtsgelijkheid in het leven riep, de materiële verbetering der arbeidsvoorwaarden aan de verwachte maatschappelijke vooruitgang overlatende. En wie de in de twintiger jaren bestaande neiging om tot het oud-vaderlandse dienstbodenrecht terug te keren onbevangen waarneemt – tot het recht uit de regententijd wel te verstaan, en niet tot een ouder en van hoger rechtsbesef blijk gevend recht – hij zal moeten toegeven dat er geen verbetering van de positie der loonarbeiders uit kon voortvloeien, zodat het geringe resultaat van die conservatieve neiging – of beter gezegd: van een stroming die restauratie beoogde – niet betreurd behoeft te worden.

Het arbeidscontractenrecht bleef een goed deel van de 19e eeuw beheerst door de gedachten van vrijheid en gelijkheid voor de wet. Tegen het einde zal aarzelend de idee van bescherming der feitelijk zwakkeren als onontkoombare correctie doorbreken. Voorlopig duurde het overwicht van de vrijheidsnorm voort. Dit had zulk een omvang, dat de wetgever meende de arbeider te moeten verbieden zijn arbeidskracht anders dan voor een tijd of voor een aflopend doel te verhuren, omdat anders de vrees bestond dat men zou terugvallen in horigheidsverhoudin-

gen, die niet in overeenstemming werden geacht met de waardigheid van de menselijke persoon. Gelijkheid voor de wet werd nagestreefd door de arbeidsovereenkomst op te vatten als een zuiver vermogensrechtelijk contract. Sociale hervormers hebben zich nadien in alle talen afgevraagd of dit 'Franse' recht niet vergat, dat de feitelijke ongelijkheid bleef bestaan, in de loop van de tijd misschien nog groter werd, zodat gevreesd moest worden voor het opkomen van een nieuwe blijvende onvrijheid in een industrieel feodalisme.

Zonder hier te beoordelen in hoeverre die bezorgdheid in het algemeen gewettigd was, mag worden opgemerkt dat de vooruitzichten in Noord-Brabant aanvankelijk niet zo ongunstig leken. Een grote volkswelvaart had het gewest onder de Generaliteit zeker niet gekend. De soberheid, of zeggen wij gerust de armoedigheid van het bestaan in aanmerking genomen, betekende de opkomst van een industriële nijverheid een vergroting der welvaartsbronnen, waarvan ook de arbeidende bevolking zou mee profiteren. Zeker, er bestond hier en daar, evenals elders in Nederland en Europa, een zorgwekkend pauperisme, niet zozeer echter in de beginnende industriecentra, doch in de oudere steden, die hun vroegere nijverheid te gronde hadden zien gaan en nu, in de nieuw aanbrekende tijd, van levenskrachtige industrie waren verstoken. Wanneer het juist is wat Verberne opmerkt over het Nederlandse pauperisme, de sociale ellende, de schier algemene werkloosheid in het begin van de 19e eeuw, namelijk dat deze droevige verschijnselen in tegenstelling met de situatie in andere landen, Engeland vooral, niet het gevolg waren van een economische vooruitgang, doch van een economische achterstand, welke steeds scheen toe te nemen, dan mag worden aangenomen, dat de vroege industriële ontwikkeling in Noord-Brabant aanvankelijk een factor is geweest, die ten gunste van de arbeidende bevolking heeft gewerkt. Waarmee uiteraard niet is beweerd, dat die verbetering al meteen in

belangrijke mate voelbaar werd, noch ook ontkend, dat in het verder verloop der ontwikkeling toestanden aan de dag zijn getreden, die noodzakelijk hervorming vereisten.

De materiële omstandigheden, waarin de boerenbevolking verkeerde toen de nieuwe tijd aanbrak, zullen ternauwernood verschillend zijn geweest van die der loontrekkenden. Een onderscheid zoals wij tegenwoordig gewend zijn te maken, tussen boeren en industrie-arbeiders, had toen nog geen zin. De grote meerderheid der bevolking leefde in agrarische verhoudingen, hetzij als landbouwer, hetzij als ambachtsman van het dorp, hetzij als half-agrarisch thuiswever, hetzij als marskramer, en ook hij die in loondienst was had zijn plaats in deze kleine plattelandse maatschappij zonder dat enig bewustzijn van tot een andere klasse te behoren tot hem was doorgedrongen. Het quantitatieve overwicht van de plattelandsbevolking blijkt hieruit, dat in 1815 van het totaal aantal zielen slechts 21% woonde in de tien plaatsen, welke in staatkundig opzicht als stad werden aangemerkt: Bergen op Zoom, Breda, Eindhoven, Geertruidenberg, Grave, 's-Hertogenbosch, Heusden, Oosterhout, Tilburg en Willemstad; waarbij kan worden opgemerkt dat ook een aantal dezer plaatsen, maatschappelijk gesproken, een landelijk karakter droeg. En men mag gerust aannemen, dat het overgrote deel van deze mensen arm was, doodarm, en dat nog enige generaties lang zou blijven.

Wanneer wij dus van boeren spreken, dan stelle men zich niet voor met een zelfbewuste, welgezeten stand te doen te hebben. Het type van de Brabantse boer op het eind van de 18e eeuw is de weliswaar niet meer horige, maar economisch van de pachtheer of van de geldschieter toch sterk afhankelijke keuterboer op de schrale zandgronden. De dorpen en gehuchten liggen verloren in de onafzienbare heidevlakten. De bedrijfjes zijn aangewezen op een uiterst beperkte afzetmarkt en hun productie wordt door een gebrek aan bemesting geremd. Hoe vrijwel de

gehele plattelandsbevolking leefde vindt men scherp getekend in het reeds vermelde grievenrapport, dat in 1786 aan de Raad van Staten werd gezonden.

Hij die de Meierij bezoekt, zo wordt daar gezegd, 'vindt den ingezeten den gantschen dag, zonder zelfs den nagt te sparen, bijna boven menschenkragten werkzaam en zwoegende voor zich en de zijnen; maar met welk gevolg? Voor dit alles is zijn drank schoon water of zuere kaernemelk; zijn eeten aardappelen met raap-olie, zo die niet te duur is, of meestentijds zuere kaernemelk en somtijds azijn; brood zonder boter of kaas, tenminste zeldzaam anders; zijn kleeding gescheurt en geplukt, met blauwe zoogenaamde kiel van grof linnen overdekt; zijne ligging zonder eenige veeren op zakken, met stroo of dergelijke gevult; en zijn deksel van geen beter natuur, geheel afzichtelijk –tezamen zooveele bewijzen van zijnen behoeftigen toestand, waarmede hij te worstelen heeft'. Het thema van het latere lied over de arme soldaat, die het vaderland moet dienen en daarvoor met minder kost wordt beloond dan de dief en moordenaar, die in de cel wordt gesmeten, vindt hier in soberder en geloofwaardiger proza reeds toepassing op de plichtsgetrouwe civiele bevolking van het generaliteitsland: 'Men ontmoet minder gebrek van redelijke behoeftens in de gevangenhuizen als in de huisgezinnen van een Meierijsche ingezeten; en van de hondert huishoudingen zal men op verre de meeste plaatsen er geen tien vinden, alwaar het voorsz. gebrek zich niet ontdekt'.

Of dit arme landvolk, opgaand in dagelijkse zorgen om het bestaan, berustend en serviel geworden onder de druk, bewust gereageerd heeft op de dageraad der bevrijding, is aan gerechte twijfel onderhevig. De staatkundige hervormingen zullen voorshands weinig verandering in hun toestand hebben gebracht. Voor de afpersingen van de vreemde ambtenarij komt om te beginnen een even zware last in de plaats, de last en overlast der Franse legers, want in die tijd was het gebruikelijk voor de

ravitaillering gemakshalve maar op de boer te teren en ook de burger niet ongemoeid te laten. En vervolgens zal aldra blijken dat grote wijzigingen in de rurale economie nodig zijn om de boerenhuishouding over het dode punt der nooddruft heen te helpen. De Bataafse regering had daar wel een open oog voor, maar kon voorlopig weinig doen. Ook na de Franse tijd is er belangstelling voor vraagstukken van bemesting, ontginning van woeste gronden, ontwatering, verbetering van land- en waterwegen, zonder dat het tot grootse resultaten leidt. Sedert 1830 is het vooral de gouverneur van de provincie Baron van den Bogaerde van Terbrugge, die de aandacht hierop richt en dan niet zonder succes.

Hoewel de grote ontginningen pas na 1870 zullen beginnen zijn in de dertiger jaren, om met Prof. Verberne te spreken, 'de grondslagen gelegd voor het groene Brabant van onze tijd, met zijn levende weelde van golvend graan, welk Brabant ontstond uit het bruine Brabant der eindeloze, verlaten heidevelden, door de arbeid van de gesloten schare der schamele, hardwerkende boertjes, in wie wij nauwelijks nog individuen kunnen ontwaren, maar die wij, ondanks hun sociaal-economische misdeeldheid, om hun grote trouw in de dagelijkse strijd met de barse aarde en om hun machtig Godsvertrouwen gaarne herkennen als een levende persoonlijkheid'.

Inderdaad, het blijft tot ver over de helft van de 19e eeuw voor de boer hard werken en weinig welstand; de veertiger jaren, waarin verschillende misoogsten voorkwamen, schijnen wel een dieptepunt te zijn geweest. Dat deze mensen, waaruit voor een groot deel het nieuwe Brabant is ontstaan, zich niet scherp bewust waren aan welke toekomst zij bouwden in al hun ontbering, is niet verwonderlijker dan hun blijvende gemoedsrust bij wisselend lotgeval. Ze tobden zo maar aan. Toen het oude regiem ineenstortte zijn zij er tuk op geweest hun oude kerken weer in bezit te krijgen, maar verder reikte hun

ambitie om van de veranderde stand van zaken te profiteren niet. Zij hebben de Franse overheersing geduld evenals de voorafgaande Hollandse. Zij hebben de monarchie als geheel vanzelfsprekend aanvaard en er is geen rimpeling in hun wezen te bespeuren als in het verre Brussel de Belgische opstand uitbreekt. Zij erkennen het gezag en verlangen er slechts van dat het rechtvaardig is en hen het leven laat. De politiek mag de politiek blijven, zij hebben zo hun eigen opvatting over vrijheid en gelijkheid en dat soort van dingen meer.

In de eenvoudige structuur van het Brabantse gemeenschapsleven der 19e eeuw is het voor de brede massa vooral de priester, die leiding geeft aan een door de bevrijding mogelijk gemaakte ontwikkeling, ook in vele aangelegenheden van wereldlijke aard. De opleiding van die priesters behoeft niet meer als van ouds in de zuidelijke Nederlanden te geschieden, sedert in het Bossche al in 1798 een groot-seminarie is geopend. Sommigen van hen, zoals Antonius van Gils en Adrianus Oomen, hebben aan de Leuvense universiteit gestudeerd. In het voorafgaande is er echter al op gewezen, dat een eigen Brabantse stand van academici maar moeizaam kon ontstaan. Een der eerste universitair gevormde leken, die wij in het nieuwe Brabant ontmoeten, is de vurige patriot Mr J. F. R. van Hooff uit Eindhoven, over wie Prof. Goossens een voor de kennis van Brabants herleving belangrijke biografie heeft geschreven. Van Hooff studeerde aan verschillende buitenlandse universiteiten en is te Nancy gepromoveerd, hetgeen in zijn tijd weinig geboren Brabanders hem zullen hebben nagedaan. De qualificatie 'instruction médiocre', die Lodewijk Napoleon op zijn intellectueel niveau toepast, kan zeker niet bij wijze van vergelijking met het peil zijner gewestgenoten zijn bedoeld.

Zijn er werkelijk zo weinig ontwikkelde katholieke leken geweest, dan doet het merkwaardig aan hervormden rond de eeuwwende te horen klagen over het feit, dat zij in het bevrijde

Brabant geen ordentelijk ambt kunnen bemachtigen. Daartegen steekt wel scherp af het pleidooi, dat nauwelijks twee decennia later Mr Jan Sassen uit 's-Hertogenbosch moet houden voor gelijkberechtiging van katholieken met niet-katholieken op het stuk van het bezetten van openbare ambten. De oplossing van het vraagstuk is misschien hierin gelegen, dat de opkomende vrijzinnigheid aan de rechtzinnige hervormden evenmin de ruimte gaf als aan de katholieken. Wat daarvan zij, een voor de katholieken ongunstige verhouding blijkt duidelijk bij de notarissen, die op een aantal van 120 in de arrondissementen 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Breda niet meer dan 40 katholieken in hun gelederen telden. Zal het met de bezetting van de vrije beroepen veel anders gesteld zijn geweest? Het zou belangwekkend zijn te weten, hoeveel van de 109 in 1841 in Noord-Brabant gevestigde medicinae doctores katholiek en uit Brabant afkomstig waren.

Onder de grote figuren op het staatkundige en wetenschappelijke vlak, die in de eerste helft van de 19e eeuw aan een Noord-Nederlandse universiteit hebben gestudeerd, treffen wij naast enkelen, die uit een zuiver Brabants geslacht stammen als de Bosschenaar Mr Jan Baptist van Son, die in 1841 Minister van Eredienst werd, en de Tilburger Prof. Franciscus Cornelis Donders, de in 1852 tot gewoon hoogleraar benoemde oogheelkundige, ook anderen aan, wel van katholieke, maar van niet-Brabantse afkomst. Zo Mr Johannes Luyben, in Delft geboren en via een advocatuur te Waalwijk in 's-Hertogenbosch terecht gekomen; in 1829 werd hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer in welke functie dertig jaar later zijn te Waalwijk geboren zoon Aloysius hem zou opvolgen. Zo ook de boezemvriend van Donders, de physioloog Jacob Moleschott, de zoon van een in 's-Hertogenbosch gevestigd geneesheer, die echter uit Leiden kwam en weliswaar van katholieken huize was, maar reeds op jeugdige leeftijd vrijdenker was geworden.

Voor zover de Brabantse families niet reeds waren aangedaan met een geest van vrijzinnigheid bestond bij velen, waarlijk ook nog wel minder dan honderd jaar geleden, een diep wantrouwen tegen de noordelijke universiteit, die niet geheel ten onrechte als een broedplaats van ongeloof werd beschouwd. Zo is het begrijpelijk dat in deze tijd jongelieden uit burgermilieux, welke nog geen academische traditie bezaten, maar sporadisch aan de universiteit verschenen. De jonge Donders, die er inderdaad zijn geloof zou verliezen, heeft men aanvankelijk bestemd voor een geestelijke opleiding te Luik, doch het uitbreken van de Belgische opstand heeft de uitvoering van dit voornemen verijdeld. Dat ook belemmeringen van feitelijke aard bestonden, met name de zeker nog niet overvloedige mogelijkheden om behoorlijk elementair en voorbereidend hoger onderwijs te genieten, blijkt uit zijn biografie. Wij zien hoe Donders als zevenjarige knaap naar Duizel wordt gezonden, waar Meester Panken kostschool houdt; zijn verdere vooropleiding krijgt hij op de Franse school te Tilburg en op de Latijnse school van de Paters te Boxmeer. Het is wel aan zijn ongewone begaafdheid te danken, dat hij dan, op zeventienjarige leeftijd, rijp is voor de universiteit.

De regering, met name onder koning Willem I, heeft zich wel beijverd om de onderwijsmogelijkheden te vergroten en het peil van het onderricht op te voeren. Deze monarch had een open oog voor de ontwikkelingskansen van Noord-Brabant, niet alleen op economisch, maar ook op cultureel gebied, kansen die voortsproten uit de centrale ligging in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De afscheiding van België is ook in dit opzicht van fatale betekenis geweest, dat deze schone perspectieven voor het verarmde, maar aan zijn tradities trouw gebleven gewest er door teniet werden gedaan nog vóór een begin van realisering der mogelijkheden was ingetreden, en dat Noord-Brabant dus plotseling weer werd teruggestoten in de positie van achteraf gelegen randgewest. Hadden de patriotten stoutmoedig ge-

droomd van een eigen Brabantse Academie, naast de noordelijke universiteiten en in concurrentie met die van Leuven, waar misschien ook de 'commercie' gedoceerd zou kunnen worden, een droom, die als hij uitgekomen was zeker ook het andere onderwijs en het culturele peil der gehele bevolking mee omhoog zou hebben getrokken, de loop der historie zou een andere wending nemen, die van de uiterst moeizame groei van onderop, grotendeels zich voltrekkend in een latere episode.

De achterblijvende culturele en intellectuele ontwikkeling van de provincie Noord-Brabant gedurende de hele 19e eeuw moet niet worden verward met hetgeen sommige onwelwillende critici in de aanvang van die eeuw voor een specifiek soort domheid van de bewoners meenden te moeten houden. Als Ds Hanewinkel de belevenissen op zijn voettocht door de Meierij te boek stelt, dan verzuimt hij nooit over het chapiter domheid te spreken als over zekere godsdienstige en bijgelovige practijken, bij de eenvoudige bevolking algemeen in zwang. Deze 'domheid' – afgezien van de spook- en heksenverhalen, die op klaarlichte dag niet geloofd zullen zijn, maar waarbij op de lange winteravonden onder de schouw aangenaam gegriezeld werd – komt tenslotte hierop neer, dat het volk de eeuwenoude christelijke of gekerstende volksgewoonten bleef toepassen en in het dagelijks leven van de sacramentaliën bleef gebruik maken, die de hervormde niet van binnen uit kon begrijpen en daarom met primitieve toverspreuk en zinloos bijgeloof op één lijn meende te mogen stellen. Te gereder was hij geneigd het odium domheid op de katholieke bevolking te drukken, omdat hij had moeten ervaren, dat het woord van de pastoor een onbeperkt gezag had behouden, terwijl zijn eigen superieur gewaande overtuiging met diep wantrouwen werd bejegend en zo nodig met halstarrigheid werd afgewezen.

Het is waar, de hervormde predikant, die vaak met de beste bedoelingen zal zijn bezield geweest, heeft het moeilijk gehad

onder deze bevolking, die als ze hem al niet met plompe plagerij tegemoet trad, hem als ongewenst vreemdeling negeerde. Het zal hem zwaar gevallen zijn, bij al zijn subjectief goede intenties te erkennen, dat de grieven, die deze mensen van hun kant konden aanvoeren, van oneindig veel ernstiger aard waren. Dit onbegrip treedt bij Hanewinkel op elke bladzijde pijnlijk aan de dag. Hij beweegt zich als een hooghartig en wrokkend, somtijds ridicuul waarnemer op de wegen en in de herbergen, maar wat hij ziet is slechts de in eigen oogbeeld misvormde buitenkant der dingen, en nooit het innerlijke wezen van deze gewone en ongeletterde lieden, hun zuivere intuïtie voor waarde en waarheid, hun wijze trouw aan het als goed en waar erkende.

Wat daarentegen wel als domheid en achterlijkheid kan worden aangemerkt, dat is de ruwheid in spraak en omgangsvormen, het gebrek aan uiterlijke civilisatie, hetgeen de beschaafde noorderling wel moest opvallen, maar dat hij, indien hij enig besef bezat van historische causaliteiten, beter deed niet te nadrukkelijk te laken. In de brochure 'Gedachten over de Meierij van 's-Hertogenbosch en derzelver inwoners', in 1801 gepubliceerd door 'enen Meierijenaar' – vermoedelijk dezelfde auteur als die van de reeds genoemde 'Reize door de Majorij' – wordt een zodanige voorzichtigheid niet in acht genomen. 'De Meierijënaar munt niet uit in fraië Kunsten en Wetenschappen; Geleerdheid word bij de Roomschen in mijne streken niet gevonden', zo heet het daar niet ten onrechte, maar de oorzaken worden wel erg gemakkelijk gezocht in 'het Ongeloof en de Opvoeding', en wat de schrijver daarover verhaalt vloeit over van godsdienstig vooroordeel en wanbegrip. Met des te meer genoegen nemen wij kennis van de zeer gunstige beoordeling der zedelijkheid, die in het verder verloop der eeuw kan worden herhaald door andere onverdachte getuigen als de officier van gezondheid Donkersloot over de periode 1830–1835 en de Amsterdamse geneesheer Coronel in 1864. Ook dronkenschap

Turfwinning *Foto M. Coppens*

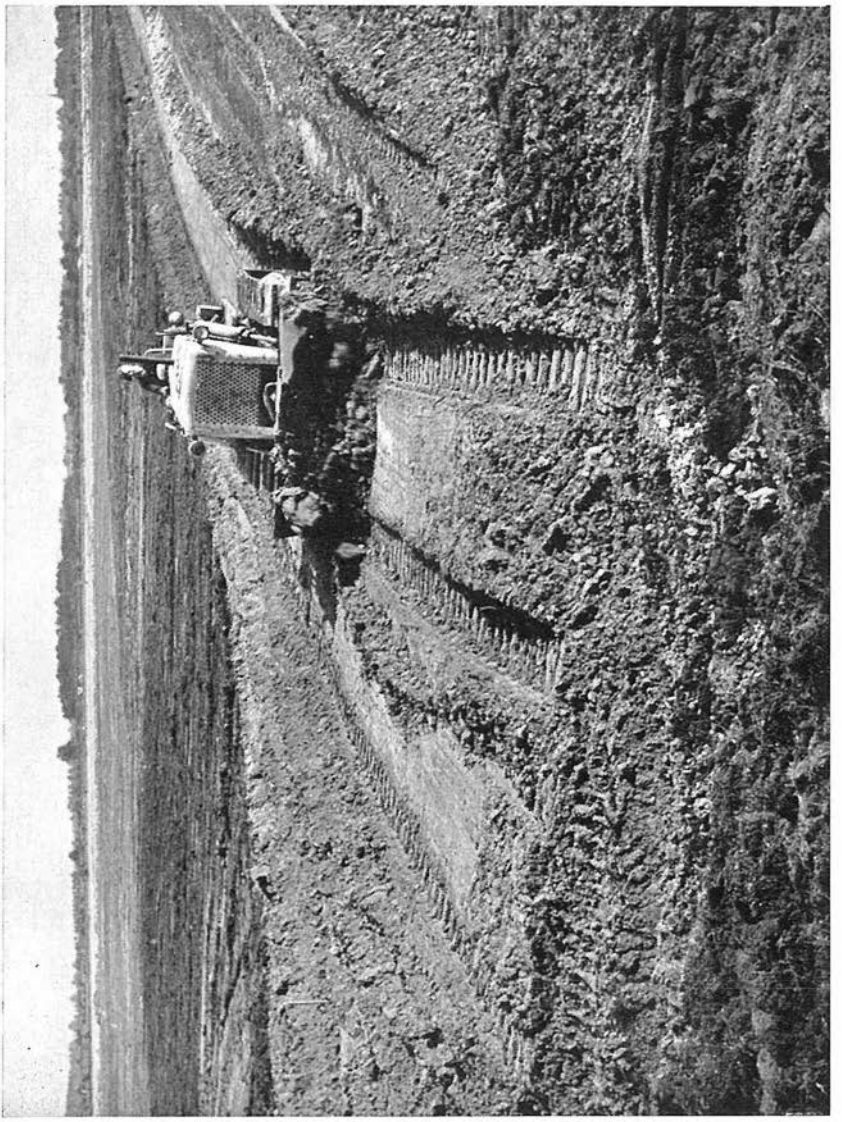

Machinale ontginning *Foto M. Coppens*

is volgens de schrijver van het pamflet een ongewoon verschijnsel. Later in de 19e eeuw moet het alcoholisme wel meer zijn voorgekomen, waarmee ook een toename der criminaliteit verband schijnt te houden.

Hetgeen de hervormde 'Meiërijënaar' voorts mededeelt – natuurlijk niet zonder laatdunkende beoordeling – over het maatschappelijk verkeer tussen de mensen, het buurten, kaartspelen en verhalen vertellen, herkennen wij als typisch Brabants. Wanneer hij, onder het hoofd 'gezellige pligten', dieper dan dit uiterlijk waarneembare, naar de gevoelens tracht te peilen, dan tast hij kennelijk weer mis. Voor vriendschap, waarheidsliefde, menslievendheid of dankbaarheid zou de Roomse Brabander niet vatbaar zijn geweest. In dit complex van maatschappelijke boosheid lijken zelfs bij gebrekkig zielkundig inzicht niet goed te passen de beleefdheid en dienstvaardigheid, die bij wijze van uitzondering hogelijk worden geprezen. De 'goedhartige en eerlijke gids' uit de autobiografie van Vreede van 1883, die de afgedwaalde vreemdeling weer op het rechte pad terugbrengt, blijkt reeds ten tijde van ds Hanewinkel te hebben geleefd.

Een uiterlijke barsheid en stugheid ligt zeker wel over de nog onontwikkelde Brabander van de 19e eeuw. Hij is weinig geneigd of in staat, zelfs in zijn gezinsleven, rechtstreeks iets van zijn gemoedsbewegingen te openbaren. Zijn maatschappelijk besef strekt zich niet veel verder uit dan tot de beperkte en wel wat bekrompen gemeenschap met de buurtgenoten. De vreemdeling is buitenstaander, die als hij dienstbetoon vraagt wel vriendelijk wordt behandeld, maar die toch niet gemakkelijk tot het innerlijk leven doordringt en verzet en afweer ontmoet, zodra hij aan de geestelijke waarden raakt. Daartegenover is de houding jegens degene, die maatschappelijk hoger schijnt te staan, er een van wat overmatige serviliteit. Verberne heeft, naar zijn zeggen met enige overdrijving, een karakteristiek van de 19e eeuw in Nederland genoemd het feit, dat massa's tot volk werden. Ook met

betrekking tot de Brabantse massa is een dergelijk proces in gang gekomen. Nog langzamer dan de economische emancipatie is de verruiming van de geestelijke horizon en de bevrijding uit de doem van het minderwaardigheidsgevoel in zijn werk gegaan. De positieve waarde van het zelfbewustzijn een volwaardig deel van het Nederlandse volksgeheel uit te maken kon in onze leeftijd pas krachtig doorbreken.

II

VAN 1870 TOT 1914

Massa's worden tot volk in het Nederland van de 19e eeuw. Kiezen we dit thema tot uitgangspunt voor onze beschouwing over de tweede helft van die eeuw – welke volgens Schmidt-Degener immers geacht kan worden zich uit te strekken van 1815 tot 1914 – dan dienen we ons te realiseren, welke specifieke betekenis het woord volk juist in dat tijdsgewricht verkrijgt. Het lijkt waarschijnlijk dat Verberne, die zich bij zijn uitspraak niet tot de jaren ná 1870 beperkte, in de eerste plaats het begrip natie voor ogen heeft gehad, het Nederlandse volk dus, zoals dat sedert de vestiging der monarchie was gaan leven, zich was gaan inleven in een vernieuwd staatsverband, duidelijk onderscheiden van het gefedereerde gewestelijke bestel, waarin het Holland van de koophandelssteden in feite de toon had aangegeven.

Bij een dergelijke opvatting mag het begrijpelijk heten, dat hij in één adem nog een ander kenmerk van de 19e eeuwse ontwikkeling vermeldt, namelijk een zekere 'veronthollandsing' van de Nederlandse samenleving, waaronder weinig anders kan worden verstaan dan een aan bod komen van de randgewesten in de zaken der gemeenschap, waarmee een terugdringen van de Hollandse suprematie gepaard ging. Dat hier slechts sprake kon

zijn van een relatieve verschuiving, zodat de westelijke provincies niet zonder meer van het voorplan werden verdrongen, ligt wel voor de hand. Het is zelfs maar ten dele juist van een gewestelijke verschuiving te spreken; veeleer gaat het om een centraliserende tendenz in het Nederlandse gemeenschapsleven, waarvan ook de andere dan de westelijke provincies een zekere invloed hebben ondergaan.

Al zal hij dus vooreerst hebben gedacht aan een samensmeding van aanvankelijk weinig samenhangende en zelfs weinig geïnteresseerde bevolkingsconglomeraten tot de nationale eenheid van het Nederlandse volk, toch zou de geciteerde auteur niet de bij uitstek sociale historicus zijn die hij is, wanneer hij met het woord volk niet tevens had bedoeld aan te geven een sociale groepsvorming, die in de jaren na 1870 gestalte krijgt, tot leven en bewustzijn komt, en zonder welke de vervanging van de Hollandse natie door een Nederlandse natie zelfs niet denkbaar zou zijn geweest. Hoe moeten wij ons dit sociale element in de nationale volkswording voorstellen? In het begin van de 19e eeuw gaat onder de officiële maatschappij de gewestelijk nauwelijks gedifferentiëerde en trouwens in elk ander opzicht ook tamelijk vormloze onderlaag verscholen: de massa des volks, onontwikkeld en onbemiddeld, voor een groot deel analfabeet en armlastig. Na 1870 ontspruit uit deze massa – door welke oorzaken blijve hier in het midden – een zelfbesef, een besef van eigen toestand, van saamhorigheid en van mogelijkheden tot opgang. En daaruit wordt dan iets geboren, dat de sociologische kenmerken van een groep vertoont en dat een factor van betekenis gaat worden in de nieuwe staatkundige en maatschappelijke structuur, die wij nu al jaar en dag democratisch noemen.

Degenen, die iets meer dan middelmatig met aardse goederen zijn gezegend blijven gaarne spreken, met een vage generaliserende term, van 'de lagere volksklasse'. Zo heel uniform demonstreert deze volksklasse, dit 'gewone volk' zich echter niet.

In menig opzicht karakteristiek voor het verschijnsel is juist het feit, dat geheel afzonderlijke groepen zich gaan vormen, welke ieder voor zich een eigen gelaat vertonen. En zulks niet volgens de lijnen van een onderscheiding in sub-nationale volkseenheden, doch volgens die, welke de functionele plaatsen in het sociaal-economische bestel van elkaar afgrenzen. Waar Verberne spreekt over 'het tot kracht en zelfbesef komen van bevolkingsgroepen, die tijdens de Republiek geen aandeel hadden aan het bestuur en bijna niet aan het openbare leven, die onder Willem I nauwelijks belangstelling toonden', dan zal hij dus niet alleen op de verwaarloosde gewesten hebben gedoeld, maar ook naar de boeren, de handwerkers en de loonarbeiders hebben willen wijzen.

Het ontwaken in 'het lagere volk' van zelfbesef in de vorm van een klasse- of liever standsbewustzijn is een van de meest boeiende facetten uit het veelvormige en kleurrijke proces der volkswording, een facet dat ook voor de opstanding van Noord-Brabant uit een toestand van armoede en achterlijkheid van het grootste gewicht moet worden geacht. Het leven van een gewest is evenzeer een samenhangende eenheid als dat van een land of een nog wijdere beschavingskring. Het werk der economische pioniers, de daden der staatkundige emancipatoren, het streven der geestelijke stuwers zou zeker onvruchtbaar zijn gebleven, indien de bredere lagen van het volk in een toestand van onverschilligheid en inertie hadden volhard, zonder verlangen en zonder geldingsdrang waren geweest, geen collectief besef hadden aangekweekt en geen georganiseerde samenwerking tot stand gebracht. Wat Noord-Brabant werd is waarlijk volksgeschiedenis, in deze zin niet alleen, dat leiders uit alle geledingen van dat volk voortkwamen, maar zo dat het volk in zijn geheel op de duur geschikt werd bewust leiding te aanvaarden en er actief aan mee te werken.

In de jaren tussen 1850 en 1870 nog aarzelend, in de dan

volgende tijd meer overtuigend, hebben zich in de economische situatie belangrijke wijzigingen voltrokken, die niet nalieten de vorming van afzonderlijke standen te bevorderen. Op het eerste gezicht reeds valt er een stroomversnelling waar te nemen in de algemene bedrijvigheid, die het nijpende armoedeverschijnsel uit de voorafgaande periode geleidelijk overwint. De Nederlandse economie komt los uit het vroeg-kapitalistische stadium en gaat een weliswaar door sterke conjunctuurgolvingen gekenmerkte uitbreiding en daaruit voortvloeiende verhoging van het welvaartspeil tegemoet. Van de plaats waar wij heden staan wordt onze blik vooral getrokken door de vele nieuwe industrievestigingen en de voorspoedige groei van eerder, vaak zeer klein begonnen fabriekmatige ondernemingen.

Ook Brabantse plaatsen, die zich niet zozeer op het bezit van een oudere gevestigde nijverheid konden beroemen, maar uit anderen hoofde van betekenis waren – bijvoorbeeld omdat zij op een knooppunt van verkeerswegen lagen of omdat zij als regionaal handelscentrum fungeerden – krijgen deel aan de industriële ontwikkeling. Zo is, om een enkel voorbeeld te noemen, een belangrijke Bergen op Zoomse ijzerindustrie gegroeid uit een in het begin der veertiger jaren opgerichte kachelsmederij en een daarnaast bedreven lompen- en oud ijzerhandel en sorteerderij. Vooral in de negentiger jaren zet de industrialisatie krachtig door. Ook in de oudere nijverheidscentra komen geheel nieuwe takken van bedrijf tot ontwikkeling. In 1891 begint, nog heel bescheiden, Philips te Eindhoven. Reeds eerder, in de zestiger en zeventiger jaren, is gedeeltelijk met buitenlands kapitaal in West-Brabant die merkwaardige grootindustrie ontstaan, die seizoenbedrijf was en daardoor een nuttige aanvulling van de seizoens-landarbeid: de suikerindustrie. Zij had van de aanvang af de allures van het moderne grootbedrijf, zodat – volgens archivaris Slootmans – de bevolking van West-Brabant eerder dan waar ook in Brabant scherp geconfronteerd werd

met liberale vormen en methodes, die meer dan wat anders ook, het toch al nuchtere karakter van de West-Brabantse mensen een meer materialistische inslag hebben gegeven.

De industriële ontwikkeling heeft derhalve ook schaduwen geworpen. Op deze donkere aspecten zal nog nader in meer algemeen verband worden teruggekomen. Voor het ogenblik gaat het ons niet om het constateren van nadelen, evenmin als om het beklemtonen van de onmiskenbare materiële vooruitgang, maar alleen om het aannemelijk maken van de stelling, dat de moderne industrie een der belangrijkste voorwaarden is geweest voor het loskomen van een fabrieksarbeidersstand uit de grauwe massa van 'de lagere volksklasse', in die zin namelijk dat deze arbeiders uit de agrarische levenssfeer worden weggerukt en in een andere wereld, waar niet zelden intens verschillende waardenschalen gelden, worden overgeplaatst. In de oudere nijverheidscentra en bij de van ouds bestaande autochtone bedrijfstakken schijnt dit proces het meest een geleidelijk verloop te hebben gehad, doch ook hier vindt in weinige decaden tijds een ontzaglijke verandering plaats.

Meer wellicht dan de gestadige bevolkingsgroei is voor deze ontwikkelingsgang in sociaal opzicht typerend de progressieve verschuiving, binnen het bevolkingsgeheel, van platteland naar stad of althans naar mensen-conglomeraat. In Noord-Brabant is de trek naar de stad het sterkst waar het grootste tekort aan industriële mogelijkheden bestaat. Zo zien we juist in West-Brabant, dat in agrarisch opzicht toch minder arm is dan de zandgronden, een aanmerkelijke afvloeiing naar Hollandse steden, vooral naar Rotterdam. Ook de bevolking van de Maaskant wordt voortdurend door vertrek uitgedund. In Centraal Brabant is het verschijnsel aanvankelijk iets minder evident, maar ook hier vindt iets soortgelijks plaats, wanneer de kleinere industriële centra sterk gaan uitgroeien, behalve door natuurlijke aanwas ook door de opname van talrijke mensen, die

op het omringende platteland geen bestaan meer kunnen vinden. De oude steden hebben zich, in uiterlijk aspect en naar sociologische figuur, altijd duidelijk afgetekend van het platteland. Evenzeer, hoewel anders, gaan de nieuwe industriesteden dat doen; zij hebben iets eigens, al zal men aarzelen dat reeds karakter te noemen. Het zou wel verwonderlijk zijn indien dat verschil niet viel op te merken bij de bredere bevolkingslagen. Het lijkt zelfs alsof een scheiding tussen landbouwer en fabrieksarbeider zich voltrekt als onafwendbaar gevolg van de interne ontwikkeling der bedrijfsmethoden. Reeds in de aanvang van de 19e eeuw is bij de textielnijverheid die tendenz waarneembaar. Het is daar niet uitsluitend meer de boer, die des winterdags op de weefstoel klimt, maar de thuisweverij wordt al als afzonderlijk beroep beoefend, terwijl de collecterende handel, die deze huisarbeid tot op zekere hoogte organiseerde, er bovendien toe overgaat werkplaatsen op te richten, waar een deel – het kleinste deel – der beschikbare arbeidskrachten regelmatig wordt geëmployeerd. De toenemende mechanisatie in het productieproces, die ook een vergroting van de geïnvesteerde kapitalen vergt, heeft geleid tot de grote ommekeer in de organisatie der industriële bedrijvigheid, die de huisarbeid weliswaar niet geheel zou uitschakelen, maar toch tot relatief geringe proporties zou terugdringen. Omstreeks 1870 is dit pleit beslecht; de beroepsmatige fabrieksarbeid is de normale arbeidsvorm geworden, waarmede een steeds groeiend aantal mensen in hun levensonderhoud tracht te voorzien.

Het loskomen van de industriële bedrijvigheid uit het verband met de landbouw impliceert natuurlijk niet, dat elk agrarisch element uit het particuliere bestaan van de fabrieksarbeider meteen zou zijn verdwenen. Op vele plaatsen heeft hij nog lang vastgehouden aan de beschikking over een kleine groentenhof en een aardappellandje, opdat hij in zijn schaarse vrije tijd en verder met de hulp van vrouw en kinderen zijn eigen bonen,

boerenkool en aardappelen kon telen. Ook was het zeer gebruikelijk een varken te mesten voor de winter en als het enigszins kon hield men een geit, de koe der armen. De huishouding van de industriearbeider had dus nog niet volkomen de overgang van Naturalwirtschaft naar Geldwirtschaft meegemaakt. Een gevolg daarvan is, dat men om de welstand van de arbeiders op het einde van de 19e eeuw te beoordelen niet kan volstaan met een vergelijking te trekken tussen het huishoudbudget en de algemeen geldende lonen.

Ook de wijze van kleding herinnerde tot in de jaren van de eerste wereldoorlog aan plattelandstoestanden. Het was in het geheel niet ongewoon als de arbeider op klompen naar de fabriek ging of onder zijn jasje de blauwe kiel aan had. In de wolstad Tilburg had men de blauwe kruik of knik onvermijdelijk bij zich. Blootshoofds zich op straat begeven vond men hoogst indecent; ik herinner mij zeer goed, dat als wij als schooljongens zonder hoofddeksel liepen, er altijd wel een draadmaker bij de hand was die ons bij wijze van sarcasme zijn pet aanbood. De tijd der lange gepommadeerde lokken, afgekeken van Hollywood-filmhelden, was toen nog niet aangebroken. De fabrieksmeisjes hadden het bonte schort aan, hun hoofddoek was van zwarte of grijze wol en de mode was nog tamelijk lang gerokt. Tijdens de oorlog zou het eerst verandering komen in de vrouwenkleding. De revolutie is teweeggebracht door de kunstzijden kous, die vleeskleurig werd genoemd, hetgeen uit coloristisch oogpunt bepaald niet vleiend was voor het menselijk lichaam. Hoe kleedgewoonten en trouwens ook allerlei zeden en onzeden evenzeer naar het platteland oversloegen, kan men nalezen in Coolen's roman 'Het donkere licht', die een waar tijdsdocument is. Dit alles behoort echter tot een later époque.

Wij hebben dus gezien hoe de economische evolutie aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van de industrie-arbeider als afzonderlijk type, bij wie de heel- of half-agrarische afkomst in

sommige opzichten nog wel merkbaar is, maar die in ieder geval geen boer meer is en die naarmate de tijd voortgaat zich ook meer en meer van de landelijk-traditionele levensgewoonten zal gaan losmaken. Aan de andere kant vinden ook in de structuur van het boerenbedrijf op de zandgronden veranderingen plaats, die de plattelander, wanneer hij niet genoodzaakt was het boerenwerk er helemaal aan te geven en zijn stoffelijk heil te zoeken in de industrie, vollediger tot agrariër hebben gemaakt. Dat hij, levend in kommervolle omstandigheden op een schraal bedrijfje van te geringe omvang, voortdurend kampend met tekort aan meststoffen, altijd had omgezien naar bijverdiensten, laat zich begrijpen. Die bijverdiensten in geld waren te meer nodig, waar de verhandelbare opbrengsten te gering waren om de schuldlasten van het bedrijf regelmatig te voldoen.

Hoofdzaak van dit boerenbedrijf was de akkerbouwproductie. De veeteelt was daaraan ondergeschikt, en een der voornaamste functies van het vee was op te treden als mestproducent. In de uit hygiënisch oogpunt vaak verguisde potstal, waarvan de lemen vloer was uitgediept, werkten de beesten in de winterdag zich de hoogte in, waarbij de boer door nu en dan een laagje stro te spreiden een handje meehielp. Zo werd de kostbare mest bewaard tot hij in het voorjaar welbehagelijk kon worden uitgestrooid over het wachtende land. Er was altijd te weinig en dus viel er niet aan te denken de in overvloed aanwezige woeste gronden in cultuur te brengen, zodat in de akkerbouwproductie ook geen groei zat. Wat lag meer voor de hand dan dat de keuterboer in de stille tijd van de winter zich ging toeleggen op huisnijverheid?

Het is een gesloten kring van oorzaak en gevolg, die zonder dat wijzigingen van buiten af optraden niet gemakkelijk verbroken zou worden. Welnu, die wijzigingen zijn in de loop van de hier behandelde periode gekomen. Rond 1870 worden, door de toename der stedelijke bevolking, door de verbetering van

het verkeerswezen ook, de afzetmogelijkheden van hoogwaardige veeteelt- en tuinbouwproducten aanzienlijk gunstiger. Dit heeft, wat de tuinbouw betreft, in Noord-Brabant nog geen merkbare invloed, de veeteelt echter gaat ook op de kleine zandbedrijven sterk vooruit. Zo zelfs, dat een omkering in de onderlinge verhouding van de componenten van het boerenbedrijf plaats vindt; stond eerst de veeteelt in dienst van de landbouw, meer en meer wordt de laatstgenoemde ondergeschikt aan de eerste, hetgeen duidelijk tot uiting komt in de toegenomen teelt van voedergewassen. Daar het vee speciaal des winters verzorging behoeft, blijft voor de boer in dat jaargetijde minder overtollige tijd over, zodat niet alleen bij de industrie, maar ook bij hemzelf de behoefte gaat verdwijnen om zijn energie in de winterse huisnijverheid productief te maken.

Nog weer enige tijd later heeft een geleidelijk op gang komende rationalisatie der bedrijfsmethoden, en daarnaast ook niet te vergeten het gebruik van kunstmest, geleid tot betere uitkomsten in het boerenbedrijf. Het is op het platteland opeens allemaal geen weelde; de voeding blijft sober, de hygiënische en woningtoestanden laten niet zelden nog veel te wensen over. Evenmin verdwijnt op slag het boerenconservatisme, dat een onberedeneerd wantrouwen heeft tegen nieuwigheden. De agrarische crises doen zich gevoelen tot diep in de negentiger jaren, maar zij zijn voor de regering juist aanleiding geweest om de bedrijfsverbetering door onderwijs en voorlichting krachtdadig te steunen. De oude sleur is daarenboven met succes bestreden door landbouworganisaties en coöperatiewezen, ook in de provincie Noord-Brabant tot machtige ontwikkeling gekomen.

Enerzijds hebben wij de ontplooiing kunnen constateren van een industriële nijverheid, die haar agrarische karaktertrekken aflegt. Met haar heeft een tevoren niet bekende stand van industriële loonarbeiders het aanzijn gekregen. Anderzijds zien we nu het opkomen van een meer volwaardig boerenbedrijf, waar-

door het landbouwerstype in Noord-Brabant sterk gewijzigd is geworden. Als langzamerhand de inculte gronden op grote schaal onder de ploegschaar worden gebracht, verbreidt de boerenstand zich ook in de breedte over het hele gewest. De grotere welvaart, die de boer in het aanbrekende tijdperk te wachten staat, zal van hem een ander mens maken, een zelfbewuste, een zelfstandige, trots op zijn bezit en tuk op zijn vrijheid. Er is wel beweerd, dat de boerenvrijheid te allen tijde is samengegaan met veeteelt, terwijl de akkerbouw steeds correleert met economische en juridische onvrijheid. Wat daarvan waar is kunnen wij in het midden laten, maar het is wel zeker dat de Noordbrabantse boer door uitbreiding van de veehouderij, via de vermeerdering van welvaart die ze hem bracht, tot een hogere staat van vrijheid is opgeklommen dan hij wellicht ooit heeft bezeten.

Dit klinkt misschien wat hooggestemd en het lijkt dan wel dienstig, om niet een overdreven indruk te wekken van een vanzelfsprekendheid waarmee alles in zijn werk zou zijn gegaan, nogmaals een kleine tempering aan te brengen. Indien het verhaal van het ontstaan van het groene Brabant met de golvende korenvelden moest worden geschreven, dan zou het waarlijk niet een vriendelijke idylle worden. De strijd van de boer met de weerbarstige grond is ook in de latere jaren van de 19e eeuw hard en zwaar geweest. Ongelimiteerde werkdagen in het hoogseizoen; noodzaak om de kinderen al vroeg mee te laten werken op het veld, een toestand waaraan noch het Kinderwetje van 1874 noch de Arbeidswet van 1889 paal en perk heeft gesteld; en bij dat alles – zoals reeds gezegd – een uiterst sobere levenswijze. Op deze wijze is de Brabantse zandboer er moeizaam bovenop gekomen.

Men hoeft 'de Aardappeleters' van Van Gogh niet voor de geest te halen om er aan herinnerd te worden, dat in de tachtiger jaren als van ouds 'aardappelen met oly' en zure pap in vele

gezinnen nog het gebruikelijke voedsel waren. Maar is dit wel belangrijk, wanneer men daarnaast mag constateren, dat deze mensen nog niet waren aangetast door het elders reeds aangekondigde materialisme dat ook in de kunst van Vincent werkte, toen hij zijn modellen naar eigen zeggen met tronies als van loeiende koeien schilderde? Gerard Brom heeft terecht betwijfeld of de schilder, zoals hij toen nog niet het heldere pleinair ontdekt had, met zijn zwaarmoedige geest wel ooit de doorzichtige ziel van Brabant heeft leren kennen.

Gewoonlijk weerspiegelt de kunst iets van de tijd waarin zij ontstaat, doch men mag niet vergeten dat zij, vooral op momenten dat zij meer dan anders de weergave van een individueel vormgevoel nastreeft, de objectiviteit gemakkelijk geweld kan aandoen. De sociale critiek, die de tachtiger en negentiger jaren kenmerkt, moest wel diep pessimistisch zijn, waar zij in stoffelijke ontbering haar uitgangspunt en centraal object vond. Hetzelfde sombere naturalisme, dat de van zijn geboortegrond vervreemde H. Hollidee in zijn vertellingen van 1880 demonstreert, vindt men meer dan 25 jaar later terug in de strekkingsromans uit de Peel van de dorpsonderwijzer Maas. Diens bittere conclusie: 'Geei bint hier geen minse, geei bint mer verkes' geeft eenzelfde al te uiterlijke visie op de mensen weer als die van Van Gogh in zijn Brabantse tijd.

Is het dan nodig te ontkennen, dat in Noord-Brabant miserie, sociale wantoestanden en achterlijkheid ondanks de economische vooruitgang feitelijk bestonden? Waarachtig niet; alleen moet het eenzijdig heten wanneer verzwegen wordt, dat de aanvangen al waren gemaakt die tot een betere sociale orde zouden leiden. Wanneer wij over die donkere plekken in het sociale leven spreken, dan kan overigens het onderscheid tussen industriële en agrarische bevolking niet nauwkeurig worden gehandhaafd. In beide sectoren kwamen dezelfde kwalen met betrekkelijk ondergeschikte nuanceringen voor. Evenals het pauperisme, dat als

massaal verschijnsel verdween ten gevolge van de industrialisatie en de intensivering der agrarische bedrijfsmethoden, zijn treurige heerschappij had uitgeoefend over de hele zogenaamde lagere bevolkingsklasse, zo zijn de nieuwere uitingen van hetgeen men 'de sociale quaestie' heeft genoemd evengoed te vinden in de agrarische als in de industriële levenssfeer.

Daar is in de eerste plaats het euvel van de kinderarbeid. Men zou een onderscheid kunnen maken tussen kinderarbeid en kinderexploitatie in die zin, dat het laatste de vergrotende of overtreffende trap van het eerste zou zijn. Van kinderexploitatie zou men dan moeten spreken, wanneer wichten van 4 tot 6 jaar bij het productieproces worden gebruikt. Deze monsterlijke vorm schijnt in de provincie Noord-Brabant onbekend te zijn gebleven. Maar ook de meer gematigde vorm kan een kwaad zijn, dat de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid bedreigt of althans de harmonieuze ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid ernstig belemmert. Als zodanig werd het door onontwikkelde ouders niet altijd beschouwd. In het eigen bedrijf vormde de kinderarbeid een zeer gewenste kosteloze hulp bij het toch al zware werk der ouders. En wanneer deze tot de loonarbeidende klasse behoorden, dan vonden zij in de kinderarbeid een bron van aanvullende gezinsinkomsten, die te bezwaarlijker ontbeerd kon worden naarmate het kindertal groter was. Het rekening houden in het loon met de behoeftenfactor in verband met de gezinsgrootte, en derhalve het toekennen van kinderbijslagen lag immers in het geheel nog niet in de lijn der toenmalige sociaal-economische opvattingen.

Blijkens de enquête van 1841 werden in Noordbrabantse industriële bedrijven geen kinderen beneden de 8 jaar tewerk gesteld. Kennelijk heeft de katholieke geestelijkheid op de fabrikanten ook invloed uitgeoefend om geen kinderen, die de Eerste H. Communie nog niet gedaan hadden, aan te nemen. Aanvankelijk neemt het cijfer van de kinderarbeid zowel in de

textiel- als in de schoenen- en de tabaksnijverheid nog toe, en in 1863 blijken belangrijke percentages van de mannelijke arbeiders met bedrijfsarbeid te zijn begonnen vóór de twaalfjarige leeftijd. De meisjes zullen in het algemeen aanmerkelijk later op de fabriek zijn gekomen. De groeiende industrie is zeker niet afkerig geweest van kinderarbeid, maar er is toch steeds een neiging te bespeuren om excessen tegen te gaan. Als in de zeventiger jaren de wetgever, zij het op bescheiden schaal, maatregelen gaat treffen, dan mag men dit in Nederland in het algemeen niet zien als een bewijs, dat de maat nu pas goed vol is. Het tegendeel is waar; de moderne bedrijvigheid wenst zelf inperkingen van de kinderarbeid, die in haar meer veroordelenswaardige vormen eerder een gevolg van de onvolgroeidheid van het bedrijfsleven is geweest. Gezien de relatief gunstige toestanden in Noord-Brabant is er zeker reden dit gematigde oordeel ook hier uit te spreken.

Met de bedrijfsarbeid van gehuwde vrouwen is het ongeveer gelijk gesteld. Hoewel reeds vóór 1870 in onze provincie niet overmatig veel gehuwde vrouwen in de fabrieken werkzaam zijn geweest, is nadien in het aantal nog een dalende tendenz te bespeuren. Wel zal de vrouw bij de huisindustrie in belangrijke mate betrokken zijn geweest, maar ook hier ligt een vermindering voor de hand wegens de verschuiving, die in het productieproces gestadig voortgaat, van huisarbeid naar fabrieksarbeid. In de agrarische sector liggen de verhoudingen natuurlijk anders; op de eigen boerderij is de arbeid van de boerin eenvoudig onmisbaar en voor een deel trouwens ook moeilijk te scheiden van het huishoudelijk werk. Toch gaat ook hier de fabriekmatige productie, met name door verwerkende coöperaties, invloed uitoefenen in de richting van een verlichting der werkzaamheden, die vroeger vooral door de vrouw plachten te geschieden.

Wat de gebruikelijke arbeidsduur in de fabrieken betreft – de eigen arbeid in de landbouw en de huisarbeid onttrekken zich in dit opzicht vrijwel aan onze blik – deze was omstreeks 1860

in Noord-Brabant 12 uren per dag, hetgeen ons heden ten dage overmatig voorkomt, maar toentertijd niet als excessief werd aangevoeld en ook zeker niet van ongunstiger toestanden dan in andere delen van het land blijk gaf. In het algemeen zal hier in latere jaren wel geen verslechtering in opgetreden zijn. Toch geeft het te denken als wij in een openbare polemiek uit het jaar 1901 de vraag gesteld zien, of het algemene gerucht waarheid bevatte, dat in Tilburg arbeidsdagen van 13 uren, vermeerderd met één niet betaald schaftuur, regel waren en dat in drukke tijden werkdagen van 16 uren dikwijls voorkwamen, terwijl de goede werklieden 10 cent per uur konden verdienen.

Ook uit andere symptomen kan worden opgemaakt, dat wanneer het vroegkapitalistische tijdperk voorbij is, de sociale toestanden in Noord-Brabant, in vergelijking met die in andere gewesten, weinig aanleiding meer geven tot een zekere voldoening. Indien er in sommige opzichten enige voorsprong is geweest, dan is dat voortaan afgelopen. Weliswaar zijn de verschijnselen, die als een sociaal kwaad werden aangemerkt en elders vaak in ernstiger mate waren aangetroffen, na 1870 aan het verdwijnen. De normale primaire arbeidsvoorwaarden echter, arbeidstijd en loon dus, laten wel te wensen over, om niet te spreken van de daarop woekerende schimmelplant van gedwongen winkelnering en truckstelsel, in sommige streken van ons gewest na 1900 nog zeer verbreid. Er schijnt, om kort te gaan, in deze periode een verstarring in de sociale ontwikkeling van Noord-Brabant op te treden.

Waarschijnlijk is dat een uitvloeisel van de liberale denkwijze, die sedert de zestiger jaren haar hoogste triomfen beleefde. Toch moet men voorzichtig zijn met het gebruik van die term, vooral wanneer men daarmede de toestanden in het nog niet geheel ontsloten gewest wil benaderen. Het liberalisme in Noordbrabantse ondernemerskringen heeft een speciale kleur. Indien het voor die jaren niet al te paradoxaal klonk zou men kunnen

spreken van een conservatief liberalisme of desnoods van een liberaal conservatisme. Zeker wordt het niet gekenmerkt door een overmatig enthousiasme voor de internationale vrijhandelsgedachte. Ten minste tot diep in de negentiger jaren is de industrie nog in een zodanig stadium van ontwikkeling, dat zij moeilijk buiten actieve bescherming kan. Het liberalisme, dat ons in deze jaren rond 1900 – jaren van overgang – tegemoet treedt, is minder een economisch dan een sociaal liberalisme. Het leeft in de overtuiging, dat een goede gang van zaken in de ondernemingen ofwel – hetgeen ondanks de toename van de N.V.-vorm wordt beschouwd als op hetzelfde neer te komen – dat rijke verdienste voor de ondernemer uiteindelijk ook van voordeel zal zijn voor het werkende volk. In deze opvatting speelt een conservatief element mee, de eigenlijk uit de tijd geraakte voorstelling namelijk, dat de patroon de natuurlijke vertegenwoordiger en beschermer van de bij hem in dienst zijnde arbeiders is.

In deze tamelijk probleemloze maatschappelijke visie schuilt wel een kern van waarheid en van realiteit. Indien de levensomstandigheden der arbeiders tijdens de lange opgaande conjunctuurlijn, die door blijft lopen tot aan de eerste wereldoorlog, verbeterd konden worden, dan is dat zeker te danken geweest aan die gunstige conjunctuur, of anders gezegd aan de vooruitgang van het bedrijfsleven. In zoverre is de winst van de ondernemer, zo al niet de norm, dan toch de voorwaarde van het hoger loon. Op zichzelf heeft dat natuurlijk niets te maken met welwillendheid of sociaal besef bij de werkgevers. Maar ook dit was niet afwezig, de patroon gevoelde zich wel degelijk verantwoordelijk voor het welzijn van 'zijn mensen'; alleen, dit besef bleef teveel steken in een charitatieve sfeer. Dit complex van opvattingen beantwoordde bovendien ook wel aan een maatschappelijke werkelijkheid. De patroon was in feite nu eenmaal een sociaal gezagsdrager en werd als zodanig ook erkend door

De oude huisvlijt *Foto M. Coppens*

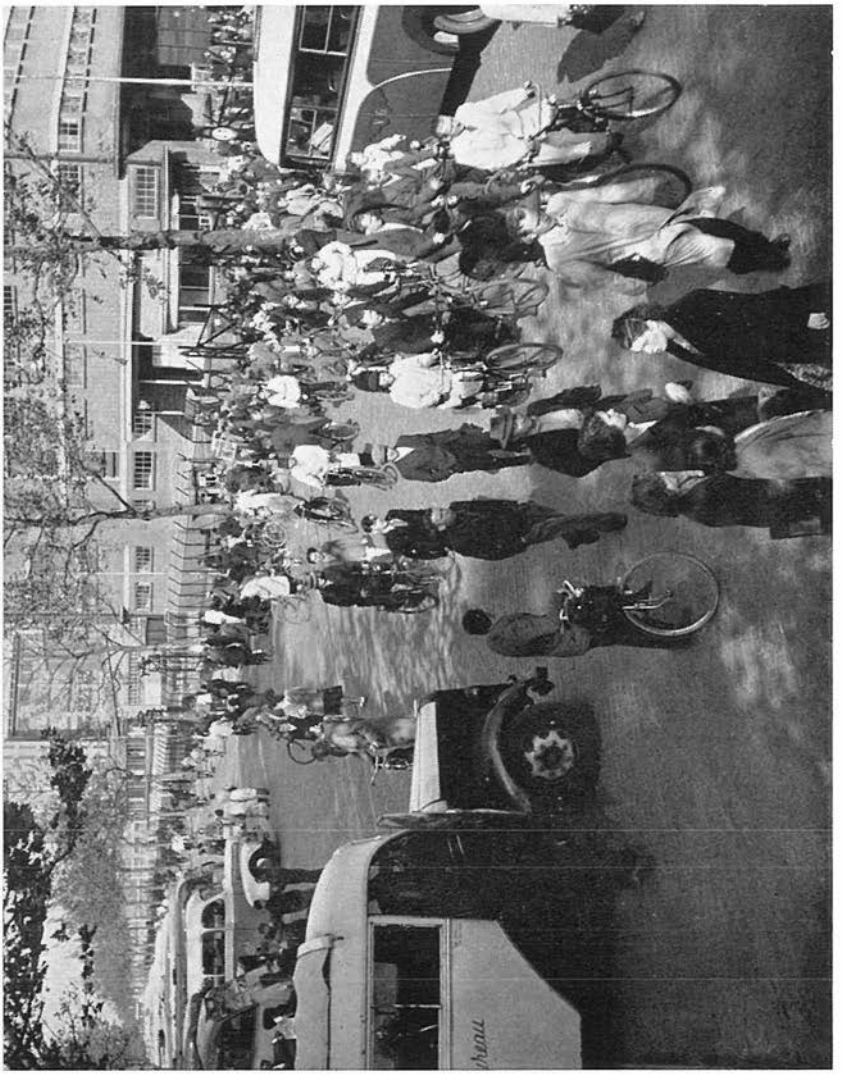

Uitgaan van moderne fabriek *Foto M. Coppens*

het werkvolk, dat zich van hem afhankelijk voelde. Deze hiërarchieke verhoudingen beperkten zich niet tot de strikte bedrijfssfeer, maar bestonden evenzeer daarbuiten.

Intussen is de verhoging van het welvaartspeil van de loonarbeider niet uit de charitas voortgevloeid. De economische vooruitgang der nijverheid heeft haar echter al evenmin vanzelf voortgebracht. Een zodanig gelukkig automatisme werd door de liberalen wel wat voorbarig als bestaand aangenomen. In werkelijkheid is er een machtsfactor voor nodig geweest, die onafwendbaar in strijd moest komen met het conservatieve patronalisme, het stelsel dat meer van het liberalisme had overgenomen dan het zichzelf wilde bekennen. Hoezeer dat patronalisme een in het verleden geleidelijk gegroeide en rond 1900 nog voortbestaande realiteit was, daarnaast en zelfs daartegenover kwam een andere werkelijkheid tot ontwikkeling, de groepsvorming der arbeiders. Zij was het, die pretendeerde de werknemers voortaan te vertegenwoordigen. Zij was het ook, die positieverbeteringen afdwong, die ook wanneer de economische situatie het mogelijk maakte niet vrijwillig en van harte werden aangebracht.

De sociale problematiek in de industrie, zoals die na 1870 en in Noord-Brabant in het bijzonder rond de eeuwwende aan de dag treedt, komt in wezen neer op de vraag of men er in zou slagen de evolutie van vroegkapitalisme naar hoogkapitalisme ook in sociaal opzicht bevredigend door te voeren. De figuur van de fabrikant zelf was reeds een andere geworden dan die van de ondernemende, zij het niet speculatief aangelegde koopman uit de gegoede klasse, zoals die in de eerste helft van de 19e eeuw veelvuldig als promotor van industrie was opgetreden. Evengoed als de boer, evengoed als de fabrieksarbeider had hij in de economische ontwikkeling een eigen signatuur gekregen. Hij was meer op verbetering en uitbreiding der productie uit, hij zocht bewust naar nieuwe technische procédé's en nieuwe

afzetmogelijkheden. Hij was begonnen meer in categorieën als mode, reclame en vooral ook winst te denken. De aanvankelijk geringe afstand tussen de verschillende standen had zich verbreed en naast de belangenverbondenheid – die overigens tamelijk eenzijdig was gezien als een afhankelijkheid van het belang der arbeiders van dat van de patroon – ontstond een bewustzijn van tegenstelling.

Een overdreven voorstelling, zoals het marxisme heeft gepropageerd, moet men zich daar echter niet van maken. De tegenstellingen ontaarden in Noord-Brabant niet in klassenstrijd. Daarvoor blijven de werkgevers zowel als de arbeiders juist iets te traditioneel denken. De gemeenschappelijke geloofsbasis bij beide groepen biedt hier een belangrijke steun om de eenheid der maatschappelijke structuur te bewaren. Bovendien zou het historisch onjuist zijn de groepen der werkgevers en der arbeiders als scherp afgerond voor te stellen, zonder nuanceringen en overgangen. Naast de grotere ondernemers zijn er ook een aantal kleine bazen, die de kapitalistische mentaliteit ten enenmale onberoerd heeft gelaten. In deze tijd van duidelijker standsvorming vindt juist ook een verbreding plaats van de middengroepen, welke men later de werknemende middenstand zal noemen: technisch, administratief en commercieel personeel, dat krachtens zijn functie beter dan de zelfstandige middenstand geëigend is een bemiddelende en verzachtende invloed op de tegenstellingen in het bedrijfsleven uit te oefenen.

Een begunstigende factor bij de verruiming van dit beambtenelement is uiteraard geweest de verbetering van het onderwijs. In dit verband mag worden vermeld, dat sedert het begin der zestiger jaren in verschillende plaatsen van Noord-Brabant hogere burgerscholen werden opgericht. Maar ook de onderwijzers-opleiding is nog na 1900 van niet te onderschatten betekenis, waar het gaat om het voorzien in de intellectuele behoefte van het bedrijfsleven. Het is trouwens opmerkelijk op

hoevele plaatsen ook elders in het openbare maatschappelijke leven – in de journalistiek, in het coöperatiewezen, in het veelvormige verenigingsleven – men de practiserende of gewezen onderwijzer tegenkomt. In 1873 zien wij een vierentwintigjarig onderwijzer, Jan Frederik Vlekke, als boekhouder in dienst treden bij de Gastelse beetwortelsuikerfabriek. Acht jaren later is hij er directeur, in 1892 wordt hij tevens tot directeur van een suikerfabriek te Stampersgat aangesteld.

Met deze figuur, een grote figuur waarlijk in de sociale beweging van vlak na 1900, zijn wij weer teruggekeerd tot de verhoudingen tussen de werkgevers en de arbeiders in de fabrieksnijverheid. Het zijn jaren vol sociale spanning en beroering. De strijd om de democratisering van het staatsbestel heeft tot de onbevredigende kieswet van 1896 geleid. De arbeidersbeweging meet haar nog wat onwennige kracht in het hanteren van het stakingswapen. De eerste collectieve arbeidsovereenkomsten komen tot stand; zij hebben nog volop het karakter van wapenstilstandsverdragen. De meeste werkgevers, gewoon om 'baas in eigen huis' te zijn, zijn de vakvereniging bepaald niet goed gezind. Het middel van ontslag en van de zwarte lijst wordt gebruikt om 'opstandige' elementen, die als 'rooien' worden uitgekreten, kwijt te raken. Het is het heroïeke tijdperk van de arbeidersbeweging; zij heeft een strijd te voeren, die behalve ideëel niet zelden zeer concreet is en door haar pioniers aan den lijve wordt gevoeld. Geen natuurnoodzakelijke klassenstrijd, maar toch zeer ernstige overgangsmoeilijkheden naar een nieuwe tijd; anderzijds ook de symptomen van een aangevangen emancipatie der arbeidende klasse.

Wanneer een groot werkgever in die dagen van verwarring en misverstand, om niet van partijzucht en verdachtmaking te spreken, zich openlijk bekent tot voorstander van de arbeidersbeweging, dan is dat een opmerkelijk feit. Vlekke deed dat;

hij had de pauselijke encycliek over de toestand der arbeiders bestudeerd en begrepen, toen zij voor velen zijner collega's nog een steen des aanstoots was; hij las de Franse en Duitse katholieke sociologen en trachtte hun leer in daden om te zetten in zijn bedrijven. Vóór hem zijn er z.g. 'sociale werkgevers' geweest, die de bestaanscondities hunner arbeiders probeerden te verbeteren of zelfs de inrichting hunner ondernemingen in zekere mate ondergeschikt maakten aan het menselijk doel. Vlekke ging verder; hij billijkte het streven om de verheffing van de arbeider vooral door de arbeider te doen geschieden. Naar zijn mening moest de werkgever niet alleen niets aan dat pogen in de weg leggen, hij moest het positief bevorderen, zonder nochtans opnieuw te vervallen in patronale bevoogding.

Verheffing van de arbeider was nodig, niet slechts in materieel opzicht. Bij het honderd jaar geleden nog zo opvallend sobere Brabantse volk dreigde het alcoholisme een volksgebrek te worden. Op een groot congres tegen het drankmisbruik heeft Vlekke een belangrijke redevoering gehouden, waarin hij – hetgeen voor sommigen nog ongewoon klonk – dit misbruik niet als de brandende kwestie bij uitnemendheid, maar als een onderdeel van de sociale kwestie aanmerkte. Evenals de Goirlese textielfabrikant Jan van Besouw en hun beider vriend, de grote stuwer der arbeidersbeweging Alfons Ariëns, zag hij de sociale problematiek van zijn tijd dus in een breder verband. En de oplossing van het vraagstuk? Zij zou niet komen zonder de eigen werkzaamheid der arbeiders in hun eigen organisatie. Voor de leniging van directe, concrete noden leek de coöperatie een geschikt middel. Daarnaast is de vrije vereniging van arbeiders onder eigen leiding onontbeerlijk voor de uiteindelijke materiële en geestelijke emancipatie.

In den beginne heeft de arbeidersbeweging te kampen gehad met een door de leidende standen gedragen openbare opinie, die de 'nieuwlichterij' met diep wantrouwen bejegende. Zoals

men de oprichting in 1867 van de eerste St. Jozefs Gezellenvereniging te Bergen op Zoom reeds had gehouden voor een gevaarlijk socialistisch experiment, waarin het zaad der revolutie kiemde, zo – maar natuurlijk in nog sterker mate – werd de eigenlijke arbeidersvakvereniging, die daadwerkelijke actie voor betere arbeidsvoorwaarden ging voeren, als ernstig suspect beschouwd. Twee jaren vóór de uitvaardiging der encycliek Rerum Novarum schreef Schaepman aan Ariëns, dat 'ze' in Noord-Brabant vonden dat het genoeg was de mensen vroom en bedaard te houden. Maar ook toen de Paus gesproken had werd dit woord niet aanstonds begrepen, zoals Brom in zijn biografie van Ariëns heeft aangetoond; evenmin als in de belangrijke industriestad Maastricht haastte men zich in Brabant, zo zegt hij, om de ethische eisen in overeenstemming met de economische winsten te brengen. En als de arbeiders meenden die eisen door georganiseerde samenwerking kracht te mogen bijzetten, weigerden velen te geloven dat zo iets opstandigs in overeenstemming met de pauselijke aanwijzingen kon zijn.

Om dit conservatisme rechtvaardig te beoordelen doet men goed te bedenken, dat in de denkbeelden der vakorganisatiemensen zelf vaak nog geen duidelijke tekening was gekomen en dat in hetgeen men zich in die kringen voorstelde ook niet altijd het patroon van een nieuwe werkelijk sociale orde viel te ontwaren. Socialistische propaganda trachtte bovendien het gezonde organisatiestreven te doorkruisen – men denke aan het z.g. 'Eindhovense socialisme' – hoezeer ook de geestelijkheid tegen dergelijke tendenzen waakzaam bleef. Ook in Brabant hebben de spoorwegstakingen van 1903, die in zekere mate een politiek karakter bezaten, tot gevolg gehad dat de scheidslijnen duidelijker kwamen bloot te liggen, waardoor de katholieke vakbeweging – in het genoemde jaar is de Bossche Diocesane Werklieden Bond opgericht – zich in een gunstiger atmosfeer kon gaan ontwikkelen.

Ondanks de bemoeiingen van de 'sociale' bisschop van 's-Hertogenbosch Wilhelmus van de Ven had ook een deel der katholieke geestelijkheid zich weinig vooruitstrevend betoond. In deze eerste jaren van de 20e eeuw wordt dat anders en komen juist uit de clerus de meest verdienstelijke stuwers van het sociale organisatieleven voort. De algemene stroomversnelling, die naar een woord van Gerard Brom zich in het openbare leven der Nederlandse katholieken laat gevoelen, vertoont zich in Noord-Brabant minder als vernieuwde belangstelling voor staatkunde, wetenschap, kunst en letteren dan wel als sociale activiteit. Op dit gebied werd een tekort het meest dringend gevoeld. Daarom dook de regionale dichter pastoor H. J. M. Donders – die toen hij adviseur der spoorwegmannen was zich met echt-Brabantse zelfironie noemde: de kromme Donders van het rechte spoor – zo volledig in het organisatiewerk onder. Daarom ook brak pastoor Roes zijn studie van het oude geestelijke lied af, om – o.a. in een eigen krantje, genaamd 'Rust Roest' – de zandboeren landbouwkundige voorlichting te geven.

Ook dit laatste mag een sociaal en niet slechts een technisch-economisch belang heten. De landbouwmaatschappijen, die tegen het midden der 19e eeuw waren ontstaan, hebben zich niet kunnen uitwerken boven het niveau van beperkte kringetjes van belangstellenden in landbouwkundige vraagstukken, verenigingen van heren-grondbezitters, in wier gezelschap de gewone boer zich niet thuis voelde. En toch was het noodzakelijk de boer te bereiken om het boerenbedrijf, maar vooral ook het leven van het boerengezin tot een hoger peil op te voeren. Dat dit tenslotte bereikt werd is te danken aan initiatiefrijke mensen uit de eigen dorpsgemeenschap, de oprichters van clubs en ontwikkelingscursussen, de stichters van coöperaties. De bundeling van dit alles tot een grote krachtcentrale is vooral het werk van de Norbertijner pater van den Elsen, die dan ook

met recht de emancipator van de boerenstand in onze provincie wordt genoemd.

De opkomst en verblijdende uitgroei der standsorganisaties van arbeiders en van boeren vóór de eerste wereldoorlog – in de andere klassen der bevolking komen zij eveneens tot leven – hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen, dat ook in de zuidelijke gewesten de massa's tot volk werden. Zeker liet die ontwikkeling in menig opzicht nog leemten en schaduwplekken, zoals in 1908 de dorpsonderwijzer H. N. Ouwerling in zijn boek 'Uit de donkere gewesten' met hartstochtelijke eenzijdigheid heeft uitgegalmd. Het volksonderwijs was achterlijk gebleven, en het is niet onwaarschijnlijk dat kleine autoriteiten een zeker vreesachtig conservatisme handhaafden tegenover de nieuwe stromingen, die de eenvoudige bevolking tot ontwikkeling en emancipatie zouden brengen.

Hetgeen een somber gestemd tijdgenoot minder goed kon waarnemen dan wij lateren dat kunnen, geschiedde: de emancipatie zette door. En wat de behoudsgezinde vreesde – dat het Brabantse volksleven in een vervlakkend cosmopolitisme zijn oude waarden zou verliezen – is, althans in die jaren, niet bewaarheid geworden. Voor het beleven van die waarden op een hoger plan is het zelfs noodzakelijk geweest, dat de bredere bevolkingslagen tot zelfbewustheid kwamen. Hetgeen Vermeylen eens schreef voor de Vlamingen mag met een uitbreiding, die het verschil in nationale verhoudingen in Nederland en in België tot uitdrukking brengt, met recht ook op Noord-Brabant worden toegepast. 'Wij moeten Brabanders zijn om Nederlanders te worden; wij moeten Nederlanders zijn om Europeërs te worden', zo luidt dan de variant op zijn uitspraak. Geheel was deze ontwikkeling niet voltooid toen de krijg der volkeren uitbrak.

III

VAN 1914 TOT HEDEN

Het uitbreken van de wereldoorlog in 1914 doet het maatschappelijk leven in Nederland en in Noord-Brabant opschrikken uit een betrekkelijke rust. Alle economische activiteit ten spijt, ondanks het bewustzijn ook van vergrote klassentegenstellingen en van daarmee samenhangende klemmende sociale vraagstukken, was de levenssfeer in het algemeen van een zekere kalmte gebleven, die in vergelijking met de latere tijd weldoend of gezapig aandoet, alnaargelang men het accent in de waardering wenst te leggen. Het is gevaarlijk die sfeer in één beeld te willen typeren. Spreekt men van de burgerlijke 19e eeuw, die door de oorlog pas geliquideerd gaat worden, dan mag men niet vergeten, dat de democratische tijdsstroming ook de arbeidende klasse reeds onherroepelijk had bereikt. Herinnert men zich het overwegen – zeker in de randprovinciën, gelijk Noord-Brabant er een was – van een landelijk karakter in het aspect van het gemeenschapsleven, dan dringt door die traditionele voorstelling toch ook reeds heen het silhouet der fabrieksschoorstenen, die dichter naast elkaar dan de kerktorens en even hoog als deze op talrijke plaatsen oprijzen uit het vlakke land. Meent men voor zijn geestesoog nog steeds een afgeslotenheid van het eigen stille leven van gehucht en dorp en stad te ontwaren, dan waarschuwt één blik op de landkaart – de spoorwegen waren immers alle reeds aangelegd – voor de eventuele misvatting, dat de beperkte horizonnen nog in het geheel niet eerder verbroken zouden zijn geweest.

En toch vindt men niet alleen maar onwaarachtigheid in de karakteristieken: burgerlijk, agrarisch en besloten, wanneer men het gemeenschapsleven in onze provincie vóór 1914 wil benaderen. De betrekkelijke waarheid er van kan men proeven

uit oude foto's van stadsbeelden, van klederdrachten, van mensentypen – vooral in groepsverband –, van sportbeoefening, van officiële gebeurtenissen, van woninginterieurs, van fabrieks-complexen zelfs. Er is, ondanks alle vertogen over ontwikkeling en vooruitgang, waaraan men zich gaarne te buiten ging, iets onuitsprekelijk statisch in die tijd, dat ons beurtelings met ironie en met heimwee vervult. We vermoeden iets van de wezenlijke verandering, die nadien binnen een ongekend korte tijdsperiode heeft plaatsgevonden, als we aan de betekenis van de snelheids-factor in het tegenwoordige leven denken. Misschien kan men geen enkel maatschappelijk verschijnsel aanwijzen, dat niet reeds voordien duidelijk waarneembaar werkzaam is geweest. Maar die werkzaamheid heeft zich sedert de eerste wereldoorlog dan toch koortsachtig geïntensiveerd en de resultaten er van zijn in een tienvoudig versneld tempo bereikt.

Het leven heeft meer vaart gekregen, een duizelingwekkende vaart in vergelijking met veertig jaar geleden. Het meest concrete symbool daarvan is de auto, in het stadsbeeld toen nog maar sporadisch voorkomend en op het platteland als een wonderdier aangestaard. Op alle plekken, waar wij in onze geboortestad als kinderen ongestoord hebben gespeeld, zouden wij thans honderd maal overreden kunnen worden in weinige ogenblikken van onbedachtzaamheid. Maar is het bovendien niet zo, dat het wegverkeer – per motorvoertuig, doch in een bepaald opzicht ook per fiets – het platteland pas voorgoed uit zijn isolement heeft gehaald en het aan urbanisatie heeft onderworpen, nadat het spoor- en waterverkeer de mogelijkheden daarvan op zeer beperkte schaal hadden laten zien? De vervanging van de dierlijke door de mechanische paardekracht typeert ook het industrialiseringsproces, dat in een ongekend voortvarend tempo doordrong tot zelfs in het binnenste der agrarische productie.

Het is gedeeltelijk toe te schrijven aan het feit, dat snellere ruimtelijke beweging intensivering, behalve van het tijdsgebruik

ook van het plaatsgebruik betekent, wanneer wij constateren dat het gemeenschapsleven ook veel voller schijnt geworden. Toch hangt dit verschijnsel met nog iets anders samen, namelijk met de democratisering van het openbare leven. De verkorting der werktijden, gepaard met een algemene verhoging van het materiële welvaartspeil en een geestelijke bewustwording van de arbeidende klasse, heeft er toe geleid dat de menigte de straat heeft veroverd. Waar vroeger de pijprokende winkelier op muilen in zijn deurpost de leegte tussen zijn groet naar de spaarzame passanten met zijn mijmeringen vulde, daar is nu allerwege geluid en beweging en volte, massaal en onpersoonlijk, levendig en vermoeiend.

De agrarische gemeenschap heeft altijd geleefd in een vast verband met de natuurlijke cyclus der seizoenen. De oude, nog weinig ontsloten maatschappij, ook die der stille provinciestadjes, kent echter nog een ander nauwkeurig in acht genomen levensrhythme, dat in de moderne tijd voor een deel is verloren gegaan, namelijk de kalme regelmaat in de opeenvolging van dag en nacht. De dag is er om te werken, de nacht om te rusten. Er werd dan ook veel langer gewerkt dan tegenwoordig, hetgeen nog niet wil zeggen dat er ook intensiever werd gewerkt of meer werd gepresteerd; mede als gevolg van de gebrekkige hulpmiddelen zullen de resultaten van de arbeid niet zelden beneden een redelijke maat zijn gebleven. Aangezien de dagen geheel met beroepswerkzaamheden waren gevuld, beschikten de meeste mensen over weinig vrije tijd. Merkwaardig schijnt het ons toe, dat zij voor alles wat zij deden nochtans meer tijd over hadden. Het geheim van die houding schuilt voornamelijk in een geheel andere opvatting over tijd dan die wij, lateren, gewoon zijn te huldigen.

Wat aan het leven alreeds gerationaliseerd mocht zijn, nog niet de tijd. De spreuk 'tijd is geld' was nog onbekend of werd althans niet begrepen. Men wist dat ieder schepsel zijn portie

kreeg toebedeeld van dat mysterieuze element van het aardse leven, dat tijd heet, en die portie moest op zinvol geordende wijze worden opgebruikt. Dat kon het best zonder overhaasting gebeuren. Nog nooit immers was er iemand in geslaagd door al zijn inspanning en zorgen een el aan zijn levenslengte toe te voegen. Waarom zou men trouwens met zijn tijd woekeren, waar men practisch geen mogelijkheden zag om met de overgehouden tijd iets redelijks aan te vangen? Overtollige ledigheid kon zo gemakkelijk tot luiheid leiden, alleen voortdurende bezigheid was in staat het leven te vullen. Iets van die opvatting blijft nog lang hangen in het boeren-, ambachts- en detailhandelbedrijf, waar men nog veel later er bijna niet toe kon komen de bestede tijd – dus de eigen arbeid – ten volle in zijn kostencalculaties op te nemen. Toch heeft de moderne rationele bedrijvigheid die opvatting tenslotte tot in haar kern aangetast.

Behalve de bezadigdheid in het tempo van leven en werken valt ook de rust in de oude gemeenschapsverhoudingen op. In de dorpen en gehuchten, maar even goed in de provinciestadjes en de reeds groeiende industriële bevolkingsconglomeraten heeft ieder zijn aangewezen plaats, waar hij in de grond van de zaak genoegen mee neemt, ook wanneer ze objectief gezien weinig bevredigend lijkt. Er bestaat wel stijging en daling op de maatschappelijke ladder, maar ook deze bewegingen schijnen rustig te verlopen en blijven als regel binnen betrekkelijk nauwe grenzen besloten. De klasseverschillen worden aanvaard zonder dat iemand zich er ongelukkig om voelt of er aan denkt een ander te benijden of te beklagen. De mensen kennen elkaar tamelijk van nabij met al hun goede en slechte hoedanigheden. Zij besparen elkaar de critiek niet, wanneer dat zo te pas komt, maar ze zijn er ook op uit persoonlijk hulp te bieden waar het nodig is. Zo houden zij de maatschappelijke gedragsnormen en de onderlinge goede betrekkingen in stand zonder veel officiële gemeenschapsregeling. De openbare opinie oordeelt, maar de

openbare macht moet men overal zoveel mogelijk buiten houden. Waar bepaalde noden aan de dag treden wijt men dat niet spoedig aan de sociale ordening, men ziet er meer het persoonlijk ongeluk in, ter leniging waarvan de van mens tot mens beoefende charitas het best kan optreden.

Het gemeenschapsleven doet zich dus voor als een geheel van sterk persoonlijk gekleurde betrekkingen. Die betrekkingen vinden een strikte grens in de onaantastbaarheid van het gezinsleven, zodat zij niet gemakkelijk tot een hypertrophie van het macro-sociale kunnen leiden. Toch waren de symptomen reeds vroeg aanwezig van een zo genoemde moderne ontwikkeling, die dit kleine intieme gemeenschapsbeeld zou vergruizelen. Zij traden, aanvankelijk nog incidenteel en op beperkte schaal, aan de dag in de wereld der economische bedrijvigheid, in fabrieks-wezen en verkeer, en in samenhang daarmee ook op het vlak van de sociale organisatie. Enerzijds heeft die ontwikkeling de individuen losgescheurd uit het oorspronkelijke organische verband, anderzijds heeft zij hen samengevoegd tot collectiviteiten, die losser kwamen te staan van de betrekkingen tussen de individuen en zelfstandige rationeel-geperfectionneerde functies gingen vervullen. Ook de openbare gemeenschap kreeg meer en meer het karakter van een massale, boven-persoonlijke eenheid, die een bundel van publieke diensten exploiteerde.

Hetgeen hier gezegd werd mag niet de suggestie wekken, dat er toch een scherpe grenslijn tussen de oude en de nieuwe wereld in Brabant te trekken zou zijn, in die zin dat al het oude werkelijk verouderd en het nieuwe werkelijk nog nooit vertoond zou wezen. De historische continuïteit is een gegeven, dat zelfs door een wereldoorlog niet wordt vernietigd. Inderdaad zou het moeilijk vallen – zoals reeds werd opgemerkt – om enig facet van het hedendaagse maatschappelijke leven aan te wijzen, dat niet reeds, zij het in andere proporties, aanwezig was in het tijdsbeeld van 1914. Juist de veranderingen, die opgetreden zijn

in de maten van tempo en omvang van het sociale leven, schijnen het essentiële in de ontwikkeling te markeren. Er bestaat ook weinig reden om de oude situatie te idealiseren en de latere geestelijk af te wijzen. Ieder mens moet leven in de gemeenschap en de omstandigheden waarin hij geplaatst is. Toch is het opmerkelijk, dat vrijwel ieder, die, al is het maar in zijn prilste jeugd, die kleine nog niet tot in het massale opgeschroefde, ietwat traag levende wereld heeft gekend, zijn leven lang, misschien slechts in een verborgen hoekje van zijn onderbewustzijn, iets van de 19e eeuwer blijft behouden en zich niet zonder gespletenheid terecht vindt in de van nervositeit geladen en door angst voor het alleen-zijn gekwelde 20e eeuw. Hier, in de eerste wereldoorlog, ligt – voor zover het verantwoord is in deze termen te spreken – de breuklijn der generaties; hier werd het aanschijn van het nieuwe sociale leven duidelijk en onherroepelijk openbaar.

Het betrekkelijk gesloten landgewest, dat Noord-Brabant tot dan toe was geweest, ging nu pas ten volle open voor alle strevingen en geestesstromingen, die de wereld en speciaal het Nederland van die dagen aanbood. Dat de communicatiemiddelen, in de dan volgende jaren op ongekende wijze vermeerderd in aantal en soort, op de eerste plaats hebben geleid tot een grotere materiële en immateriële uitwisseling met de noordelijke Nederlandse gewesten laat zich begrijpen. Toch is dit verbreed en verdiept contact ook nog op andere, meer directe wijze een gevolg geweest van de oorlogstoestand in Europa. Evenals de kantonnementstijd van 1830 tot 1839 had gedaan bracht de mobilisatie van 1914 tot 1918 vele in militaire dienst geroepen burgers uit andere delen van het land voor geruime tijd hierheen, zodat brede bevolkingslagen gelegenheid kregen elkaar over en weer te bekijken en connecties van allerlei aard aan te knopen. Het Zuiden kwam opnieuw wat meer in de Noord-Nederlandse belangstelling te staan. In hoeverre dit van invloed is geweest bij de vermeerdering van de contactpunten op hoger cultureel

plan, zoals die tot stand kwam zowel door de trek van studenten uit het Zuiden naar de universiteit als ook door de vestiging van invloedrijke intellectuelen uit het Noorden in Brabant, onttrekt zich natuurlijk aan onze nauwkeurige waarneming. Evenzeer op welke wijze de reeds bestaande economische wisselwerking haar verder beslag precies heeft gekregen. Maar dat het toegenomen onderling contact tussen de bevolkingsgroepen van Noord en Zuid vooral voor de provincie Noord-Brabant zeer concrete resultaten heeft opgeleverd, mogen we ook zonder bewijs wel aannemen. Een beter begrip van elkaars mentaliteit is er voorwaarde van geweest en ligt tevens in de orde der gevolgen.

Zoals vanzelf spreekt zouden daarnaast ook wel minder verblijdende dingen vermeld kunnen worden. Het zijn die schaduwzijden, die bovendien tot een andere dan de meest beminnelijke verstandhouding aanleiding kunnen geven, welke trouwens niet eens in allen dele verwerpelijk behoeft te zijn. Het vrij plotseling open komen liggen van het nog niet geheel geëmancipeerde en in talrijke opzichten nog achterlijke zuidelijke gewest, ook voor denkbeelden en verschijnselen, die met de eigen levensnormen niet strookten, heeft de Brabander soms genoodzaakt tot verweer. Men behoeft niet te poneren, dat dit verweer altijd op de meest elegante wijze is gevoerd – evenmin als tijdens de generaliteitsperiode zal dat het geval zijn geweest – om vol te kunnen houden, dat het met recht werd gevoerd en behalve van conservatieve ook van progressieve betekenis is geweest voor de Brabantse gemeenschap, in zoverre het namelijk het zelfbewustzijn en het besef van de betekenis der eigen waarden heeft versterkt. In later jaren zal deze positieve kant, bestaande in de verlevendiging van het Brabantse bewustzijn, sterker op de voorgrond treden. Het blijft echter een open vraag of het zodanig aan innerlijke kracht heeft gewonnen, dat het tot in alle hoeken van het sociale leven is doorgedrongen op een zodanige wijze,

dat het bij de nieuwe vormgeving van dit sociale leven voortaan als een vitale kracht kan worden aangemerkt.

Op economisch-sociaal gebied, maar met talrijke uitstralingen in andere sectoren van het gemeenschapsleven, is het in de eerste plaats wel de moderne kapitalistische geestesgesteldheid met al haar gevolgen voor het menselijk bestaan, die aanleiding zou moeten geven tot een grondige confrontatie met de in Brabant geldende sociale waardemaatstaven. Het is wel beweerd, dat die kapitalistische geest voornamelijk in deze provincie is geïmporteerd door ondernemers, die van buiten af zich hier kwamen vestigen, Noord-Nederlanders maar ook Duitsers, protestanten maar ook joden. De stelling valt bezwaarlijk exact te bewijzen; wel kan men – op de ene plaats meer, op de andere minder – een zeker parallellisme in de gesignaleerde verschijnselen waarnemen. Maar of er een causaal verband tussen bestaat of niet is eigenlijk niet zo bijzonder belangrijk, zolang enigszins in het midden blijft wat onder de geestesgesteldheid, die men de modern-kapitalistische pleegt te noemen, moet worden verstaan. Bij het nagaan van wat er zoal over gezegd wordt komt men aldra tot de conclusie met een zodanig samengestelde geest te doen te hebben, dat het mogelijk zou zijn, door de nadruk nu eens op deze dan weer op die veronderstelde eigenschap te laten vallen, tot geheel verschillende waarderingen van zijn mérites te geraken.

In de Eindhovensche en Meierijsche Courant heeft een plaatselijk industrieel in 1932 een nogal goedmoedig gepenseeld schilderij opgehangen van de autochtone sigarenfabrikanten en -fabrikantjes uit de oude tijd, die allesbehalve kapitalisten waren, al gingen ze dan ook elke dag om 11 uur op hun geborduurde pantoffels een borreltje vatten en om 4 uur in het koffiehuis de krant lezen, en die zich in hun sociaal beleid vanzelfsprekend schikten naar het inzicht van de pastoor. De levenswijze en de mentaliteit, die in deze voorstelling worden uitgebeeld, zal men

inderdaad niet met volle overtuiging typisch modern-kapitalistisch kunnen noemen, waarmee natuurlijk de mogelijkheid niet is ontkend, dat er te lage lonen werden betaald, noch ook de feitelijkheid kan worden weggepraat, dat sommige sociale wantoestanden, die als nevenverschijnselen van het kapitalistische stelsel gelden, hier en daar bestonden.

Slechte sociale toestanden troffen wij trouwens al eerder aan, in een stadium waarin van hoogkapitalisme nog geen sprake kon zijn. Voor een niet onbelangrijk deel hingen zij samen met de bestaande marktverhoudingen, waaraan de afzonderlijke fabrikant ook niet veel kon veranderen en die een liberale overheid in het optimistisch geloof, dat het alleen maar om vanzelf voorbij gaande frictieverschijnselen ging, aanvankelijk niet bereid was te bestrijden. Wanneer wij ze echter nog vinden tegen 1914, in de vorm van kinderarbeid en arbeid van de gehuwde vrouw in de fabriek, in die van een tekort aan veiligheidsmaatregelen en hygiëne, in die van een de arbeiders uitbuitend loonstelsel of een trucksysteem, dan zal dit eerder geweten moeten worden aan achterlijkheid en wanbegrip dan aan een hypermoderne mentaliteit. In Noord-Brabant waren in de tijd, waar wij over spreken, dergelijke toestanden zeker niet meer zo algemeen verbreid, dat ze als normaal konden worden aangezien, en waar ze nog bestonden leken ze reeds om de onfrisse noot, die ze in het tijdsbeeld brachten, gedoemd om te verdwijnen.

Om der waarheid wille moeten wij evenwel opmerken, dat de instandhouding van sociale euvelen, wegens het geldelijk voordeel dat er aan verbonden was, niet altijd aan bepaalde personen uit de fabrikantenklasse kon worden toegeschreven, maar dat kleine spitsburgerlijke lieden er soms ook aan schuldig stonden. Zo vermeldt een rapport van de Directie van de Arbeid uit het jaar 1914, dat in Woensel, waar een groot woningtekort bestond, leveranciers – vooral bakkers – aan de arbeiders kleine bedragen leenden voor de aankoop op hypotheek van een woning onder

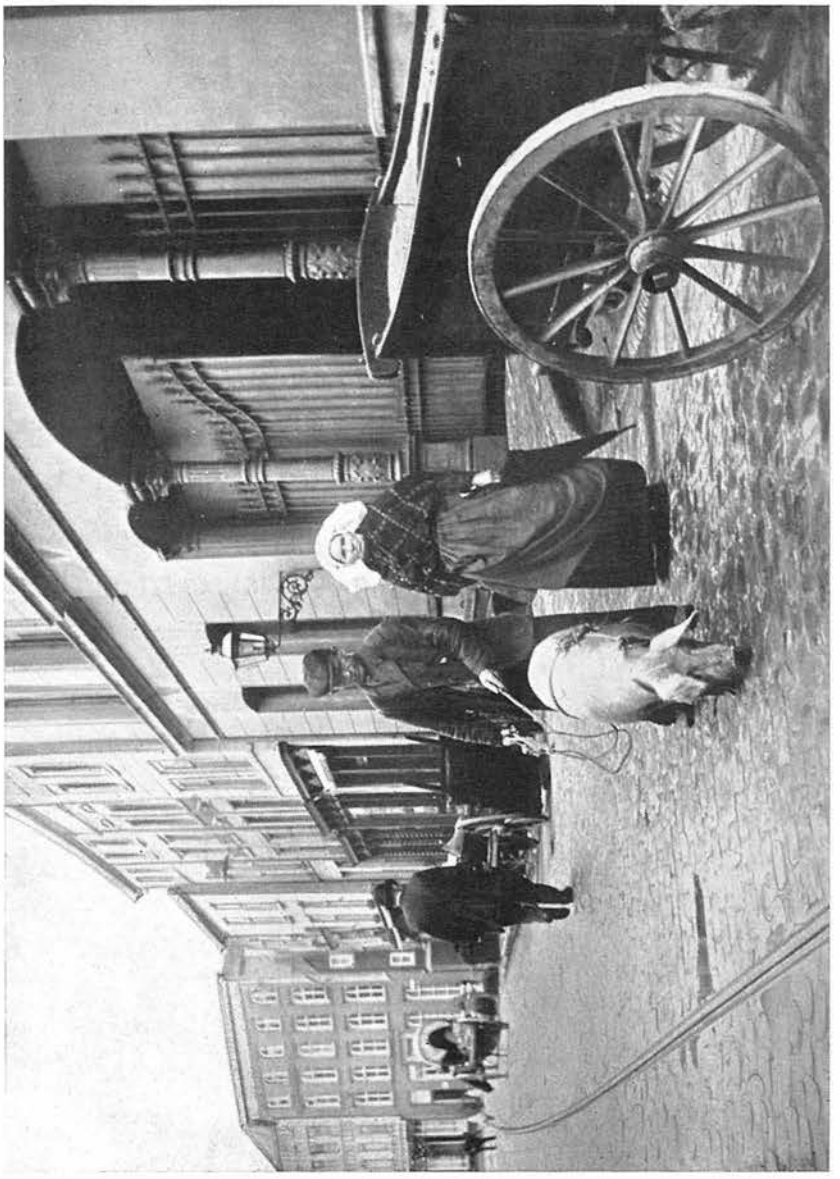

Het vroegere verkeer

Modern verkeer *Foto M. Coppens*

de verplichting, dat de geldnemers voortaan bij hen zouden kopen. Zelfs waren er personen en combinaties, die onder een dergelijk beding huizen, maar ook krotwoningen, verhuurden. Dat daarmee een afhankelijkheid van arbeiders aan anderen werd gecreëerd, die bij de leverantie van waren op alle mogelijke ontoelaatbare manieren kon worden uitgebuit, ligt voor de hand. In hetzelfde vlak ligt de woeker bij het verstrekken van consumptieve geldleningen en bij de toepassing van het afbetalingssysteem, die nog in later jaren door handeldrijvenden met een te ruim geweten op de eenvoudige man is genomen. Dit alles houdt echter in genen dele verband met een specifiek moderne kapitalistische geest.

Terugkerend tot de Noordbrabantse industriëel mogen wij herhalen, dat de sociale toestanden onder zijn bedrijfsbewind meer of minder gunstig of ongunstig kunnen zijn geweest; met modern kapitalisme heeft ook dat niet veel van doen. In de meeste gevallen zal hij een persoonlijke verhouding tot zijn personeel op prijs gesteld hebben. Het personeel verlangde dat ook zelf. Dat lag zo in de door ieder aanvaarde traditionele opvattingen omtrent het sociale leven. Dit later vaak abusievelijk patriarchaal genoemde patronalisme had een goede strekking, hoewel er bij verkeerde toepassing ook nadelen voor de werknemers uit konden voortvloeien. Het loont de moeite naast de figuur van de autochtone of althans reeds langer in Brabant gevestigde ondernemer zich enige voorstelling te maken van de werkgever van niet-Brabantse afkomst, die in later jaren hier een bedrijf heeft gesticht. Hij stond natuurlijk wel wat vrijer tegenover zijn mensen, onbelast als hij was met de gevestigde maatschappelijke vooroordelen. Van de andere kant zal hij, waar hij als concurrerend vrager op de arbeidsmarkt optrad, iets anders hebben moeten bieden om voldoende arbeidskrachten te kunnen krijgen. Zo kan men zich indenken, dat hij als compensatie voor de door de arbeiders als vreemd aangevoelde sfeer zich genood-

zaakt zag wat hogere lonen te betalen of in ander opzicht betere uiterlijke arbeidscondities toe te staan. Toch doet men waarschijnlijk niet goed met de onderscheiding tussen de inheemse en de vreemde werkgever al te scherp te maken in deze zin, dat de laatste altijd een op en top 'moderne' figuur zou zijn geweest, terwijl de eerste bepaald niet anders dan in een ouderwetse en conservatieve sfeer, die aan ambachtelijke en half-agrarische verhoudingen herinnert, zou hebben thuis gehoord.

Zeker, er zijn tot zelfs op de grens van de hedendaagse tijd in de Brabantse industrie conservatieve bedrijfjes en ouderwetse fabrikantjes geweest, die temidden van de nieuwe economische bedrijvigheid anachronistisch afstaken. Het betreft hier lichtelijk anecdotische gevallen, die al lang niet meer typerend waren voor de inheemse Noordbrabantse nijverheid. Uit mijn kinderjaren herinner ik me – het was kort vóór 1914 – onze buurman, die een goed-Tilburgse naam droeg, en die textiel fabriceerde met één of twee knechts. Zijn bedrijfje was gehuisvest in een langwerpig stenen gebouwtje, één verdieping hoog, met een zolder onder de kap. In de binnenruimte, achter de vrij staande houten trap hadden de kippen van buurman haar binnenhok. De fabrieksruimte was overigens niet onderverdeeld; in het midden stond een grote kachel, en langs één kant en op zolder lagen de balen wol. Of er meer dan één weefgetouw stond weet ik zo precies niet meer, maar wat sterk tot de kinderlijke verbeelding heeft gesproken, dat was een soort van houten draaimolen, waar het garen op gewonden werd. De fabrikant zelf heb ik nooit anders gezien dan op klompen, met een zwart zijden petje op het hoofd en zonder boord. Wanneer hij met zijn zware boerse gang de hofpad afkwam was hij voor ons, kinderen, bijzonder imponerend. Het lijkt mij niet onmogelijk in hem de laatste van het geslacht der tot zelfstandigheid opgeklommen thuiswevers te hebben aanschouwd. Wat daarvan zij, de levendige jeugdimpressie, die ik van deze man en zijn bedrijf heb opgedaan,

heeft mij er in later jaren niet toe verleid in hem het prototype van de autochtone Brabantse fabrikant te zien!

Zoeken wij naar een typerend onderscheid tussen de Brabantse en de uit den vreemde gekomen ondernemer, dan schijnt het weinig zin te hebben het oog te slaan op de bedrijfsgrootte en de meerdere of mindere moderniteit van het etablissement. Het verschil zit waarschijnlijk in de opvatting van de werkgeversfunctie, die bij de nieuwgekomenen niet meer patronalistisch zal zijn opgevat. Door hun persoonlijke onbekendheid met de mensen, die bij hen werkten, zullen zij er niet zo gemakkelijk toe gekomen zijn in de personeelsleiding een persoonlijke klank te laten meespreken. Men moet goed begrijpen, dat dit op zichzelf in het geheel niet hoeft te betekenen, dat de uiterlijke sociale condities in hun bedrijven op een lager niveau zouden hebben gestaan. Het tegendeel kan waar zijn geweest. Het is zelfs geenszins ondenkbaar dat, vooral in later tijd, de behoefte aan het cultiveren van hetgeen men tegenwoordig gaarne op zijn Amerikaans aanduidt als 'human relations' het meest naar voren kwam juist in die bedrijven, welke een sociale progressiviteit paarden aan het gemis van enige persoonlijke band tussen leiders en ondergeschikten. Op deze wijze kan getracht worden aan de moderne onderneming weer een geestelijk-sociale inhoud te geven. Daar behoeft geen bezwaar tegen te worden gemaakt, maar men erkenne dan dat deze inhoud een integrerend bestanddeel vormt juist van een Brabants levensbesef, zoals dat – zij het niet zelden in al te gebrekkige vormen – zich reeds veel vroeger manifesteerde in de inheemse Noordbrabantse nijverheid.

Zij, die het Brabantse volk en zijn sociale leven niet kunnen waarnemen met innerlijke ogen, verwarren niet zelden dit diep gewortelde gevoel voor het menselijke, ook in de economische verhoudingen, met bijkomstige verschijnselen als sleur, laksheid, onzakelijkheid. Deze ondeugden, deze zonden tegen de econo-

mische rationaliteit komen thans al minder voor dan enkele tientallen jaren geleden, misschien wel als gevolg van de invloed van de vestiging van niet-Brabanders. Niet alleen de industrieel zag men er mee behept, maar ook de bakker, de slager en de kruidenier, op wier prompte bestelling men niet altijd aan kon. Het was een bron van ergernis voor niet-Brabantse klanten, die hun ongekroond koningschap op deze manier in gevaar zagen gebracht. Service, reclame, calculatie, economische bedrijfsvoering, heel dit apparaat van het moderne kapitalisme heeft de Brabander zich moeten aanmeten. Het valt niet te ontkennen, dat hele scharen van kleinere zakenlieden er moeite mee hebben gehad. De verwerving van winstgevender economische methoden is echter geen waarborg geweest voor betere sociale verhoudingen. Daartoe bleef noodzakelijk de dienstbaarheid van het zakelijke inzicht aan de menselijke waarde in de bedrijvigheid. Alleen waar een dergelijke waarden-hierarchie in het bewustzijn bleef leven – of opnieuw in het bewustzijn binnendrong – kon de moderne economische geestesgesteldheid tot een gelukkige ontplooiing van het sociale leven bijdragen.

Lage lonen en ontoereikende sociale voorzieningen voor de arbeiders zijn niet zelden het uitsluitend gevolg van een gebrekkig economisch inzicht bij de werkgevers. Maar ook het tegenovergestelde is waar: hoge lonen en goede sociale voorzieningen kunnen louter door economische rationaliteit gedicteerd zijn. Of de ene dan wel de andere situatie bestaat is echter niet zonder meer maatgevend voor het menselijk geluk. Waarschijnlijk is de vraag wel gewettigd, of de moderne bedrijvigheid, ook waar zij de uiterlijke arbeidscondities verbeterde, altijd wel voldoende bedacht is geweest op de vermeerdering van het menselijk geluk. Het is een vraag die ik niet voetstoots bevestigend zou durven beantwoorden. Zeker, traditionele methoden lopen altijd de kans in de goede bedoelingen te blijven steken en achter te raken bij het algemene evolutieproces. De pure efficiency-geest

echter, die het economisch winststreven autonoom heeft gemaakt, levert een groter gevaar op voor de gemeenschap, omdat hij zich in zijn hoogmoed juist zo voortreffelijk waant, terwijl hij de neiging bezit de menselijke verhoudingen van elke geestelijke achtergrond te ontdoen.

Dat uitsluitend de vreemden het overdreven economisch rationalisme in Noord-Brabant hebben binnengebracht zou een bewering zijn, die ik evenmin voor mijn rekening wil nemen als die, dat de Brabander in zijn bedrijfsmethoden niet anders dan achterlijk is geweest. Het tegenovergestelde is natuurlijk nog minder waar. Een nieuwe bedrijfsvestiging van buiten af kan uit haar aard al bezwaarlijk achterlijk zijn, zodat de achterlijke bedrijven onder de vroeger gevestigde, waaronder veel bedrijven van Brabanders behoorden, moeten worden gezocht. Het extreme rationalisme echter, al kan het invloed hebben gehad ook op autochtone Brabantse zakenlieden, is op zichzelf een geestesgesteldheid, die met de Brabantse levensopvatting niet wel strookt. Met dat al is het vrijwel ondoenlijk een algemeen oordeel uit te spreken over de feitelijke, uiteraard sterk gedifferentieerde toestanden binnen de provincie. Men blijft in ieder geval aan de veilige kant, wanneer men deze niet al te veel gaat idealiseren. Blijkbaar bezit de Brabander daartoe ook weinig neiging. Dikwijls immers werd hier het zeker wel wat generaliserende oordeel vernomen, dat men beter in betrekking kon zijn bij een liberaal dan bij een katholiek werkgever. Het bekende klachtenrapport uit het jaar 1926 – het volgende jaar gezamenlijk met verweer en repliek in één uitgave gedrukt – betreffende de verhoudingen tussen rooms-katholieke werkgevers en arbeiders, speciaal in het Zuiden van het land, welk rapport afkomstig was van het R.K. Werkliedenverbond, laat eenzelfde geluid van onverbloemde critiek op de eigen gemeenschapsverhoudingen horen. Het is door niet-katholieke noorderlingen met voorliefde geciteerd, waarbij wel eens werd nagelaten ook naar de aange-

klaagde partij te luisteren en waarbij men vooral ook vaak heeft vergeten, dat het proces van een katharsis binnen een gemeenschap aspecten vertoont, die in de meeste gevallen door buitenstaanders bezwaarlijk op hun juiste waarde kunnen worden geschat.

Het bedoelde conflict was er een tussen organisaties; één partij althans bestond uit de organisatie der katholieke arbeiders. Het ging deze partij, zoals zij naar voren bracht, vooral om een zekere mentaliteit bij de werkgevers, een mentaliteit 'die het onmogelijk maakt, om zelfs bij goede materieele arbeidsvoorwaarden, behoorlijke sociale voorwaarden te hebben'. Wie de formulering van dit bezwaar en de nadere motiveringen scherp beluistert, hoort er gekwetste menselijkheid uit spreken. Juist het menselijk element in de verhouding tussen werkgevers en werknemers achtte men in gevaar. Als door een bewijs uit het ongerijmde komt ons hier duidelijk voor ogen te staan wat als het essentiële in de Brabantse sociale verhoudingen moet worden gezien. Hoe is het mogelijk, zo vraagt men zich af, dat in felle bewoordingen – die ik hier niet behoef te citeren – tegen katholieke werkgevers de aanklacht kon worden geuit, dat zij het begrip voor dit wezensbestanddeel van het sociale leven hadden verloren?

Om de situatie goed te begrijpen dient men zich te realiseren, dat in het begin der twintiger jaren de economische bedrijvigheid allerwege was gaan stagneren en dat de daarmee samenhangende stemming in ondernemerskringen gepaard was gegaan met een gevoel van onbehagen over de tijdens de oorlog en in de naoorlogse jaren krachtig gegroeide vakbeweging der arbeiders. We hebben hier te doen met algemeen-Europese verschijnselen, maar men kan zich indenken, dat vooral het laatstgenoemde een scherp tintje kreeg in Noord-Brabant, waar de leiders van familiezaken, die toch al wat meer dan anderen gesteld waren geweest op de 'baas-in-eigen-huis'-gedachte, zich nog pas kort

geleden aan de figuur der vakvereniging als vertegenwoordigster der arbeiders hadden kunnen gewennen. De grieven, die de katholieke arbeidersbeweging naar voren bracht, leken ernstig. Het heeft weinig zin thans nog te proberen om te achterhalen in hoeverre ze ook gerechtvaardigd waren. Maar het is wel zeker, dat voorzover verbetering in de situatie der werknemers noodzakelijk moest worden gebracht, die verbetering belemmerd werd door een bij de werkgevers afwijkend standpunt aangaande de te volgen methodiek.

Het geschil, dat vooral in het Zuiden zo op de spits gedreven aan de dag trad, had in de eerste en voornaamste plaats een methodisch karakter. Men verkeerde in die jaren kennelijk in een critisch stadium met betrekking tot het inzicht in het groeiproces der sociale verhoudingen. Het getij van het patronalisme was aan het verlopen, maar het is zo verwonderlijk niet dat niet alle werkgevers dit ook meteen inzagen. Zij vonden – en helemaal niet zo ten onrechte – dat dit patronalistische stelsel de menselijke verhoudingen in de economische samenleving in het verleden bevredigend had weten te regelen. Waarom moest dit nu opeens allemaal anders? Het moest anders omdat de vakvereniging in korte tijd tot een macht was gegroeid, die zeggenschap verlangde. Het viel echter nog af te wachten of die nieuwe methode in het algemeen tot betere resultaten zou leiden dan de beproefde patronalistische. Vele werkgevers twijfelden daar hard aan en konden maar niet begrijpen waar al dat gepraat met vakbondsbestuurders, die net deden of zij verstand van zaken hadden, goed voor was. Zij hadden liever rechtstreeks te maken met hun eigen werklieden dan met de bonden en waren, zoals het klachtenboek duidelijk te verstaan geeft, er soms zelfs op tegen dat hun arbeiders zich bij de bond aansloten.

De aversie van werkgevers tegen de vakorganisatie mogen wij niet aarzelen thans een verouderd standpunt te noemen, hoewel het ook tegenwoordig nog wel eens wordt gehuldigd met be-

trekking tot bepaalde categorieën van hoger gequalificeerd personeel. Het is meer verouderd naarmate het inzicht in maatschappelijke verhoudingen en het verantwoordelijkheidsbesef voor de gehele samenleving bij de leiders der vakverenigingen is gegroeid, naarmate ook de georganiseerde samenwerking in het bedrijfsleven tot consolidatie is gekomen. Maar mocht men zich daar in de twintiger jaren al zo wonderveel van voorstellen? Hoe men die vraag ook meent te moeten beantwoorden, zeker lijkt wel dat de arbeidersorganisaties gelijk hadden in haar visie op de toekomstige ontwikkeling der sociale methodiek. Of zij ook terecht meenden, dat de werkgeversmentaliteit geen rekening hield met overwegingen van menselijkheid, is op z'n minst genomen twijfelachtig. Het conflict was vóór alles er een van organisatorische aard. De werkgever, die gewoon was geweest – in zeer algemene lijnen voorgelicht door de geestelijkheid – zelfstandig de normen van het sociale beleid in zijn onderneming te bepalen, moest in een aantal gevallen nog leren, dat de democratische gedachte ook op dit punt de maatschappelijke spelregels ingrijpend had veranderd. Men zou het als regel zeer wel leren, maar daar was enige tijd van aanpassing voor nodig.

Merkwaardigerwijs zijn de dertiger jaren met hun langdurige economische depressie in dit opzicht een gunstige leertijd geweest. Meer en meer won toen de overtuiging veld, dat binnen de economische maatschappij – ook elders dan in de industrie – zich structurele veranderingen aan het voltrekken waren, waardoor een zekere ordening of herordening geboden werd. Het wordt dan ook duidelijk, dat het de steeds sterker naar elkaar toegroeiende vak- en standsorganisaties zijn, die de ordeningsgedachte in het werkelijke leven moeten dragen. Na de tweede wereldoorlog wordt op deze grondslag een begin gemaakt met de practische verwezenlijking van die gedachte. Men kan niet zeggen, dat Noord-Brabant in die pogingen de een of andere bijzondere rol speelt. Doch niet minder dan elders vinden zij

weerklank in deze provincie, waar het organisatieleven op katholieke grondslag zich krachtig heeft ontplooid. Er is begrip voor de mogelijkheid, dat juist hier een kans ligt om het ideaal van menselijkheid in de sociale verhoudingen, dat in Noord-Brabant altijd levend was gebleven, te verwezenlijken.

De noodzakelijkheid om die kans aan te grijpen klemt wel des te sterker, nu de problemen in het sociale leven van Noord-Brabant zich de laatste jaren beginnen op te stapelen. Het ontzaglijke tempo, waarin de ontwikkeling der gebeurtenissen zich voltrekt, is vooral na de laatste oorlog openbaar geworden. De toename der bevolking, voor welke niet slechts op dit ogenblik, maar in een voorlopig onafzienbare toekomst nieuwe woningruimte, werkgelegenheid en bestaansmogelijkheid moet worden geschapen, trad duidelijk aan de dag na die jaren van stagnatie in de bedrijvigheid, waardoor de opnamecapaciteit relatief sterk verminderd bleek. Dat de stichting van nieuwe landbouwbedrijven practisch reeds de grens van het mogelijke had bereikt was al langer bekend. Emigratie naar het buitenland kan een aantal, maar niet alle jonge boeren-gezinnen uitzicht op een toekomst bieden. Daarnaast was het nodig de industrialisatie van het platteland met aandrang aan de orde te stellen, hetgeen in het Provinciale Welvaartsplan dan ook werd gedaan. Maar ook de bestaande industriecentra en niet minder de steden, die in het verleden te weinig industrie hebben aangetrokken, moeten de weg op van nieuwe vestiging en intensivering van industriële bedrijven.

Zo laat het zich aanzien dat de economische evolutie, die het aspect van de provincie diepgaand aan het veranderen was, in de komende jaren zich met verdubbelde kracht zal doen gevoelen. Het sociale leven van de naaste toekomst zal niet minder dan het recente verleden vol spanning en dynamiek zijn. Hoe de gemeenschap er uit zal zien, die uit het gistingsproces wordt geboren, kan nog niet bij benadering en dus zeker niet in details worden gezegd. Zeker is, dat wij een kentering al kunnen waar-

nemen, zowel in de gezinsverhoudingen als in de economische structuur, zowel in de dorpen als in de steden; zij raakt de individuen en de groepen; zij gaat de Kerk aan alsook het wereldlijk bestuur. Het sociale leven in Noord-Brabant wordt op alle fronten gerevolutionneerd en er zal een geweldige krachtsinspanning voor nodig zijn om in de wisseling der vormen de essentiële waarden, waardoor het leven in dit gewest altijd werd gekenmerkt, niet verloren te laten gaan.

Het is reeds vele malen door verschillend georiënteerde schrijvers opgemerkt, dat de hedendaagse mechanistische inslag in de cultuur met zich meebrengt het gevaar van massavorming, van uitholling der menselijke persoonlijkheid. Hierin vinden wij inderdaad een der kernen, waar de sociale problematiek van vandaag zich rond beweegt. De sociale wantoestanden van vroeger zijn thans door een veel volmaakter sociale techniek als waarover men eertijds beschikte vrijwel verdwenen. In de plaats daarvan is de vraag brandend geworden of deze zelfde techniek, die gewend is met het grote aantal en niet met het individuele geval te rekenen, niet zelf tot een probleem is geworden, nu het functionneren der gemeenschapskringen met de minst mogelijke wrijving niet meer van het persoonlijke initiatief en het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel wordt verwacht. Deze veranderde situatie kan binnen het moderne ondernemingswezen – om ons hiertoe te beperken – gemakkelijk aanleiding geven tot een geestelijk conflict, bestaande in de verzakelijking der economische betrekkingen tussen degenen, die in de onderneming op samenwerking zijn aangewezen. De vraag is dan niet meer of de werkgever nog wel bereid is zijn verhouding tot de werknemer als een menselijke verhouding te zien, maar of er nog wel enige objectieve mogelijkheid bestaat om in dit vaak tot enorme afmetingen gegroeide en geheel onoverzichtelijk geworden 'apparaat' voor zulke onzakelijke aangelegenheden als menselijke betrekkingen plaats in te ruimen.

De massificatie, die ontpersoonlijking en dus ontmenselijking betekent, bedreigt niet alleen het economisch-sociaal leven, maar de gehele cultuur der samenleving. Er valt niet aan te denken het vraagstuk specifiek Noordbrabants te noemen. Toch heeft het wellicht voor deze provincie heel bijzondere kanten. De verhouding van mens tot mens moge hier een belangrijk element van het gemeenschapsbeleven zijn geweest en gedeeltelijk nog zijn, een krachtig individueel besef is in deze laat voor invloeden van buiten ontsloten, vaak wat al te gemoedelijk aandoende maatschappij niet tot ontplooiing gekomen. Ook de individuele scholing op allerlei gebied – vanaf de vakscholing tot de godsdienstige toe – laat veelal nog te wensen over. Wij mogen de vlucht, die het onderwijs en de algemene culturele ontwikkeling in verbluffend korte tijd hebben genomen, niet onderschatten, maar dienen toch te erkennen, dat haar effecten op de persoonlijke ontwikkeling bij de brede bevolkingsgroepen nog steeds ontoereikend waren om er gerust op te kunnen zijn, dat hier reeds zoveel persoonlijkheidscultuur en krachtig zelfbewustzijn werden aangekweekt, dat de Noord-Brabander het hoofd zal weten te bieden aan de dreigende massificatie-tendenzen.

Op nog een ander probleem – dat in nauwe wisselwerking met het reeds aangeduide staat – moge hier zeer in het kort worden gewezen, namelijk op dat van de saecularisatie, de verwereldlijking van ieder levensgebied, die men in de tegenwoordige samenleving, ook in Noord-Brabant, waarneemt. Reeds geruime tijd bekend in de geestelijke stromingen, die vooralsnog het gros der bevolking onberoerd lieten, is thans de opvatting dat ieder ding zijn eigen autonome waarde en begeerlijkheid bezit vulgair gemeengoed geworden onder de massa, zodat zij meer dan ooit een sociologisch aspect heeft gekregen. 'L'art pour l'art', op een lagere trap van cultuurbesef 'zaken zijn zaken' en nog lager 'ieder diertje zijn pleziertje' zijn uitdrukkingen voor het gevoelen, dat de menselijke activiteiten ieder voor zich haar

eigen norm bezitten en dat de algemene waardemaatstaven, waaronder zij in een verouderd geacht theocratisch bestel waren geplaatst, voortaan zijn afgeschaft. Dit ondermijnd normgevoel is typerend voor een zich op verschillende terreinen van het leven ongelooflijk ontwikkelende samenleving, welke juist door het tempo dier partiële ontwikkelingen stuurloos dreigt te raken en in een cultuurcrisis wordt gestort.

In deze situatie is de westerse cultuureenheid in haar algemeenheid komen te verkeren. Wat nu de Europese mens betreft, die woont op dit kleine stukje grond dat Noord-Brabant heet, zijn geloofstrouw en de invloed, die hij steeds aan de vertegenwoordigers van het kerkelijk gezag in het openbare leven toekende, hebben hem totnogtoe behoed voor de doorleving van het tragisch conflict in de cultuur. Toch zou het niet zo verwonderlijk zijn geweest, indien de bevolking van dit gewest, die gedurende bijna twee eeuwen slechts armoede had gekend en in het geheel geen deel had gehad aan het hogere cultuurleven van die tijd, bij het aangrijpen der expansiemogelijkheden, die een nieuwe eeuw aanbood, de maten der levensharmonie was kwijtgeraakt. Honderdvijftig jaar geleden kwam onder haar, aanvankelijk nog geleidelijk, in bepaalde opzichten zelfs langzaam, de economische en geestelijke ontwikkeling op gang, die zich thans in weinige decennia tijds koortsachtig en sprongsgewijs aan het voltrekken is. Pas laat, doch daardoor te acuter zijn de symptomen openbaar geworden, die er op wijzen dat ook het Noordbrabantse volk geconfronteerd gaat worden met de ordeloze verwereldlijkte cultuur. Hoe het dit proces zal doorstaan valt nog niet met zekerheid te zeggen. Tot pessimisme bestaat geen reden voor wie niet aan een fatalistische wetmatigheid in de sociale ontwikkeling gelooft.

Aangezien echter een dergelijke confrontatie niet als een uiterlijk proces verloopt, doch in het innerlijkste leven plaats vindt, zal bezinning op het in eigen wezen gevormd orde-besef meer

dan ooit noodzakelijk zijn. De Brabantse intuïtie zal weinig moeite hebben dat te ontdekken als een besef van de betrekkelijkheid van alle dingen, die tot het maatschappelijk cultuurleven behoren, maar tevens als een besef van hun hoogheid, indien ze naar hun bestemming dienstbaar zijn aan het boventijdelijke leven. De Brabantse trouw zal dit besef moeten hoeden, de trouw – om met dr P. C. de Brouwer te spreken – van de Brabantse mens aan zichzelf, aan zijn opvoeding, aan zijn traditiën, aan zijn eigen innerlijk wezen. Dan zal het kunnen zijn, zoals deze geestelijke emancipator van Brabant zijn gewestgenoten steeds heeft voorgehouden: 'De Brabander is lange tijd vernederd en gekleineerd, en hij hoort tot de meest onvervalste volksgroepen van de Nederlandse natie. Hij draagt in zich onverlet de trouw aan Christus en Zijn Kerk, de trouw aan het vaderland, de trouw aan de gemeenschap. Indien hij zichzelf gelijk blijft, is hij degene op wie bij het grondvesten van de orde te rekenen valt. Daarom is het verblijdend, dat in de laatste tijd de Brabander weer de overtuiging heeft gekregen van zijn waarde, ook van zijn waarde voor de Nederlandse gemeenschap. Hij heeft het gevoel van zijn bestaansrecht terugverlangd, hij heeft de fierheid hervonden. De fierheid op zijn trouw aan God en dáárom aan de gemeenschap'.

GERAADPLEEGDE WERKEN

BARENTSEN P. A., Het oude Kempenland; eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving. (1935)

BOEREN P. C., Het hart van Brabant; schets eener economische geschiedenis van Tilburg. (1942)

BRAND W., Eindhoven; sociografie van de lichtstad. (1937)

BROM G., Herleving van de wetenschap in katholiek Nederland. (1930)
- Alfons Ariëns. (1941)
- De opkomst van het Zuiden (Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, 1947)

BROUWER P. C. DE, De Brabantse ziel. (1947)

BRUGMANS I. J., De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. (2de druk 1929)

COMMISSARIS AUG. C. J., Van toen wij vrij werden. (3de druk 1929)
DECKERS L., De landbouwers van de Noordbrabantsche zandgrond. (1912)
DELFT L. G. A. M. VAN, De schoenindustrie in Kaatsheuvel als hoofdmiddel van bestaan tussen de twee wereldoorlogen. (1949)
DUINKERKEN ANTON VAN, Nederlandsche vromen van den nieuwen tijd. (1941)
DIJKSTERHUIS B., Een industrieel geslacht 1808–1908. (1908)
GOOSSENS TH. J. A. J., Het arme Brabant. (1929)
– Het keerpunt van Brabant. (1930)
– Mr J. F. R. van Hooff, een Brabants patriot 1755–1816. (1948)
HEERE W. R., Noord-Brabant cultureel en economisch in de komende jaren. (Brabants Jaarboek 1949)
KNUVELDER GERARD, Bezuiden de Moerdijk. (1929)
– Vanuit wingewesten; een sociografie van het Zuiden. (1930)
LUIJCKX A. W., Het ambacht in de huidige maatschappij. (1952)
MEIERIJENAAR, Gedachten over de Meierij van 's-Hertogenbosch en derzelver inwoners. (1801)
NISTELROOIJ JOS. I. M. VAN, F. C. Donders 1818–1889. (Brabantia Nostra 1936–1937)
– Een Brabants senator te Rome. (Brabantia Nostra 1936–1937)
NIJDAM A. B. J. A., Goirle; een sociografische studie over de criminaliteit en de moraliteit van een grensgemeente rond de tweede wereldoorlog. (1950)
OUWERLING H. N., Uit de donkere gewesten. (1909)
SASSEN ARMAND, Een blik op de nijverheid en den toestand der arbeiders te Tilburg. (Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1871)
SLOOTMANS KORNEEL, Bergen op Zoom en z'n problemen. (Brabantia Nostra 1950–1951)
SNELLER Z. W., Economische en sociale denkbeelden in Nederland in den aanvang der negentiende eeuw 1814–1830. (1922)
– De opkomst van de Noordbrabantsche industrie. (E.S.B.-bijvoegsel 9 Sept. 1931)
SNELLER E.A. Z. W., Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795–1940. (1943)
VELTHOVEN H. VAN, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, 1935. (1938)
– Noord-Brabant; een gewest in opkomst. (1949)
VEN F. VAN DER, Sociaal leven in Brabant. (Brabantia Nostra 1939–1940)
– Jan Frederik Vlekke 1849–1903; een pionier der sociale ondernemingspolitiek in Noord-Brabant. (1947)
VERBERNE L. G. J., Geschiedenis van Nederland. (deel 7, 1937; deel 8, 1938)
– Noord-Brabant in den status-quo-tijd 1830–1839. (Historisch Tijdschrift 1941)
– Noord-Brabant in de negentiende eeuw tot omstreeks 1870. (1947)
– Van gewest tot provincie. (Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, 1947)

VERBERNE L. G. J., De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. (2de druk 1950)
VERHAGEN F. B. A. M., Geldrop; economische-statistische beschrijving van een industriëele plattelands-gemeente vanaf het begin der 19de eeuw. (1946)
– Eindhoven industriestad. (1951)
VREEDE G. W., Een blik op Noordbrabants materiëlen vooruitgang en politische ontwikkeling sedert 1813. (1873)
VRIES G. J. DE, Midden-Brabant sociaal-geografisch beschouwd. (Uit Brabants Centrum, bijeengebracht en aanvullend verzorgd door A. J. A. C. van Delft, 1930)
WISKERKE C., De afschaffing der gilden in Nederland. (1938)
WITLOX J. H. J. M., Varia historica. (1936)
Geest en industrie, inleidingen gehouden op een congres van de Stichting 'Brabantia Nostra'. (Brabantia Nostra 1950–1951)
's-Hertogenbosch 1185–1935. (1935)
Instructies aan en rapporten van gouverneurs uit 1830, medegedeeld door Dom A. Smits O.S.B. (Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, 67ste deel, 1949)
Journaal der reize van den Agent van Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek 1800. (Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 1859)
Land en volk van Brabant; verzameld en ingeleid door Antoon Coolen. (1950)
Land van mijn hart, Brabantse feestbundel voor Mgr Prof. Dr Th. J. A. J. Goossens. (1952)
Om waarheid en recht, aanval, verweer en repliek betreffende de verhoudingen tussen R.K. werkgevers en arbeiders en R.K. organisaties van werkgevers en arbeiders, speciaal in het zuiden van het land. (1927)
Ondanks tegenwind vooruit! Iets over de industriëele ontwikkeling van oostelijk Noord-Brabant in de decaden tussen de twee wereldoorlogen 1918–1940; publicatie van de K. v. K. te Eindhoven. (1942)
Praeadviezen in zake een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant. (1ste stuk October 1947, 2de en 3de stuk Maart 1949)
Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840–1849. (uitgegeven door Dr A. J. C. Rüter. 1949)
Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798. (1799)
Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1799. (1800)

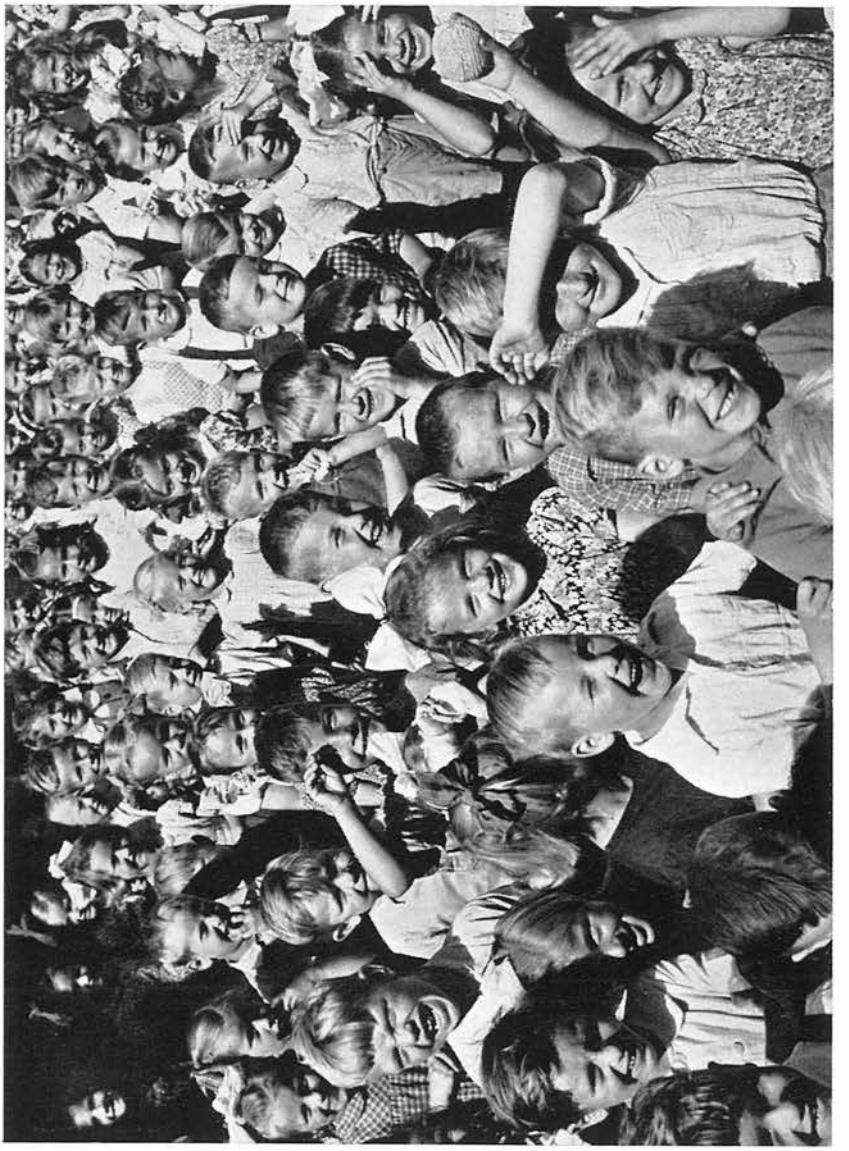

'n Hoorn van overvloed *Foto M. Coppens*

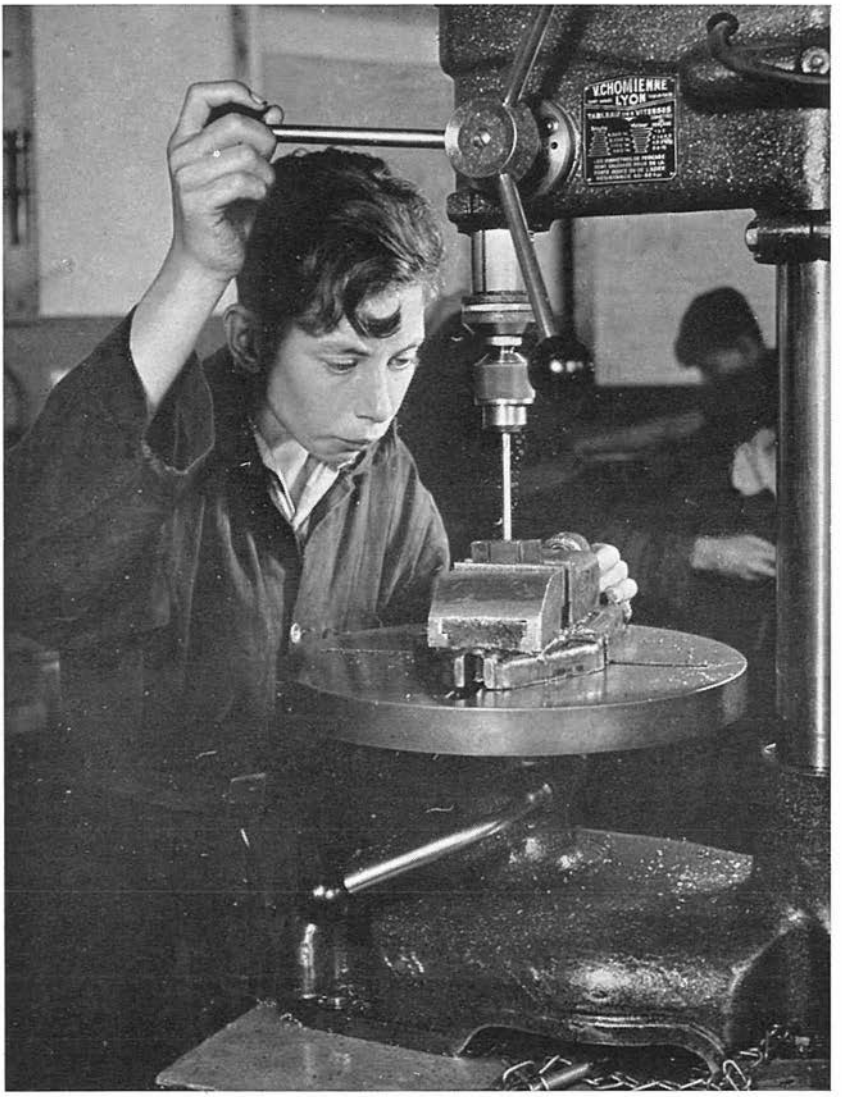

Ambachtsonderwijs *Foto M. Coppens*

Prof. Dr W. R. Heere

BEVOLKINGSPROBLEMEN

EEN bekend grapje is het opsommen van allerlei soorten leugens. Een van die leugens is dan de *Statistiek*. En wanneer men het over de statistiek heeft als over 'de kunst om cijfers te groeperen', dan bedoelt men er dikwijls iets geringschattends mee. En toch! Hoe zou onze huidige samenleving het moeten stellen *zonder* cijfers? Cijfers zijn belangrijk, maar ze zijn niet alles. Verantwoorde cijfers zijn een onmisbare grondslag voor elk beleid: van staat, provincie, gemeente, kerk en onderneming. Cijfers zijn het begin waarop voortgebouwd wordt en er is veel dat niet onder cijfers onder te brengen is.

Demografie is, volgens Achille Guillard, die het eerst het woord gebruikte in 1855 'de mathematische kennis van de volken; van derzelver bewegingen; physieke, burgerlijke, intellectuele en morele toestand'. De grenzen zijn er ruimer getrokken, dan wij thans – na 100 jaren – gewend zijn te doen. Deze 100 jaren gelden nog niet eens voor Nederland. In 1878 betoogde prof. Vissering, dat het belang van de regering een goede verzorging der statistiek eiste. In 1950 verscheen een zeer lezenswaardig

boek 'De tegenwoordige staat van Nederland', dat uitgegeven werd om het *vijftig jarig* bestaan te herdenken van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Men kan zich bijna niet indenken, dat deze lofwaardige instelling met hare vele – onmisbare – uitgaven pas een halve eeuw oud is. Maar zoals zovele wetenschappen kwam de statistiek voort uit de nood van de praktijk. Als het sociaal gevoel eindelijk ontwaakt, als er medelijden komt met de ontrechten, als het rechtvaardigheidsgevoel meer weten wil omtrent loon en arbeidsduur, omtrent schoolbezoek en werkstakingen, dan moeten er – rondom de eeuwwisseling – cijfers op tafel komen.

Men kan zich afvragen 'wist men dan in vroeger eeuwen niets omtrent omvang en aard der bevolking' en men denkt aan het op Kerstdag voorgelezen verhaal van Lucas: 'In die tijd werd er een besluit uitgevaardigd van keizer Augustus om een volkstelling te houden'. Inderdaad berustte vroeger elke mededeling op – soms zeer onbetrouwbare – schatting. Dikwijls telde men de huizen en vermenigvuldigde dit getal met een bepaald aantal leden per gezin. De doop- en sterfteregisters zegden wel iets, maar werden ze precies bijgehouden? In Zweden wordt thans nog het bevolkingsregister bijgehouden door de Lutherse geestelijken; sedert 1749 beschikken we daar over redelijke, betrouwbare cijfers.

Johan de Witt, Philips II van Spanje, Lodewijk XVI in Frankrijk wisten niet hoeveel bewoners hun land telde. De noodzaak om dit te weten, was veel minder groot dan nu. Exactheid is trouwens meer een eis geworden in de eeuw der natuurwetenschappen! Vroeger giste men er naar en sprak dan van 'veel' of 'zeer veel!' Nog wordt op iedere middelbare school gesproken over Xerxes en zijn millioen soldaten! Er zou geen eten voor geweest zijn en geen ruimte om te marcheren. Hoe groot waren de geweldige horden van Attila of Djengiskhan; hoe groot een kruisvaardersleger? We weten het niet!

Nederland stond wel niet voorop bij het inrichten van een bureau voor de statistiek, maar onze volkstellingen dateren reeds van 1829. Per tien jaren werd het aantal en bovendien een wisselend aantal gegevens opgenomen, meest per 31 December. In 1849 op 19 November; in 1869 op 1 December; in 1940 was er oorlog en dus geen telling. Zodoende kregen we in 1947 onze twaalfde volkstelling op 31 Mei. De grote verscheidenheid van vragen en het overstelpend aantal gegevens, waarvan de nauwkeurigheid thans zeer groot is, stemmen ons dankbaar. En toch blijkt herhaaldelijk dat er nog wensen op dit gebied overblijven.

Naast de volkstellingen worden er voortdurend door het C.B.S. andere inlichtingen gevraagd, bijv. aan de bedrijven. Allerlei provinciale, stedelijke en particuliere bureaux registreren cijfers op velerlei gebied; men denke slechts aan de provinciale planologische diensten, de economisch technologische instituten, de gewestelijke arbeidsbureaux, de secretariaten van grote organisaties, gemeentelijk statistische bureaux, voorop de 'Burgerlijke Stand' en de bevolkingsregisters. Ook de Kerk kent haar parochiestatistiek, die steeds meer gemoderniseerd wordt.

En dit alles geschiedt niet uit verzamelwoede, maar omdat de cijfers onmisbaar zijn. De zuivere wetenschap – de *Bevolkingsleer* – zal methoden ontwerpen om zo nauwkeurig mogelijk de vragen te stellen en de gegevens te verzamelen. Zij zal dit materiaal bewerken, in tabel en tekening brengen en zien of er een verklaring mogelijk is, of er verband bestaat tussen twee reeksen van cijfers (correlatie) enz. De *Bevolkingspolitiek* zal dit alles gebruiken om te komen tot waardering, tot beïnvloeding en verandering. Zodra deze veranderingen betrekking hebben op zedelijke handelingen, zal bij deze politiek de levens- en wereldbeschouwing gaan meespreken. Dan komt men er niet zonder religieuze, wijsgerige en ethische overwegingen.

Het zal duidelijk zijn, dat de Demografie dus voortdurend in aanraking komt met de *Geschiedenis* en de *Aardrijkskunde*, wijl deze feiten zich afspelen in tijd en ruimte. Wij gaan bijv. na hoe vroeger de omvang van de bevolking was, maar eveneens hoe die bevolking gespreid is op de kaart. Maar evenzeer zit er een *biologische* zijde aan de demografische problemen (neem geboorte en sterfte); een *economische* zijde (zie beroepsbevolking, werkgelegenheid, industrievestiging, achtergebleven gebieden); een *psychologische* en een *sociologische* kant (zie de invloed van de religie op huwelijk en kindertal; zie de grote stadsmentaliteit enz.). Over de *politieke* zijde licht de courant ons dagelijks in als ze spreekt over 'bevolkingsdruk', over federaties, Atlantic pact, potentiële bevolking van Zuid-Amerika en Afrika.

Wanneer wij ons beperken tot Nederland – en meer speciaal tot ons gewest – dan is het eerste cijfer, dat wij vragen: de *oppervlakte*. In 1950 vinden we voor Nederland opgegeven 34831 km² of 3483100 ha. Een vreedzaam land als het onze zal in de eeuw, die wij hier beschouwen, wel niet op verovering bedacht geweest zijn. Maar onze vreedzame veroveringen mogen we niet vergeten! Er wordt ingedijkt en drooggemalen! Voor 1910 bijv. wordt dan ook als oppervlakte aangegeven 3290854 ha. Onwillekeurig denken we aan de voormalige Zuiderzee, die land werd, maar dan volgt daar stilzwijgend uit dat dergelijke grote oppervlakten water niet in het cijfer 'landoppervlakte' waren inbegrepen.

Van niet minder betekenis is een andere vreedzame verovering, nl. de ontginning van woeste gronden en de verbetering van slechte cultuurgronden door herverkaveling, betere bemesting, ander bouwplan enz. (zie het hoofdstuk Landbouw). Het is alleen te betreuren – niet alleen voor de boer maar ook voor elke Nederlander die voedsel behoeft – dat wat aan de ene zijde ge-

wonnen wordt, aan de andere kant weer verloren gaat aan huizenbouw, wegen, sportterrein enz.

Het is dus nodig om niet alleen naar de totale oppervlakte te vragen, maar ook naar het gebruik dat van deze grond gemaakt wordt. Nu is het jammer, dat bij de indeling der gegevens wel eens veranderingen worden aangebracht. Daarom zijn bijv. de volgende cijfers niet geheel vergelijkbaar.

TABEL 1

GRONDGEBRUIK IN KM²

	Nederland		Noord-Brabant	
	1910	1950	1910	1950
Totale oppervlakte cultuurgrond	24.146	25.054	2.817	3.573
Bos	2.600	2.430	629	564
Woeste grond	5.429	2.559	1.133	348
Wegen, dijken, spoorwegen . .	529	990	53	212
Kanalen, rivieren	1.245	1.910	149	137
Gebouwen, erven, tuinen . . .	1.257	1.887	93	229

Maar toch is duidelijk, dat de cultuurgrond in omvang toenam, dat de woeste grond sterk achteruitging, terwijl huizen, erven, waterwegen en spoorwegen zeer veel grond vroegen. Als de bevolking in aantal groeit is er meer voedsel nodig, en dus meer grond. Is die grond er niet, gaat de hoeveelheid zelfs achteruit, omdat er grond nodig is voor huizen, wegen en recreatiegebieden, dan blijft over het opvoeren van de opbrengst per ha. Want een grotere invoer van voedsel kost extra deviezen.

In Nederland zowel als in Brabant zien we in een eeuw de bevolking sterk toenemen, terwijl de grond veel minder aanwast in omvang. Noord-Brabant is – na Gelderland – de grootste provincie van ons land. Waar Nederland schommelt rondom 33000 km² (1950 was er 32400 km² land), daar omvat Noord-Brabant 4900 km², dus $^1/_7$ deel van het land.

Zien we thans hoeveel bewoners op deze oppervlakte een plaats moeten vinden.

TABEL 2

VERGELIJKING AANTAL INWONERS VAN NOORD-BRABANT EN VAN NEDERLAND

Jaar	Inwoners		Indexcijfers	
	Noord-Brabant	Nederland	Noord-Brabant	Nederland
1880	470.000	4.061.000	64,1	59,1
1890	514.000	4.565.000	70,0	66,5
1900	559.000	5.179.000	76,2	75,4
1910	633.000	5.996.000	86,3	86,6
1920	734.000	6.865.000	100,0	100,0
1930	898.000	7.936.000	122,4	115,6
1940	1.052.000	8.923.000	143,4	130,0
1950	1.267.000	10.200.000	172,7	148,6

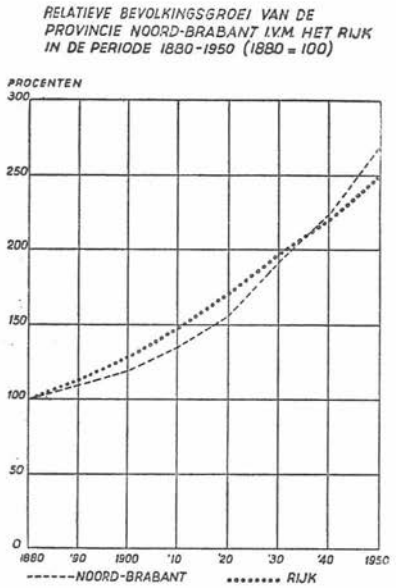

GRAFIEK I

Bovenstaande cijferrijtjes mogen wel nader bekeken worden. Van 1880 tot 1920 zien we Noord-Brabant langzamer aanwassen dan Nederland (zie de indexcijfers). Na 1920 wast Noord-Brabant juist sneller, nl. van 100 tot 172,7, terwijl Nederland in die tijd anderhalf maal zo groot werd. Dit komt duidelijk uit in de curve van nevenstaande grafiek I, waar de Brabantse lijn de Nederlandse lijn snijdt.

Uit de cijfers van tabel 3 is af te leiden, hoeveel bewoners 1 km² telt in Nederland dan wel in Noord-Brabant.

TABEL 3

BEVOLKINGSDICHTHEID VAN NOORD-BRABANT EN NEDERLAND

Jaar	Dichtheid per km²		Onderlinge afstand in meters	
	Noord-Brabant	Nederland	Noord-Brabant	Nederland
1829	83,6	80,2	130	120
1879	91	121,6	113	97
1889	104,9	138,6	105	91
1899	112,9	154,3	101	87
1909	125,3	179,7	96	80
1920	147,6	210,6	88	74
1930	180,7	243,7	80	69
1940	211,6	271,1	74	65
1950	258,4	309,5	67	61

Wellicht slaat menigeen de schrik om het hart, als hij ziet hoe dicht we in Nederland opeen komen te wonen. Een vergelijking met onze nabuur België laat zien hoe dit land ons eerst vóór was, maar hoe Nederland het inhaalde. De cijfers zijn 'vooroorlogs' genomen, omdat de wereldoorlog niet overal op dezelfde wijze werkte.

TABEL 4

BEVOLKINGSDICHTHEID VAN BELGIË

Jaar	Aantal inwoners per km²	Jaar	Aantal inwoners per km²
1846	147	1910	252
1880	187	1920	245
1890	206	1930	265
1900	227	1950	283

Nu moet men altijd oppassen met cijfers. In 1953 wordt de aarde bevolkt door bijna 2,4 milliard mensen. Dit lijkt ontzaglijk veel. Maar wanneer we elk mens 2 × 2,5 m geven om er op te zitten en te liggen, dan pakken we alle aardbewoners samen op minder dan de helft van Nederland! nl. op 12000 km². Dit grapje ter zijde gelaten, zal elkeen begrijpen dat het aantal bewoners per km² weinig zegt. Men denke slechts aan de kwaliteit van de grond: in de woestijn wil 1 per km² reeds zeggen *overbevolking*. Men denke ook aan de industriebevolking die veel minder oppervlakte per persoon behoeft dan de boer.

Zodoende zal de dichtheid van de bevolking in onze provincies sterk uiteenlopen en zal men de agrarische provincies op het eerste oog reeds van de industriële (of de gemengde) kunnen scheiden. Een vóóroorlogs jaar moge dit duidelijk maken:

TABEL 5

DICHTHEID VAN BEVOLKING IN 1939 PER KM²

Drenthe 92	Overijssel 169	Noord-Brabant 205	Noord-Holland 564
Friesland 126	Groningen 182	Limburg 275	Zuid-Holland 731
Zeeland 143	Gelderland 182	Utrecht 347	

Ook bij de gemeenten moet men niet te vlug vergelijken en conclusies trekken. Het zegt niet veel of we weten dat in 1934 Rotterdam 7349 inw. op de km² telde, want annexatie van landelijk gebied bracht in 1935 een dichtheid van 5640. Zo vinden we in 1934 voor 's-Gravenhage 7090, voor Utrecht 6958, voor 's-Hertogenbosch 1997. Maar voor Schiermonnikoog 6, Vessem 32. Dikwijls hangt dit af van de oppervlakte van de gemeente: Apeldoorn telt 34000 ha en Stad-Vollenhove 25 ha.

Noord-Brabant vermeldt voor 1950 143 gemeenten (Nederland 1015 gemeenten). Ons gewest kent niet zeer kleine gemeenten; er zijn er een drietal van 200 tot 500 ha (Esch, Geertruidenberg,

Rijswijk) en de grootste valt in de categorie 10000–15000 ha (Deurne). De tendenz van de laatste tijd om zeer kleine gemeenten samen te voegen, omdat voor een redelijke functionnering van een goed bestuursapparaat onderste grenzen aanwezig zijn bij het inwonertal, doet het aantal gemeenten in ons land teruglopen: in 1934 nog 1076, in 1950 1015. Hoe ver de grootten uiteen lopen, moge blijken uit tabel 6.

TABEL 6

OVERZICHT VAN DE GROOTTE DER GEMEENTEN

Oppervlakte in ha	Aantal gemeenten op 1 Januari 1950				
	Noord-Brabant	Limburg	Zeeland	Friesland	Nederland
minder dan 200	—	—	1	1	15
200– 500	3	12	3	4	47
500– 1.000	7	38	30	3	179
1.000– 1.500	13	19	24	—	157
1.500– 2.000	14	10	15	1	112
2.000– 3.000	31	15	15	2	170
3.000– 4.000	30	5	6	2	103
4.000– 5.000	14	4	5	1	60
5.000–10.000	30	6	2	21	120
10.000–15.000	1	2	—	4	33
15.000–20.000	—	—	—	2	11
meer dan 20.000	—	—	—	3	8
	143	111	101	44	1015

* * *

Wie de steil opstrevende curve bestudeert van de aanwassende bevolking, vraagt zich af: waarvandaan die groei? Er is de mogelijkheid van *geboorteoverschot*, van *migratieaccres* of van beide. Nederland groeide vooral door het geboorteoverschot, doordat er dus meer geboorte dan sterfte was. Het aantal van hen die binnenkwamen (immigranten) was geringer dan van hen die uittrokken (emigranten). Dit negatieve migratiesaldo bedroeg

tussen 1840 en 1940 wellicht ± 250.000, vooral naar de Ver. Staten. Op dit migratie-verschijnsel komen we later terug.

Het zal duidelijk zijn, dat we niets hebben aan de *geboortecijfers*, zelfs aan hoge geboortecijfers. Wij moeten weten, wat er ieder jaar overschiet, als de sterfte er af getrokken is. In Nederland geven we geboorte en sterfte op per 1000 inwoners (pro mille = $^0/_{00}$). Dit doen we omdat we dan met minder cijfers achter de komma werken. Elders geeft men op per 10.000 of 100.000 inwoners. Deze *geboortecijfers* lagen tot ± 1890 zeer hoog. Ook in de grote steden, ook in het westen des lands. De *sterftecijfers* lagen ook zeer hoog tot ± 1890, zodat de overschotten niet overweldigend waren vóór 1900. Het is begrijpelijk, dat de vele medische vindingen juist rondom 1900, de kennis van de bacteriologie, de bestrijding der besmettelijke ziekten, de bestrijding van de kraamvrouwenkoorts – wie denkt niet aan mannen als Pasteur, Koch, Semmelweis – de sterfte terugdrongen. En eveneens geldt dit voor de sterke ontwikkeling van de chirurgie, de betere inzichten in de hygiëne, de werkzaamheid van Wit-Gele en Groene Kruis, consultatiebureaux, kraamvrouwverpleging enz.

De grote steden, met de zeer dichte bebouwing zonder licht en lucht, zullen een eeuw geleden hoger sterftecijfers gegeven hebben dan het platteland. Maar de verbeteringen, de grotere medische staf en het groter aantal ziekenhuisbedden zullen na 1900 aan de steden een voorsprong geven, vooral bij de babysterfte.

Men constateert in tabel 7 het teruglopen van de geboortecijfers tot 1940, maar het nog sterker teruglopen van de sterftecijfers. Het overschot is dan ook hoger dan een eeuw geleden. De oorlogstijd en de jaren na 1945 geven weer een geheel ander beeld, zoals uit tabel 8 blijkt.

Wel heel duidelijk komt de ontspanning na het beëindigen van de oorlog uit in het hoge geboortecijfer. Wel sterk lezen we het hongerjaar 1945 af in de sterfte. Maar we mogen niet vergeten,

dat de sterftecijfers in de oorlog geflatteerd zijn, omdat er niet in verwerkt zijn de aanslag op ± 104.000 Joodse landgenoten en 39.000 gedeporteerde politieke gevangenen, tewerkgestelden in Duitsland enz.

TABEL 7

GEBOORTE, STERFTE EN OVERSCHOT PER 1000 INWONERS IN NEDERLAND VAN 1840–1939

Jaren	Geboorte	Sterfte	Overschot
1840–1849	33,5	26,6	6,9
1850–1859	33,8	25,5	8,3
1860–1869	35,0	25,7	9,3
1870–1879	36,0	24,4	11,6
1880–1889	34,7	21,3	13,4
1890–1899	32,7	18,7	14,0
1900–1909	31,0	15,7	15,3
1910–1919	26,8	13,4	13,4
1920–1929	25,3	10,6	14,7
1930–1939	21,0	8,8	12,2

TABEL 8

GEBOORTE, STERFTE EN OVERSCHOT PER 1000 INWONERS IN NEDERLAND VAN 1940–1950

Jaren	Geboorte	Sterfte	Overschot
1940	20,8	9,9	10,9
1941	20,3	10,0	10,3
1942	21,0	9,5	11,5
1943	23,0	10,0	13,0
1944	24,0	11,8	12,2
1945	22,7	15,3	7,4
1946	30,6	8,6	22
1947	27,8	8,1	19,7
1948	25,3	7,4	17,9
1949	23,7	8,1	15,6
1950	22,7	7,5	15,2

En wanneer we verder achter de cijfers zien, dan rekent men de gevolgen na bij ± 10 millioen inwoners. Een overschot van 22 ‰ in 1946 geeft bij 1944 vergeleken 100.000 babies meer. Maar dat wil zeggen ± 1950 zeer veel kleuterklassen extra;

en ± 1952 zeer veel lagere schoolklassen extra; en ± 1958 zeer veel middelbare schoolklassen extra. Waar natuurlijk ook de extra docenten bijkomen. Maar is het verantwoord vele klassen bij te bouwen als na 6 jaren deze toevloed weer afebt?

En verder redenerende kunnen we vragen: hoe gaat het met het aantal klassen voor nijverheids- en ambachtsonderwijs rondom 1960 en hoevelen moeten meer opgenomen worden in het arbeidsproces na 1962 en hoevele huizen zijn er extra nodig na ± 1966?

En het meest interessant is nog, dat dit (door de kinderen en kleinkinderen) ook nog weer nawerkt na ± 25 jaren en na ± 50 jaren, het z.g. *echo verschijnsel*. Alleen zullen de cijfers dan minder uiteenlopen dan ± 1946.

Laten we nu zien hoe deze cijfers lagen in ons gewest en ter vergelijking andere provincies er naast zetten (zie tabel 9).
Het loont de moeite deze dorre cijfers met elkander te vergelijken. Vooral na de eerste wereldoorlog zien we Brabant en Limburg verschillen van de beide andere provinciën. De invloed van de laatste oorlogsjaren zien we in het Zuiden minder fel dan elders. De top van 1946 zien we overal en eveneens het teruglopen daarna, maar we zien in Zuid-Holland zelfs hoger geboortecijfer in 1946 dan in het Zuiden. En zie dan eens naar de cijfers van 1950.

Men zou zich kunnen afvragen, waarom in het algemeen de geboortecijfers teruglopen; en eveneens waarom het geboortecijfer in Nederland tot 1895 boven Noord-Brabant lag en tot 1898 boven Limburg? Trouwens Zuid-Holland kwam pas in 1917 onder het Rijkscijfer (zie grafiek II, pag. 143).

Voor het Zuiden moeten wij er op letten, dat de grote hoeveelheid woeste grond niet toeliet om nieuwe boerderijen te stichten. In onze agrarische zandgebieden bleven vele jonge boeren ongetrouwd; zij leefden mee bij de getrouwde broer; ze waren

TABEL 9

GEBOORTE, STERFTE EN OVERSCHOT PER 1000 INWONERS IN NOORD-BRABANT, LIMBURG, ZUID-HOLLAND EN GRONINGEN

Jaar	Noord-Brabant			Limburg			Zuid-Holland			Groningen		
	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot
1870–1879	33,2	23,8	9,4	32,5	22,3	10,2	40,6	24,5	16,1	35,2	21,9	13,3
1900–1909	34,2	19,1	15,1	33,5	18,3	15,2	30,1	15,1	15,0	30,1	14,4	15,7
1924–1929	29,8	11,5	18,3	29,8	10,5	19,3	20,6	9,7	10,7	22,8	9,5	13,3
1930–1934	28,5	10,4	18,1	27,8	9,6	18,2	18,9	9,6	9,3	20,4	9,5	10,9
1937	25,5	8,9	16,6	24,1	8,2	15,9	17,4	9,8	7,6	18,4	8,8	9,6
1938	25,7	8,7	17,0	24,6	8,4	16,2	18,2	9,1	9,1	19,2	8,4	10,8
1939	25,5	8,7	16,8	24,5	8,5	16,0	18,1	9,3	8,8	19,0	8,9	10,1
1940	25,8	9,8	16	25,8	9,2	16,6	18,1	11,5	6,6	19,1	9,7	9,4
1944	28,4	13,6	14,8	26,3	13,2	13,1	20,0	16,1	3,9	22,4	10,6	11,8
1945	29,3	11,4	17,9	27,4	12,5	14,9	23,7	13,2	10,5	22,4	13,6	8,8
1946	30,9	8,5	22,4	29,3	7,8	21,5	31,5	7,8	23,7	28,7	8,9	19,8
1947	30,6	8,2	22,4	28,9	7,7	21,2	27,4	7,6	19,8	25,6	8,4	17,2
1948	29,3	7,1	22,2	27,9	7,1	20,8	24,3	7,1	17,2	22,7	7,7	15,0
1949	28,1	7,7	20,4	27,0	7,6	19,4	22,4	7,9	14,5	21,3	8,5	12,8
1950	26,7	7,0	19,7	26,3	6,9	19,4	21,1	7,1	14,0	20,1	7,9	12,2

er 'oom' en 'tante' (als het een zuster betrof). Zelfs nu treffen we op een boerderij soms enkele oude ongetrouwde broers en zusters aan. Maar toen de kunstmest kwam, kon er grond ontgonnen worden, werden er dus boerderijen gesticht en trouwden meer jongens in het boerengezin. Thans echter hebben op de zandgrond vele boerderijtjes de minimum grootte, ze kunnen niet gesplitst worden. En wat vroeger wel gebeurde: een zoon op enkele ha grond zetten en dan woeste grond er bij nemen en ontginnen, dat gaat nu niet meer. De zandgronden zitten dus met te veel werkkrachten. Blijven ze thuis dan is er feitelijk *verkapte werkloosheid*, omdat er niet voldoende werk is om een redelijk aantal uren per jaar te vullen. Daar is de uitweg: *industrialisatie* of *emigratie*.

De vraag, waarom in het algemeen de geboortecijfers terugliepen, is niet gemakkelijk te beantwoorden. Er zijn vroeger geleerden geweest, die beweerden dat de toenemende intellectuele vorming de vruchtbaarheid zou verminderen. Maar H. Spencer, H. Ch. Carey e.a. verwarden hier gevolg met oorzaak. Zeker! Zij zagen het aantal kinderen in de gezinnen der intellectuelen en dat was lager dan elders. Maar betrof het hier het *vermogen* om voort te brengen of de *wil* tot procreatie? (In het buitenland gaat men dan ook onderscheid maken tussen *fecondité* en *fertilité*. Dit laatste slaat dan op het aantal dat werkelijk voortgebracht wordt). Weer andere geleerden (M. Sadler, Th. Doubleday e.a.) wezen de toenemende welvaart als oorzaak aan van minder vruchtbaarheid. Ook hier zag men wel het gevolg, maar interpreteerde het verkeerd. Dikwijls kosten de kinderen in gegoede en in intellectuele gezinnen zoveel aan opvoeding (soms tot hun 27e jaar), dat alleen bij een geringer aantal kinderen deze opvoeding betaald kan worden. Ook de gelijke erfenisdeling kan veel invloed uitoefenen (zie Frankrijk en de verplichting van de bruidsschat).

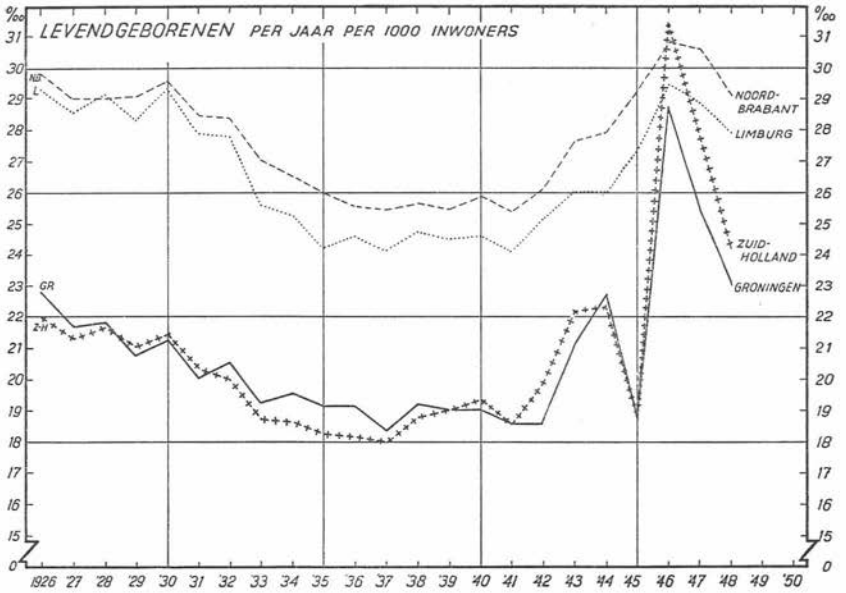

GRAFIEK II

Dit is zeker; er zal eerder gesproken moeten worden van een psychologische oorzaak; van een mentaliteit, die zeer sterk beïnvloed wordt door de religieuze, de wereldbeschouwelijke en levensbeschouwelijke overtuiging. Ongeoorloofde geboorteregeling zal men nimmer goed kunnen praten; maar ook de geoorloofde regeling is zulk een persoonlijk en tevens teer gebeuren, dat daarover niet in het algemeen gesproken kan worden. Hier komt het gezin te staan tegenover en in beraad met de geestelijke, de medische, soms zelfs de psychologische leider.

Toch is het goed om ook hierop te letten: in vroeger eeuwen waren er per gezin veel geboorten maar ook zeer veel sterften, vooral babysterften. Volgens de doopboeken bleven er van een dozijn kinderen soms maar enkelen in leven. En pest en cholera en andere besmettelijke ziekten hielden soms geweldige opruiming. Toen na 1850, maar vooral na 1900, dit laatste ging

veranderen, kregen we dus grotere gezinnen dan men vroeger gewend was. Dit – gepaard met de grotere kosten van de opvoeding – kan wellicht een psychologische oorzaak geweest zijn. Met deze laatste beschouwing komen wij reeds op het terrein der hypothesen. Nog is ons niet alles duidelijk op dit hekelig gebied.

Nadat wij tussen Noord-Brabant en enkele andere provincies typische verschillen hebben waargenomen, zou de vraag kunnen rijzen: Is de provincie homogeen? Vinden we in alle gemeenten dezelfde cijfers? Het gaat niet aan alle 143 gemeenten stuk voor stuk te behandelen. Wij zullen hier en daar een greep moeten doen. Zien we eerst naar het inwonertal van de gemeenten op 1 Januari 1950.

TABEL 10

OVERZICHT AANTAL INWONERS OP 1 JANUARI 1950

Aantal inwoners	Noord-Brabant	Limburg	Zeeland	Zuid-Holland	Nederland
minder dan 500	—	1	7	6	20
500– 1.000	7	7	22	25	92
1.000– 2.000	13	23	28	34	160
2.000– 5.000	61	46	36	50	352
5.000– 10.000	38	19	4	31	203
10.000– 20.000	15	6	2	14	111
20.000– 50.000	5	7	2	7	53
50.000–100.000	2	2	—	4	13
100.000–200.000	2	—	—	—	8
200.000 en meer	—	—	—	2	3
	143	111	101	173	1015 *

* Bij deze 1015 gemeenten zijn meegeteld Elten, Noord-Oostpolder en Tüddern.

Er wordt reeds lang over gesproken, wanneer gemeenten bij anderen gevoegd moeten worden, omdat ze te klein zijn; omdat

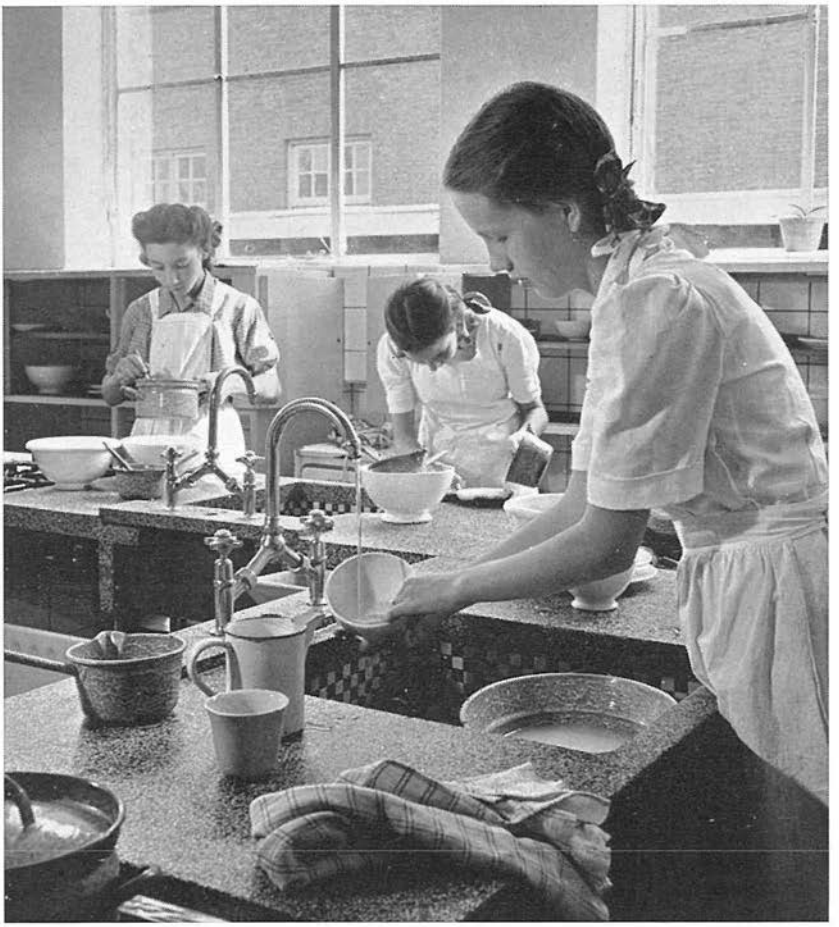

Huishoudonderwijs *Foto M. Coppens*

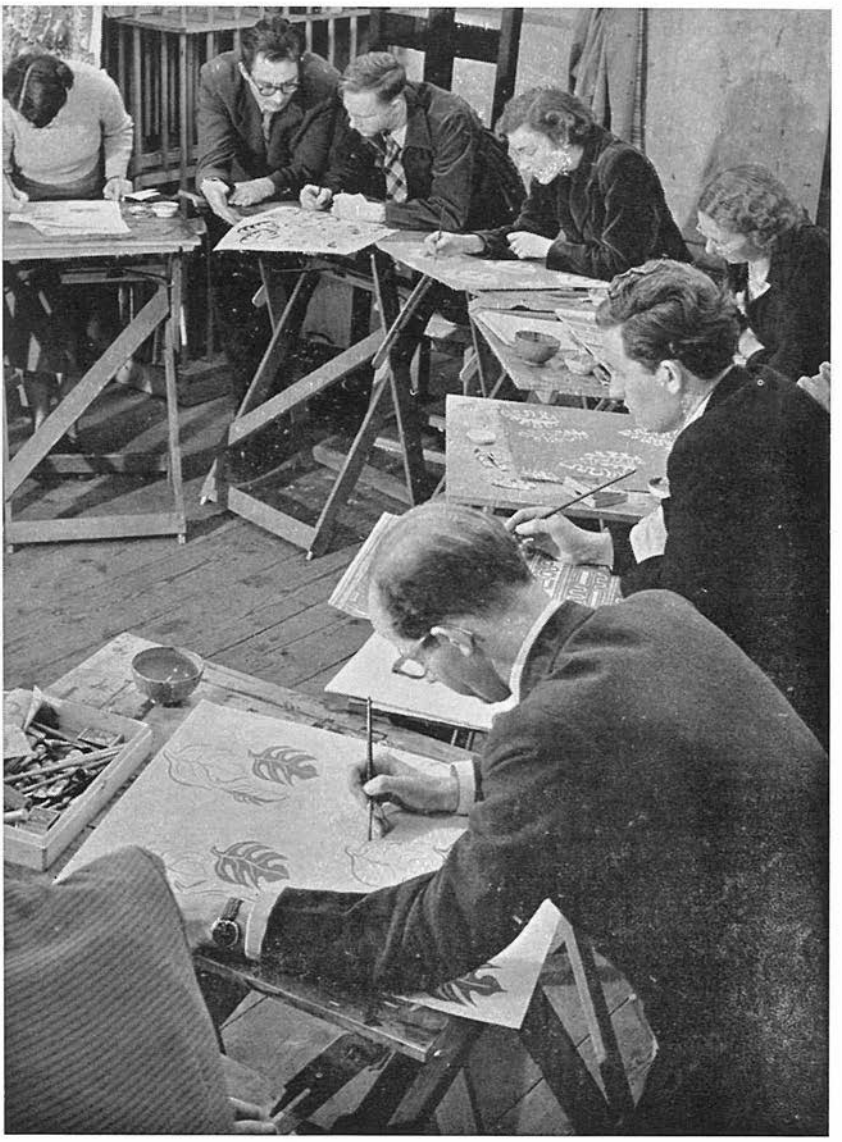

Kunstnijverheidsonderwijs *Foto M. Coppens*

ze niet zelfstandig aan minimum eisen van deskundig bestuur enz. kunnen voldoen. Nog daargelaten dat wat één niet kan, een aantal te samen wel kunnen (brandweer, schoolarts enz. enz.), is er toch moeilijk één getal te noemen. De historisch gegroeide gemeenschap, waar de ingezetenen belangstelling hebben voor het wel en wee van hun eigen gemeente, waar velen actief zijn als culturele voorgangers, is van zeer grote waarde voor ons nationaal welzijn. Niet te spoedig mag op mechanische wijze geschrapt worden. Neemt men – zoals sommigen doen – 2000 inwoners als onderste grens, dan komt Brabant nog goed voor den dag.

In tabel 11 vergelijken we geboorte, sterfte en geboorteoverschot van onze vier grote gemeenten.
Ook hier late men zich niet afschrikken door rijen cijfers. Vergelijking laat interessante conclusies toe, maar werpt tevens tal van vragen op. Waarom ligt het geboortecijfer van 's-Hertogenbosch en Breda onder dat van Eindhoven en Tilburg? En waarom liggen juist de sterftecijfers van 's-Hertogenbosch en Breda er boven? Dit moet nog nader onderzocht worden. Maar men moet beginnen met de structuur der bevolking. Als in snel opkomende jonge industriesteden veel jonge gezinnen werk zoeken, zal de geboorte er hoog en de sterfte er laag liggen.

Duidelijk komen bij alle vier gemeenten de stijgende geboortecijfers na 1937 te voorschijn. De zeer lage sterftecijfers van Eindhoven (zie 1937–1940) wijzen toch meer op jonge gezinnen, dan op betere gezondheid. In het algemeen moet men voorzichtig zijn met vergelijken. In Brabant zijn prachtig gelegen kleine gemeenten met een laag geboortecijfer en een hoog sterftecijfer. Maar juist om die mooie gezonde ligging vinden wij er misschien seminaria, kloosters, pensionaten, kweekscholen, kazernes, rusthuizen, sanatoria. En deze dragen niet bij tot een hoog geboortecijfer; in de laatste gevallen wel tot een hoger

TABEL 11

GEBOORTE-, STERFTE- EN GEBOORTEOVERSCHOTTEN IN ‰

Jaren	Eindhoven			's-Hertogenbosch			Tilburg			Breda		
	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot
1881–1885	36,0	25,4	10,6	36,6	28,5	8,1	36,1	19,3	16,8	37,9	24,0	13,9
1896–1900	35,3	20,4	14,9	36,5	24,3	12,1	38,1	18,2	19,9	32,7	19,8	12,9
1910	38,4	17,5	20,9	33,3	17,3	16,0	34,9	14,8	20,1	26,2	15,4	10,8
1919	32,2	16,7	15,4	28,3	16,9	11,4	25,9	12,7	13,2	26,1	14,6	11,5
1929	31,8	10,2	21,5	26,0	13,2	12,8	26,1	9,8	16,3	21,3	10,4	11,0
1937	26,5	6,5	19,9	21,9	8,2	13,7	24,6	7,2	17,4	19,3	8,5	10,8
1940	26,4	7,1	19,2	23,0	9,5	13,5	25,6	8,1	17,5	21,6	11,5	10,1
1944	26,7	10,2	16,5	27,9	16,4	11,5	29,0	10,3	18,7	26,3	12,9	13,3
1945	28,5	8,9	19,7	28,3	13,2	15,1	30,5	11,4	19,1	27,9	11,7	16,2
1946	31,2	6,9	24,3	31,8	8,7	23,1	31,6	7,8	23,8	30,5	8,9	21,6
1947	29,2	5,8	23,5	31,9	9,4	22,5	30,9	7,0	23,9	29,2	8,8	20,4
1948	27,4	5,5	21,9	28,2	7,6	20,6	28,7	6,5	22,2	27,1	7,4	19,7
1949	24,3	6,0	18,3	26,8	8,3	18,5	28,3	7,1	21,2	25,1	8,8	16,3
1950	24,4	5,3	19,1	26,5	7,8	18,7	26,2	6,5	19,7	24,6	7,7	16,9

sterftecijfer. Daarom elimineren de demografen de gestichtsbevolking. Als voorbeelden mogen gelden:

TABEL 12

VERGELIJKING AANTAL INWONERS EN GESTICHTSBEVOLKING

1947	Aantal inwoners	waarvan gestichtsbevolking
Udenhout	5008	976
Oudenbosch	6670	1518
Dongen	11288	1104

Het buiten beschouwing laten van de gestichtsbevolking is immers zeer nodig, als er gevraagd wordt: hoe zal vermoedelijk de bevolking groeien in de eerstvolgende vijf en twintig jaren en op hoevelen moeten we dus rekenen, die in het productieproces opgenomen moeten worden?

Dat de grote gemeenten niet alle het gemiddeld geboortecijfer van de provincies drukken, blijkt wel uit grafiek III (zie volgende pagina) waarin het aantal levendgeborenen per jaar per 1000 inwoners voor Tilburg, Eindhoven, Amsterdam en Rotterdam is verwerkt.

Een ander feit, dat wel eens vergeten wordt bij de vergelijking, is de kwestie van de annexatie, van de grenswijziging. Tilburg bleef binnen de oude grenzen, maar Breda niet (zie de wijziging van 1942 vooral) en Eindhoven was in 1909 nog een dorp van 5665 inwoners (1830 2996 inwoners!), terwijl het in 1920 47.946 inwoners telde en in 1950 140.554! Een ieder weet dan ook, dat Eindhoven de huidige omvang bereikte 1e door annexatie, 2e door het binnenkomen van veel vreemden, 3e door natuurlijke aanwas.

Interessant is het hiermede gemeenten te vergelijken van een andere ontwikkelingsgang. Een oude dagboekschrijver geeft

voor Tilburg als uittreksel uit kerkelijke registers de volgende cijfers:

Anno	1687	4816	personen,
„	1785	8665	„ ,
„	1809	9465	„ ,
„	1828	11191	„ .

Voor de Tilburgers is het laatste cijfer – in details opgesomd – de aandacht waard.

Goirke:

Rijt 435, Hoeven 435,
Hasselt 850, Stokhasselt 527,
Westheikant 976, Oostheikant 1129,
Veldhoven 1312

Heike:

Oerl + Broekhoven 1477,
Korvel + Laar 1015,
Berkdijk 551,
Groot + Klein Loven 255,
Kerk 1520, Heuvel 709.

En al deze parochiekernen en dorpscentra groeien naar elkander toe door natuurlijke aanwas, groeien aan elkander vast en maken

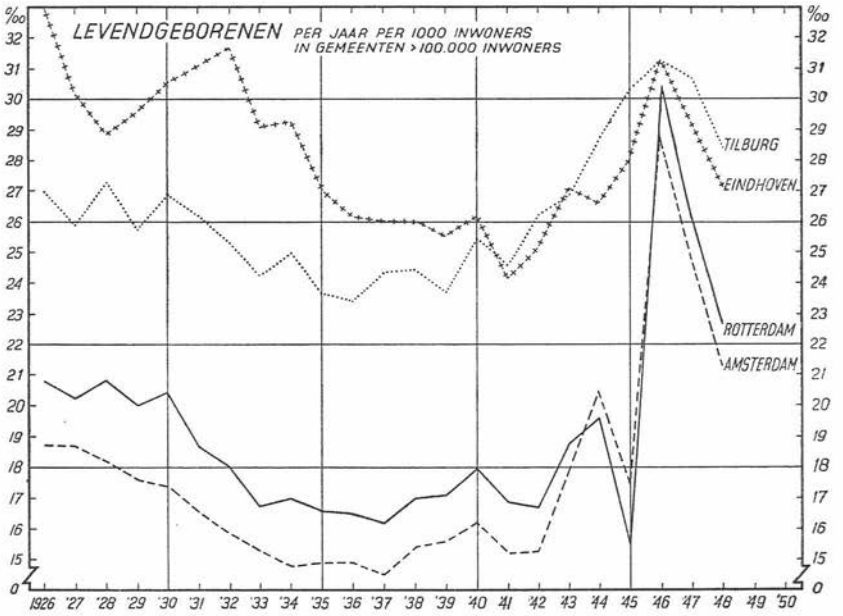

GRAFIEK III

van de verbindingswegen thans winkelstraten. Nog herkennen we in kleine driehoekige parkjes de oude wegsplitsingen en brandputten.

Nog te weinig verzamelen de plaatselijke snuffelaars de cijfers, die er – ook in hun gemeenten – verscholen liggen in velerlei registers. Het stemt toch tot nadenken als we – de grote gezinnen kennende van een eeuw terug – Tilburg eerst in 1868 20.000 inwoners zien halen, in 1883 30.000, in 1899 40.000. Daarna gaat het in versneld tempo:

1910	51.600,	1940	97.250,
1920	63.000,	1950	120.500.
1930	76.400,		

Maar deze cijfers gaan pas spreken, als we ons afvragen: in hoeveel tijds verdubbelde de bevolking? Tussen 1828 en 1870 (in ruim 40 jaar); tussen 1868 en 1899 (in ruim 30 jaar); tussen 1899 en 1933 (in ruim 30 jaar).

Dergelijke rijen cijfers zeggen veel en dat niet alleen voor de grotere gemeenten maar ook voor de kleinere. We moeten vergelijken, vergelijken één zelfde gemeente op verschillende tijdstippen, vergelijken verschillende gemeenten op één zelfde moment!

Er is een oude telling, voorgeschreven in October 1795 ten behoeve van de verkiezing van de leden voor de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek. Het is de tijd, dat het Zuiden – tenminste in naam – geen Generaliteitsgebied meer is. De zuiverheid van die telling laat wel heel wat te wensen over!! Maar toch zien we: één stad van 221.000 inwoners Amsterdam; één stad van 53.000 inwoners Rotterdam. En dan volgen er nog zes boven 20.000 inwoners te weten: 's-Gravenhage (38.500), Utrecht (32.300), Leiden (31.000), Groningen (23.000), Haarlem (21.000) Middelburg (20.000).

Zoals men ziet, voornamelijk steden op of nabij het polderland. Met veel moeite ontdekken we nog een negental oude nederzettingen, voormalige vestingen dan wel bestuurscentra, die boven 5000 inwoners uitgaan. In Brabant treffen we aan 's-Hertogenbosch (12.800) en Breda (8300). Als grootste stad in het Zuiden paradeert dan Maastricht met 18.000 inwoners.

Het is wel opvallend dat onze latere grote industriecentra in 1795 nog geheel ontbreken. Voor Tilburg wordt opgegeven 8500, voor Eindhoven 2000. Heerlen telt dan 3200 inwoners en Enschede 1800!

En dat alles binnen onze landsgrenzen, die dan toch 2.078.541 bewoners omsluiten! Dit alles wijst wel op een overwegend agrarische bevolking, met daarneven handels- en bestuurscentra.

Maar ook de telling van 1 December 1869 levert nog slechts vier steden boven 50.000 inwoners (Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht), het beroemde viertal dat 31 December 1899 boven 100.000 uitkwam, en waarnaast zich in 1899 voegden: Groningen (66.600), Haarlem (64.100), Arnhem (56.800), Leiden (53.700). Dat alles op een bevolking van 3.579.529 inwoners in 1869 en 5.104.137 tegen de eeuwwisseling.

De toenemende verstedelijking – als gevolg van de toenemende industrialisatie – zien we duidelijk naar voren springen bij de telling van 31 December 1930. Nederland telt dan 7.935.565 bewoners. Groningen en Haarlem overschreden 100.000 inwoners en nog een twaalftal ligt tussen 50.000 en 100.000 in. Daarbij behoren in het Zuiden Eindhoven (95.000), Tilburg (78.800) en Maastricht (60.600). De centralisatie van de bevolking zet zich voort, de zandgronden veranderen van aanzien.

Gaan we nog een halve eeuw verder, dan telt Nederland op 1 Januari 1950 10.026.773 inwoners. Elf gemeenten staan

genoteerd boven 100.000 inwoners. Dertien andere liggen nu tussen 50.000 en 100.000 inwoners in. Het loont de moeite de beide staatjes van tabel 13 nauwkeurig te bestuderen.

TABEL 13

GEMEENTEN MET 50.000 TOT 100.000 EN MEER DAN 100.000 INWONERS

meer dan 100.000 inw.		50.000 tot 100.000 inw.	
Amsterdam . . .	835.834	Leiden	89.875
Rotterdam . . .	675.905	*Breda*	89.304
's-Gravenhage .	558.843	Hilversum	88.219
Utrecht	193.190	Apeldoorn	86.563
Haarlem	161.980	Leeuwarden . . .	78.659
Eindhoven	140.554	*Maastricht*	77.710
Groningen . . .	136.556	Schiedam	72.630
Tilburg	120.491	Dordrecht	70.793
Nijmegen . . .	110.659	Delft	64.676
Enschede . . .	106.882	*Heerlen*	60.261
Arnhem	103.317	Amersfoort	58.063
		's-Hertogenbosch . .	57.297
		Emmen	56.854

Het zal opvallen, dat er nog geen steden met meer dan 100.000 inwoners in het Zuiden bijgekomen zijn en dat ook de steden tussen 50.000 en 100.000 inwoners in het Zuiden slechts met een viertal vertegenwoordigd zijn. Bedenken we echter dat Brabant en Limburg samen $^1/_5$ van de Nederlandse bevolking tellen, dan klopt dit toch wel met 6 steden op 24. Het zal niet wonderlijk zijn dat er slechts één agrarische gemeente (Emmen) op de lijst prijkt. De centralisatie op de zandgronden neemt duidelijk toe. Zouden wij de lijst vervolgen met de gemeenten boven 20.000 inwoners op 1 Januari 1950, dan zouden we er nog 53 vinden, waarvan een zevental in Limburg en vier in ons gewest (Helmond 35.444; Roosendaal 31.210; Bergen op Zoom 29.804; Oss 22.592).

Niets tekent de *urbanisatie* beter dan een simpele vergelijking van 1899 met 1949 (31 Dec.). In eerstgenoemd jaar leefde 63,6%

van de Nederlandse bevolking in gemeenten beneden 20.000 inwoners. Een halve eeuw later nog slechts 43,3%. In Noord-Brabant bedraagt dit laatste percentage in 1949 nog 56 en in Limburg 54,1. Het is echter opvallend dat – uitgezonderd de grotere Brabantse gemeenten (Eindhoven, Tilburg, Breda, Helmond) – de sterkste groeikracht in de laatste tien jaren juist schuilt in de kleine gemeenten in Nederland (zie Geldrop, Valkenswaard, Oss, Vught, Deurne, Veldhoven, Boxtel, Veghel, Waalwijk, Uden, Dongen, Oosterhout). In al deze kleine gemeenten was er in tien jaren een aanwas tussen 30,5 en 20,2%. Wie zijn eigen gewest kent, ziet hier overal de industrialisatie als voornaamste oorzaak en deze weer gestimuleerd door de grote bevolkingsgroei op de zandgrond.

Nog eens mag wel gewaarschuwd worden tegen te vlugge conclusies en tegen te grove generalisatie. Als een provincie (Zeeland) of een landstreek (Noord-West-Brabant) uit goede kleigrond bestaat, dan is die grond reeds in vroeger eeuwen opgedeeld in boerderijen. Blijft daar de industrie weg, dan kan zo'n gebied niet meer gezinnen herbergen. Er is dus weinig aanwas; er is veel vertrek van jongeren. Als daarentegen op de zandgrond nog veel woeste grond aanwezig was, dan bracht de kunstmest daar na 1890 redding, dan konden er boerderijen gesticht worden.

Zo wordt het begrijpelijker dat Middelburg October 1795 20.146 inwoners telde en 1 Januari 1951 21.417. Zeeland wies tussen 1880 en 1950 aan van 188.626 inwoners tot 271.669 inwoners en rekende dat het door meer vertrek verloren had 123.210 mensen. Bij dit laatste cijfer zou men feitelijk nog moeten tellen de kinderen die uit deze vertrekkenden geboren zouden zijn (was er geen uittocht geweest dan telde Zeeland in 1950 465.969 inwoners!). Om een zuiver agrarisch onderdeel te noemen: Tholen en St Philipsland telden in 1880 15.708 bewoners,

in 1950 17.761. Was er geen vertrek geweest en de normale gezinsvorming, dan telde dit gebied in 1950 42.067 bewoners. Men begrijpe goed, dat hier jongeren vooral weggaan; werkers, mensen met initiatief en durf. Dit zal stellig kwalitatief invloed hebben. Veroudering treedt er meer op dan elders.

Dit voorbeeld geeft het nodige te denken, ook voor Noord-West-Brabant. Stellen wij 1900 op 100 dan staat dit gebied in 1941 op 130, maar het Peelgebied komt tot 175 door de ontginningen en het oostelijk industriegebied van Brabant op 363! Daaruit kan geconcludeerd worden dat een provincie veel te groot is om in haar geheel beschouwd te worden.

Ook in Brabant zullen we stilstaande gemeenten vinden, om dezelfde redenen als in Zeeland; de grond is verdeeld, er kwam geen industrie, dus trokken er velen weg. Dinteloord bijv. stootte mensen uit; Zevenbergen had tussen 1921 en 1945 een geboorteoverschot van 3603 en een migratie-saldo van 3286; Waspik in diezelfde 30 jaren een vertreksaldo van 1283, Loon op Zand van 2210. Eersel daarentegen zag de bevolking verdubbelen tussen 1920 en 1950; Rucphen (in 1830 2775 inwoners) sprong van 4493 inwoners in 1900 op 9952 in 1950. Gemert bleef eerst stagneren: 5000 in 1880, 4463 in 1900, maar daarna 9612 in 1950. In dit laatste cijfer is slechts 300 inbegrepen voor gestichtsbevolking.

De demograaf zal steeds letten op de ontwikkeling van de bevolking in de loop der jaren. Daarom tekent hij *curves* van de gang der geboorten, sterften, huwelijken enz. Maar evenveel belangstelling heeft de man van de Bevolkingswetenschap voor de samenstelling van de bevolking op een bepaald moment. Daartoe tekent hij een *bevolkingspyramide*. De rechterhelft is voor de vrouwen bestemd, de linkerhelft voor de mannen. Nu gaat men balkjes op elkander leggen: onderop het aantal 0 tot 1 jarigen, daarop 1- tot 2-jarigen en zo door tot er boven op nog

een heel klein staafje ligt voor 90 jaar en ouder. Het zal duidelijk zijn, dat men even goed balkjes op elkander kan leggen voor 0- tot 5-jarigen, 5- tot 10-jarigen enz.

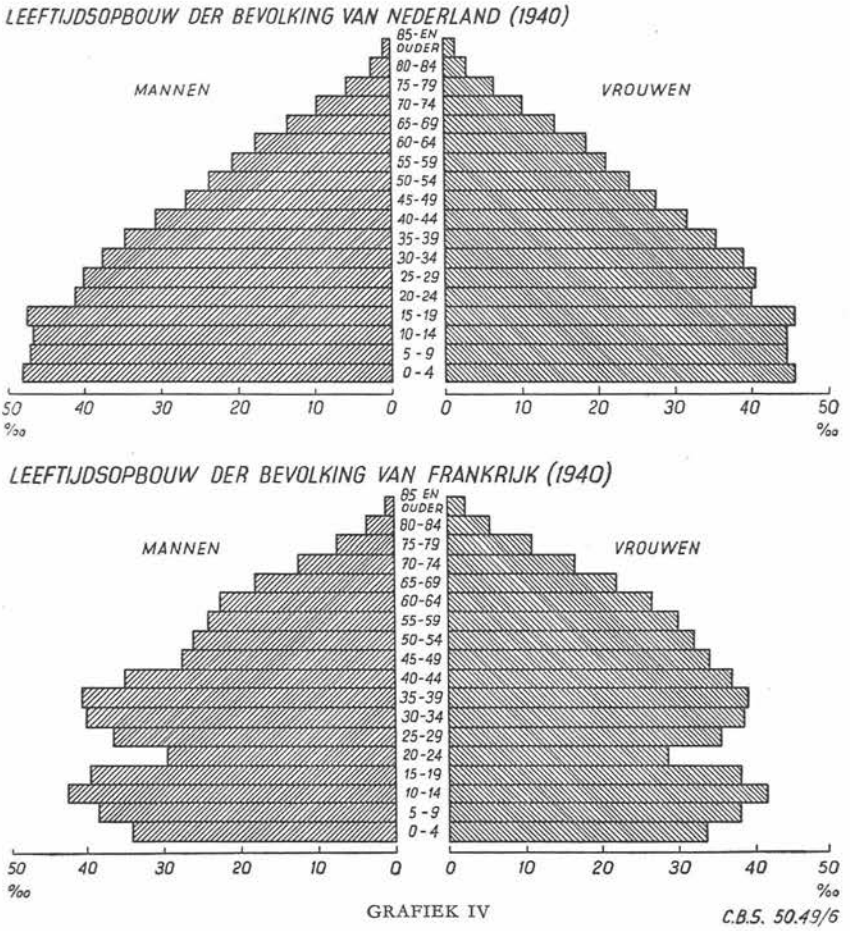

GRAFIEK IV

Een kinderrijk land met jonge levenskrachtige gezinnen zal een brede basis hebben en een mooie pyramidevorm. Een gebied met minder kinderen en veel ouderen vertoont meer een ui-vorm of een granaatvorm. Zo'n pyramide leert ons zeer veel.

We zien de verhouding tussen de verschillende groepen die wij wel eens onderscheiden als:

onproductief	0 tot en met 14 jaar,
half productief	15 tot en met 19 jaar,
vol productief	20 tot en met 54 jaar,
half productief	55 tot en met 64 jaar,
onproductief	65 jaar en daarboven

Ieder kan op deze onderscheiding wel wat afdingen. Het is nl. zó, dat geestelijke en lichamelijke arbeid verschillen. En iemand die 55 jaar is, begint misschien juist mee te tellen in de wetenschappelijke wereld! Bovendien verschilt dit per wetenschapsvak en dikwijls per persoonlijkheid. Het heilig college van Kardinalen bestaat in grote meerderheid uit personen boven 60 jaren. Venetië werd indertijd geregeerd door ouden en Leopold von Ranke meende, dat een historicus oud moest zijn voor rijpe arbeid.

Nu de machine zoveel zware en ongezonde arbeid van de mens afneemt, is het de vraag of iemand op 60- of 65-jarige leeftijd uit het arbeidsproces moet worden uitgestoten; vooral als hij nog fit is en graag wil werken. Een mens van 65 jaren is thans dikwijls jeugdiger dan een eeuw geleden een arbeider van 40 jaar. Het is dus nodig om te letten op de toenemende *vergrijzing*, op de vraag naar arbeid, aangepast aan ouderen, en vooral ook op het aankweken van liefhebberijen. Iemand die plotseling gestoten wordt uit zijn gewone bezigheid, is zijn grondslag kwijt en dikwijls wil pensionnering zeggen: begin van versnelde veroudering, juist door het nietsdoen.

Een tweede opmerking die de studie der bevolkingspyramide met zich mede brengt, is deze: dat er een flink aantal werkers moet zijn, dat de vele belastingen opbrengt om o.a. de zeer sterk gestegen sociale wetgeving te betalen. Zijn er te weinig kinderen dan komen er te weinig productieven en daarmede te weinig belastingen. Als de familie Jansen één kind heeft, een

zoon, en de familie Pietersen één kind, een dochter, en deze beide kinderen huwen met elkander dan moet dit éne gezin vier oude mensen onderhouden. Had elk der beide echtparen twee kinderen die met elkander huwden, dan kwamen voor rekening van elk jong gezin slechts twee oude mensen.

Een derde opmerking is deze, dat zeer dikwijls een inspringend balkje ons wijst op een oorlog van vele jaren terug, waardoor er minder kinderen geboren werden, dan wel veel soldaten sneuvelden. Soms is er sprake van griep of cholera of een andere besmettelijke ziekte. Na 25 jaren ongeveer zien we dan veel hoger in de pyramide, daar nog de 'echo' van. Evengoed als het groot aantal babies in 1946 met ieder jaar hoger opschuift en dus een langere balk zal geven.

In de vierde plaats zal het duidelijk zijn, dat een bepaald aantal kinderen per gezin met zich mede brengt een bepaalde hoeveelheid uitgaven. Hoe groter het gezin des te meer zullen de uitgaven zich beperken tot het allereerst noodzakelijke. Een teruglopend aantal kinderen komt dus tot uiting op velerlei wijzen, bijv. minder grote woningen, kleinere scholen, minder speelgoed, minder kinderwagens, minder bedden op de kraamkamers in de ziekenhuizen, om slechts enkele voorbeelden te geven. Daartegenover kan staan voor het kleinere gezin: groter uitgaven voor ontspanning, ontwikkeling, eten en drinken, reizen enz. Zo betekenen meer grijsaards: groter uitgaven voor ziekenverpleging, vraag naar aparte stichtingen voor ouden van dagen, meer ouderdomspensioen enz. De samenstelling der bevolking vindt dus overal terugslag.

Wanneer we nu nader ingaan op de reeds boven weergegeven bevolkingspyramiden, dan zal elke lezer uit de basis van de Nederlandse pyramide onze kinderrijkdom aflezen. De Franse pyramide heeft een veel wankeler basis. Hier valt ook – links en rechts – de inkeping op bij de 20–24-jarigen. We gaan dan

terugrekenen en komen bij minder babies uit tijdens de eerste wereldoorlog.

Bij deze pyramiden mogen we wel opmerken, dat Nederland (met de Ierse Vrijstaat) de uitzondering is in West-Europa. Geen van onze buren vertoont een dergelijke jonge, vitale opbouw, nergens in West-Europa heeft men onze geboorte- en sterftecijfers.

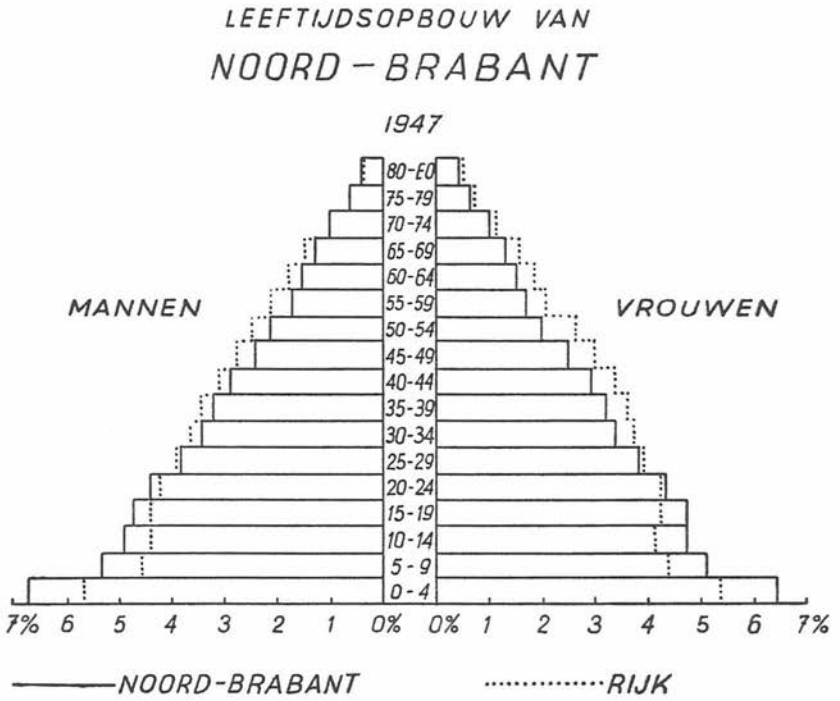

GRAFIEK V

Maar we mogen niet menen, dat deze pyramide nu voor geheel Nederland overal hetzelfde is. Vergelijken wij daartoe de pyramide van Nederland in eind 1947 met die van Noord-Brabant daarin en daarom getekend. Tot 25 jaar wint Brabant het van het Rijk, daarna worden de balkjes bij Nederland langer.

Brabant en Limburg hebben dan ook in 1940 35% van de inwoners beneden 15 jaren; voor Nederland is dit 28%.

Uit onderstaande pyramiden is duidelijk het verschil af te lezen tussen een gezonde forensengemeente met veel gepensionneerden zoals Zeist, tegenover een sterk aanwassende industriële katholieke gemeente als Eindhoven (op 31 December 1930). Duidelijk is bij Eindhoven te zien, welke leeftijd vooral aangetrokken wordt.

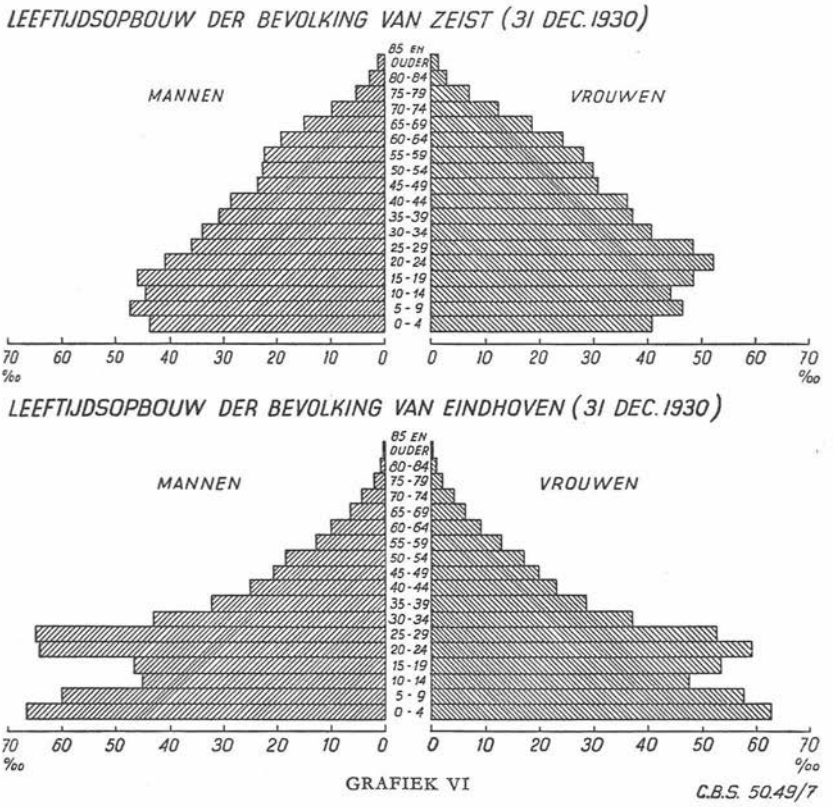

GRAFIEK VI

De opmerkzame lezer heeft wellicht reeds de vraag geopperd: is hier ook niet sprake van huwen op later leeftijd dan wel van minder huwelijken per 1000 inwoners? In het algemeen kan men

zeggen, dat dit niet het geval is. Van de personen boven 15 jaar is in Nederland ongeveer 55% gehuwd, 40% ongehuwd, 5% weduwe en weduwnaar of gescheiden. De gemiddelde leeftijd waarop de man in het huwelijk treedt is 29 jaar, voor de vrouw is dit 26 jaar. In Noord-Brabant en Limburg is het aantal ongehuwde mannen en vrouwen groter dan in de andere provincies. Men denkt hier aan de vele kloosters, kostscholen, kazernes enz.

De gemiddelde leeftijd der huwenden is af te lezen uit de volgende tabel:

TABEL 14

GEMIDDELDE LEEFTIJD DER HUWENDEN IN NEDERLAND

Jaar	Mannen	Vrouwen
1880–1889	30,2	27,5
1900–1909	29,2	26,8
1910–1919	29,1	26,7
1940	29,3	26,4
1945	30	26,9
1950	30,1	27

Ook het aantal huwelijken per 1000 inwoners blijft vrij constant in Nederland. Alleen direct na de wereldoorlog kregen we een groot aantal uitgestelde huwelijken.

TABEL 15

AANTAL HUWELIJKEN PER 1000 INWONERS

1871–1875	8,3	1946	11,4
1901–1905	7,5	1947	10,2
1931–1935	7,2	1948	9,0
1936–1939	8,0	1949	8,3
1940–1945	7,5	1950	8,2

Dit is een gemiddelde voor geheel Nederland. De cijfers reageren dikwijls op economisch slechte tijden door minder huwelijken;

de ontspanning na de oorlog werd versterkt door het inhalen van het tekort in oorlogstijd. Maar ook is er verschil in leeftijd bij het sluiten van het huwelijk tussen stedeling en boer en tussen arbeider en kantoorpersoneel bijv. Zelfs de gewesten verschillen onderling. Tussen 1935 en 1939 bijv. gaf Zuid-Holland 8,1 terwijl Brabant en Limburg op 6,6 stonden. In de kleine gemeenten (dikwijls boerenbevolking) wordt minder gehuwd dan in de grote.

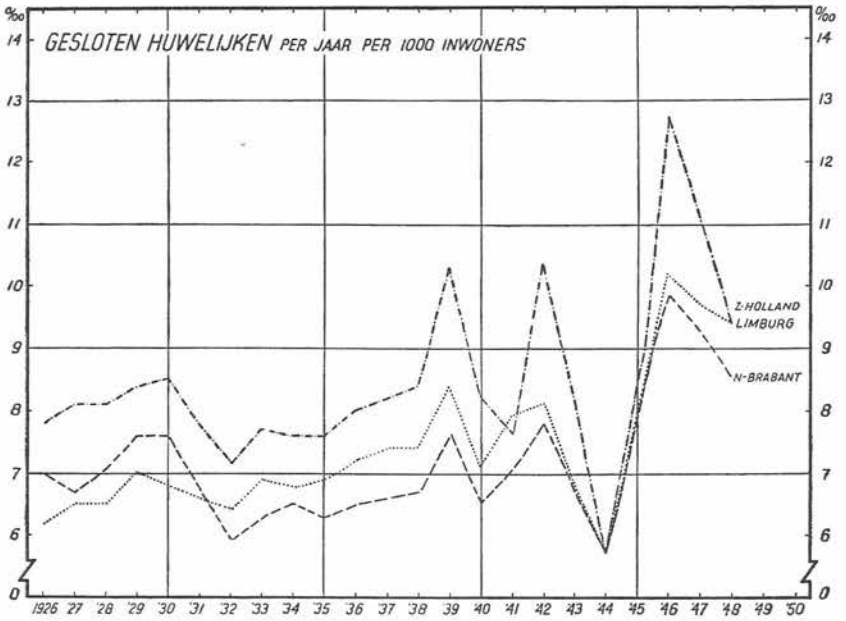

GRAFIEK VII

Volledigheidshalve moge nog gewezen worden op een tweetal data, die minder gewicht in de schaal leggen, te weten:

a. het aantal *buitenechtelijke* geboorten,

b. het aantal *huwelijksscheidingen*.

Zie hiervoor de tabellen 16 en 17 op pagina 162.

Ook bij de echtscheidingen lopen de gewesten zeer uiteen. 1946 staat bovenaan in deze curve. In Noord- en Zuid-Holland telde men toen 19 en 18 echtscheidingen op 10.000 inwoners; in Drenthe en Noord-Brabant slechts 3,5 en in Limburg 4,2. Als regel is hier de invloed van de grote steden zeer merkbaar, maar Eindhoven bijv. stond in 1946 zeer laag.

Wel duidelijk zal het nu zijn, dat we weinig kunnen aanvangen met het bruto geboorte-, sterfte-, huwelijkscijfer. Wij streven

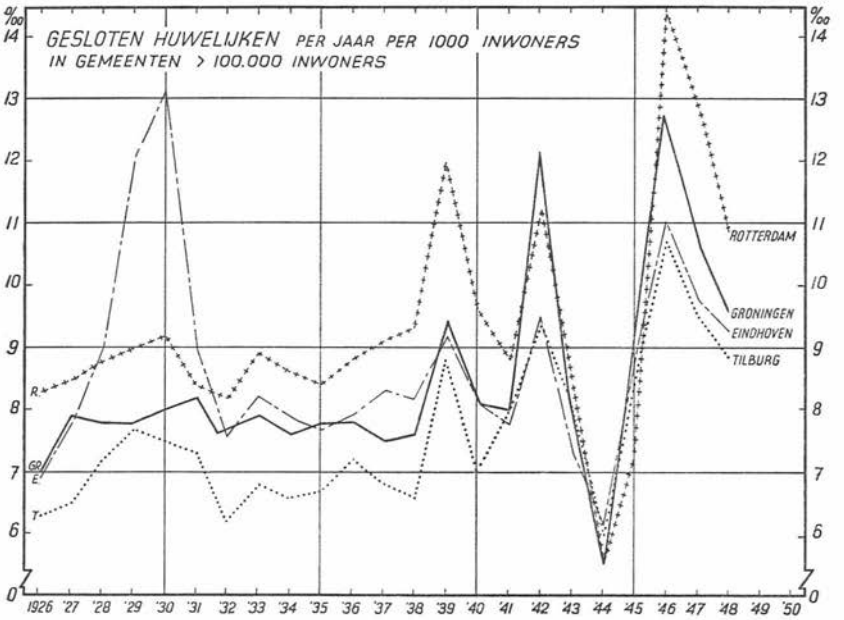

GRAFIEK VIII

naar steeds meer detaillering en verfijning. Zo is het begrijpelijk dat de *huwelijksvruchtbaarheid* per 1000 gehuwde vrouwen van elke leeftijdsgroep bekend moet zijn, willen wij meer zeggen over toekomstverwachtingen. Dit cijfer is nog slechts berekend voor enkele data in Nederland, enkele provincies en steden.

Dikwijls volstaat men met een opgave per 1000 vrouwen. Maar men kan zelf beredeneren dat deze opgave onvolledig is. Wanneer in geval *a* 1000 vrouwen 200 kinderen ter wereld brengen en in geval *b* slechts 100, dan zegt dit nog niet veel. Stel dat in geval *b* van de 1000 vrouwen er 500 ongehuwd zijn (meisjeskostscholen, zusterkloosters enz.), dan is de huwelijksvruchtbaarheid wellicht toch gelijk in *a* en *b*.

TABEL 16

OP 100 LEVENDGEBORENEN TELLEN WE AAN ONWETTIGE KINDEREN IN NEDERLAND

1871–1875	3,4	1945	3,5
1901–1905	2,3	1946	2,5
1936–1939	1,4	1948	1,7
1940–1945	2,0	1950	1,5

TABEL 17

OP 1000 ECHTPAREN VINDEN WE IN NEDERLAND AAN ECHTSCHEIDINGEN:

1871–1875	0,2	1945	2,4
1901–1905	0,7	1946	5,3
1936–1939	1,9	1948	3,9
1940–1945	2,1	1950	3,1

Grafiek IX laat echter de algemene tendenz duidelijk zien. In Nederland ging tussen 1880 en 1940 de huwelijksvruchtbaarheid flink omlaag, evenals de geboortecijfers. Tussen beide curves bestaat samenhang, als tenminste het aantal huwelijken per 1000 inwoners niet sterk verandert en evenmin de bevolkingsopbouw. Want juist de jongere vrouwen zorgen voor de meeste kinderen.

Vergelijken we ruwweg Noord-Brabant met het Rijk dan zien we per 1000 gehuwde vrouwen van 15 tot en met 49 jaar een kindertal:

	1900	1910	1920	1930	1940
Nederland	285	257	205	170	150
Noord-Brabant	346	305	282	257	220

Uit de curven van grafiek X is goed af te lezen dat Noord-Brabant en Limburg ± 1860 het Rijkscijfer vertoonden, terwijl Zeeland en Zuid-Holland er flink boven lagen. Omstreeks 1900 zien we hierin wel grote verandering. Sinds 1875/1879 staan Noord-Brabant en Limburg vrijwel steeds aan de top, terwijl bijv. Zeeland zeer diep wegzakt.

De huwelijksvruchtbaarheid in de gemeenten loopt eveneens ver uiteen. In Oost- en Zuid-Oost-Brabant vinden we vele gemeenten, die in 1936/1937 nog hoger liggen dan in 1900–1901, bijv. in St Oedenrode, Gemert, Oploo, Erp, Asten, Someren,

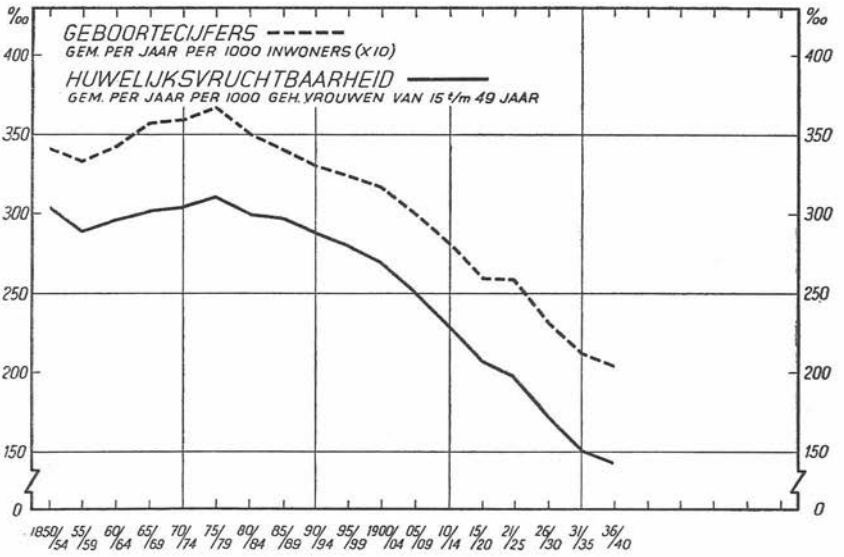

GRAFIEK IX

Heeze, Hoge en Lage Mierde enz. In het noordwesten van Brabant zien we gemeenten flink teruglopen, zoals Hoge en Lage Zwaluwe en Willemstad.

Dit is zeker, ondanks verschil in welvaart, godsdienst, verstedelijking enz. liep in alle provincies na ± 1905 de huwelijksvruchtbaarheid terug. Maar door deze daling naderden de provincies elkander niet; het verschil bleef. Nemen we 1000 gehuwde vrouwen van 15–49 jaar, dan vinden we in:

	1900–1904	1936–1940
maximum in Noord-Brabant	346	220
minimum in Noord-Holland	226	119

Na 1937 bespeuren we weer een stijgende tendenz. In 1946 valt overal de geweldige top, om daarna weer sterk te minderen behalve in Brabant en Limburg.

De studie per gemeente zal nog veel meer gedetailleerd moeten geschieden, maar uit wat wij nu reeds weten, blijkt – en het is begrijpelijk – dat gemeenten in Brabant, die in 1936-1937 zeer hoog stonden met het huwelijksvruchtbaarheidscijfer, 10 jaren later geen of weinig stijging te zien gaven, terwijl gemeenten die in 1936–1937 laag stonden, tien jaren later een geweldige stijging vertoonden. Hoge- en Lage Zwaluwe lijkt daarin op Amsterdam! Voorlopig blijft het verschil in vruchtbaarheid tussen de provincies ongeveer gehandhaafd. Daaruit zijn conclusies te trekken voor de toekomst in verband met migratie, werkgelegenheid, omvang van de arbeidsmarkt enz.

De *gezinsstatistiek* is in Nederland nog niet zó ontwikkeld als wij dat wel graag wilden; ons interesseert immers het aantal kinderen

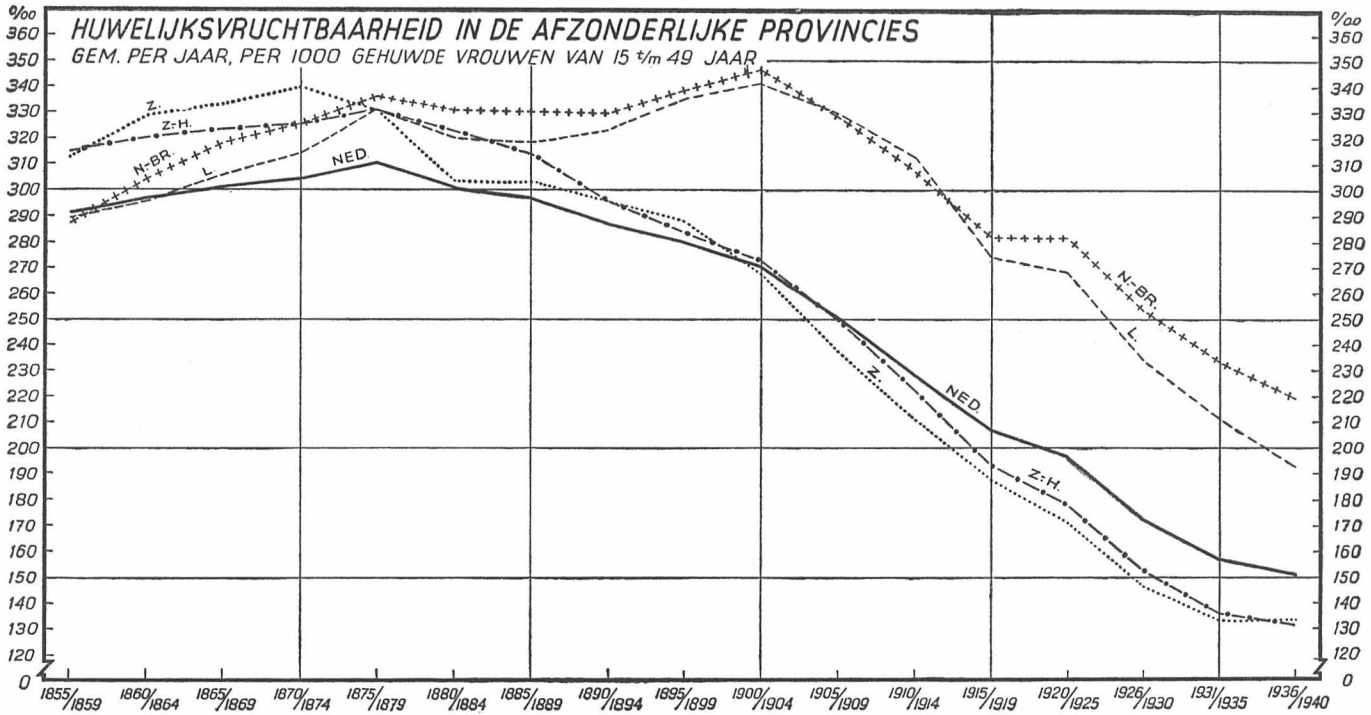
HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID IN DE AFZONDERLIJKE PROVINCIES
GEM. PER JAAR, PER 1000 GEHUWDE VROUWEN VAN 15 t/m 49 JAAR
‰
360
350
340
330
320
310
300
290
280
270
260
250
240
230
220
210
200
190
180
170
160
150
140
130
120
0
Z.
Z.-H.
N.-BR.
L.
NED.
1855/1859
1860/1864
1865/1869
1870/1874
1875/1879
1880/1884
1885/1889
1890/1894
1895/1899
1900/1904
1905/1909
1910/1914
1915/1919
1920/1925
1926/1930
1931/1935
1936/1940

GRAFIEK X

per voltooid huwelijk, de datum waarop de eerstgeborene verschijnt, de afstand tot (en tussen) de latergeborenen enz. Amsterdam heeft reeds langer een goede gezinsstatistiek. Nederland volgde na 1937 met een verfijnde statistiek.

In Amsterdam vinden wij op 100 nieuw gesloten huwelijken in 1900 80 eerstgeborenen; in 1936–1940 daalt dit tot 65.

Amsterdam rekende in 1900 dat op 100 eerstgeborenen nog 360 tweede en volgende kinderen kwamen; in 1936–1940 nog slechts 150. In Nederland was dit laatste bedrag in 1936–1940 nog 245.

Nederland overzag in 1948 twaalf jaren gezinsstatistiek. Toen bleek dat 16,5% der huwelijken uit 1937 nog geen kinderen had, 16% één kind, 22,5% 2 kinderen, 18% 3 kinderen, 8% 6 en meer kinderen.

Het is nu reeds gebleken dat elke leeftijdsgroep van gehuwde vrouwen in 1937 minder kinderen had dan bijv. in 1906–1913. Bij 20- t/m 24-jarigen was het cijfer gedaald met 34%, bij 45- t/m 49-jarige vrouwen met 58%. (In Amsterdam bedroeg deze laatste daling zelfs 80%.)

Onze laatste volkstelling van 31 Mei 1947 geeft interessante cijfers omtrent het aantal huwelijken zonder kinderen en ook met kinderen (van 1 kind tot 20 kinderen). In tabel 19 kan men Noord-Brabant met Nederland vergelijken. Men moet er op letten, dat de kolom b telkens aangeeft hoeveel % van de huwelijken 1 kind heeft, 2 kinderen enz. In kolom c wordt ook het aantal huwelijken zonder kinderen aangegeven. Men zal zien dat het aantal huwelijken zonder kinderen en de huwelijken met 1–2–3 kinderen in Nederland groter is dan in Noord-Brabant.

Tenslotte vinden we in tabel 20 het aantal huwelijken op 31 Mei 1947 en de jaren, waarin de huwelijken gesloten werden. Het is begrijpelijk dat de jonge huwelijken nog niet veel kinderen heb-

TABEL 19

STATISTIEK HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID, 31 MEI 1947

Aantal kinderen	Eerste huwelijken					
	Noord-Brabant			Nederland		
	absoluut	%		absoluut	%	
1	25.269	15,2	13,2	316.402	20,9	17,8
2	29.754	17,9	15,6	376.091	24,9	21,2
3	25.947	15,7	13,6	261.923	17,3	14,7
4	20.370	12,3	10,7	170.929	11,3	9,6
5	15.842	9,6	8,3	112.650	7,5	6,3
6	12.096	7,3	6,3	78.259	5,2	4,4
7	9.643	5,8	5,0	56.718	3,8	3,2
8	7.478	4,5	3,9	41.964	2,8	2,4
9	5.970	3,6	3,1	31.203	2,1	1,8
10	4.419	2,7	2,3	22.612	1,5	1,3
11	3.284	2,0	1,7	15.777	1,1	0,9
12	2.246	1,4	1,2	10.871	0,7	0,6
13	1.488	0,9	0,8	6.667	0,4	0,4
14	889	0,5	0,5	3.787	0,3	0,2
15	485	0,3	0,3	2.173	0,1	0,1
16	307	0,2	0,2	1.245	0,1	0,1
17	155	0,1	0,1	570	0,0	0,0
18	77	0,0	0,0	300	0,0	0,0
19	32	0,0	0,0	123	0,0	0,0
20 en meer	39	0,0	0,0	122	0,0	0,0
TOT. AANTAL HUW. MET KIND.	165.790	*100*	86,8	1.510.386	*100*	85,0
0 KIND.	25.125		13,2	265.602		15,0
TOTAAL AANTAL HUWELIJKEN	190.915		*100*	1.775.988		*100*
	a	b	c	a	b	c

ben. Toch is het verschil tussen Noord-Brabant en Nederland goed af te lezen, men lette bijv. op de kolommen *e* en *f*.

In het algemeen kan men stellen, dat om de bevolking op peil te houden (dus zonder groei) er ruim drie kinderen per gezin nodig zijn: één ter vervanging van de vader, één ter vervanging

van de moeder en ruim één ter vervanging van jong gestorvenen, ongehuwden, gehuwden zonder kinderen enz. Dit laatste bedrag zal klein zijn als er weinig sterfte is. Als er tijdelijk veel vrouwen in de vruchtbare leeftijd zijn, zal ook het gemiddelde gezin wat kleiner kunnen zijn voor een *stationnaire* bevolking.

Bij dit laatste woord willen wij opmerken, dat dit woord ingeburgerd raakt voor een bevolking die in *aantal* gelijk blijft. Als de bevolking bovendien nog gelijk blijft in *leeftijdssamenstelling* spreken we van *stabiel*.

Waar veel kindersterfte is, zal meer vervanging moeten zijn om de bevolking op peil te houden. Daarom is in het ene land 3,2 kind per gezin voldoende, terwijl elders misschien 3,4 of 3,6 nodig zou zijn. Ook de *sterfte* zal nog meer gedifferentiëerd bestudeerd moeten worden. Want de sterfte is de thermometer van de volksgezondheid. Maar ook hier moeten we weten, wat we meten (de leeftijdsopbouw moet bijv. gelijk zijn, als we de sterfte in twee onderscheiden landen vergelijken).

Dikwijls wordt de bewering geuit, dat de mensen nu *langer* leven dan een eeuw geleden. Dit is niet waar! De mensen worden niet veel ouder dan vroeger, maar de jonge levens zijn minder bedreigd en daardoor stijgt de gemiddelde levenskans van de pasgeborene. Daarmede zijn we terug bij onze lofzang op de medische vondsten, de hygiëne, de kruisverenigingen enz., die na 1900 zoveel babies in leven hielden en zoveel ouderen van ziekten deden herstellen.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek stelt telkens opnieuw *sterftetafels* samen, bijv. sterftetafel op grond van de waarnemingen over de periode 1931–1940. Het zou te ver voeren hier uit te leggen, hoe een sterftetafel wordt berekend. Voldoende is, als we weten, dat zo'n tabel gemaakt wordt voor mannen en vrouwen afzonderlijk en dat ze aangeeft, hoeveel van bijv. 100.000 pasgeborenen 1 jaar zal worden, 2 jaar, 3 jaar en zo verder. Dit alles

TABEL 20

STATISTIEK HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID, 31 MEI 1947

Periode van huwelijks-sluiting	Noord-Brabant						Nederland					
	Alle huwelijken			Aantal levendgeboren kinderen			Alle huwelijken			Aantal levendgeboren kinderen		
	zonder kinderen		met kinderen				zonder kinderen		met kinderen			
	absoluut	in % van alle huw.		absoluut	per 100 huwelijken	per 100 huwelijken met kind.	absoluut	in % van alle huw.		absoluut	per 100 huwelijken	per 100 huwelijken met kind.
1944–1946	11.936	49,5	12.181	14.906	62	122	102.182	53,4	89.119	104.869	55	118
1939–1943	3.542	10,4	30.552	74.924	220	245	41.348	13,8	258.194	540.075	180	209
1934–1938	2.284	8,2	25.642	96.036	344	375	27.001	10,8	222.317	657.697	264	296
1929–1933	1.901	7,6	23.141	108.059	432	467	23.549	10,5	200.360	704.832	315	352
1924–1928	1.743	8,0	20.018	103.449	475	517	21.642	10,6	182.193	694.666	341	381
1919–1923	1.545	7,4	19.249	105.750	509	549	19.605	9,7	182.061	732.337	363	402
1914–1918	852	6,7	11.931	70.081	548	587	10.926	8,2	122.490	538.267	404	439
vóór 1914	1.322	5,4	23.076	160.425	658	695	19.349	7,1	253.652	1.353.992	496	534
Totaal	25.125	13,2	165.790	733.630	384	443	265.602	15,0	1.510.386	5.326.735	300	353
					e	f					e	f

wordt berekend uit de sterfte die er in die periode in ons land heerste. Het is duidelijk, dat men uit de tabel kan aflezen, hoeveel er sterven en dus ook hoeveel er overblijven na 1 jaar, na 2 jaar enz. En eveneens is de gemiddelde levensduur te berekenen en de levenskans die iemand nog heeft als hij eenmaal een bepaalde leeftijd heeft.

Zo zien we dat de *zuigelingensterfte* in Nederland in 1900 nog 25% uitmaakte van de totale sterfte en in 1943 nog maar 9%. In 1900 stierven er in Nederland van 1000 zuigelingen ± 160. Dit cijfer gold ook voor België. Maar in 1949 bedroeg deze babysterfte in Nederland nog maar 27‰ en in België 57‰, dus tweemaal zoveel.

De *levensverwachting* voor een pasgeboren jongen bedroeg in Nederland in 1880–1889 42,5 jaar, maar in 1947–1949 69,4 jaar.

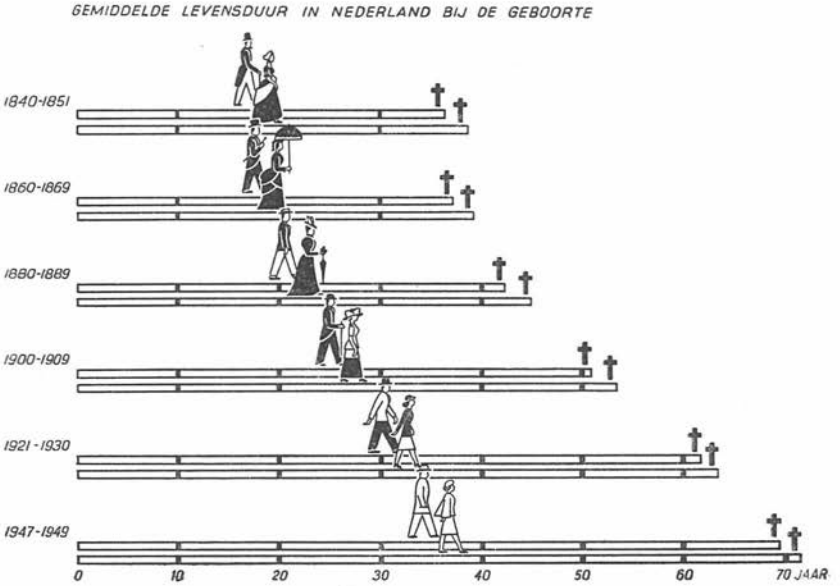

GRAFIEK XI

(Met toestemming van de Ned. Stichting voor Statistiek overgenomen uit Statistisch Zakboek 1951/1952)

Voor een meisje was dit respectievelijk 45 jaar en 71,5 jaar. In België was dit voor een jongen 43,6 jaar en 70 jaar later 62 jaar; voor een meisje 46,9 jaar en 67,3 jaar.

Door de veel geringere kindersterfte steeg dus de gemiddelde levenskans. Voor de ouden van dagen nam de levenskans niet veel toe. Iemand boven 70 jaar bijv. zag in Nederland zijn kans toegenomen met ± 2,1 jaar, in België met ± 1,5 jaar (in de periode tussen 1880–1889 en 1947–1949).

De tabellen wijzen uit, dat de sterftekansen in Noord-Brabant en Limburg in vele leeftijdsgroepen ongunstiger liggen dan in de andere provincies. Twee voorbeelden (een uit een vóór- en een uit een nà-oorlogsjaar) mogen dit verduidelijken.

TABEL 21

STERFTE PER 1000 INWONERS IN ELKE LEEFTIJDSGROEP

1930–1931	onder 1 jaar	1 jaar	25–29 jaar	45–49 jaar	60–64 jaar	80 jaar en ouder
Groningen	44,6	7,9	2,4	5,2	21,2	166,7
Zuid-Holland	40,5	8,9	2,3	5,5	21,6	173,7
Zeeland	51,2	6,5	2,6	5,7	18,1	178,5
Noord-Brabant . . .	73,9	14,7	2,8	5,9	21,6	184,3
Limburg	70,8	12,0	3,0	6,4	22,9	189,5
Rijk	51,9	10,2	2,5	5,8	21,7	179,5

TABEL 22

STERFTE PER 1000 INWONERS IN ELKE LEEFTIJDSGROEP

1947–1948	onder 1 jaar	1–5 jaar	25–29 jaar	45–49 jaar	60–64 jaar	80–85 jaar
Groningen	29,0	2,2	1,3	3,5	14,4	113,1
Zuid-Holland	26,7	1,9	1,3	4,1	15,6	114,2
Zeeland	27,8	1,8	1,5	3,9	15,4	94,9
Noord-Brabant . . .	37,0	2,4	1,4	4,4	16,7	135,4
Limburg	41,3	2,4	1,5	4,5	17,8	126,3
Rijk	31,0	2,2	1,4	4,2	16,1	117,5

De cijfers van het Zuiden naderen reeds veel meer die van het Rijk, maar de babysterfte kan nog teruggedrukt worden. Het is begrijpelijk dat dit cijfer nimmer 0 kan worden. De verhoging van de levenskans zit dus meer in de betere gezondheidstoestand der volwassen jaren en vooral van de ouderdom.

Maar het is wel zeker, dat dit niet zo heel veel meer zijn kan. De *veroudering* neemt toe en de dood komt eens. Op het ogenblik zijn zelfs onze geboorte- en sterftecijfers wat geflatteerd. De medische vondsten kwamen snel opeen na 1900. Het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd is groot, dus komen er veel kinderen. De tijd van sterven is voor deze jongeren nog niet aangebroken, maar dat is uitstel. Men heeft dus getracht op wetenschappelijke wijze deze cijfers te corrigeren. De techniek hiervan is niet eenvoudig weer te geven. Maar een eenvoudige opgave is toch de volgende. Als het normaal was dat de sterfte 10 per duizend was, dan zou de gemiddelde leeftijd 100 jaar moeten zijn; een ieder weet dat dit niet het geval is. Of op een andere wijze beredeneerd: als de gemiddelde levenskans van de zuigeling 70 jaar is, dan beantwoordt daaraan een sterftecijfer van 1000 : 70 = 14,5.

A. M. de Jong in zijn bekende werk 'Inleiding tot het Bevolkingsvraagstuk' drukte het aldus uit: de ruwe cijfers van geboorte en sterfte over 1931–1940 zijn 20,8 en 8,9, dus een overschot van 11,9. De gecorrigeerde cijfers zouden geven over 1931–1940 18,1 en 15, dus een overschot van 3,1.

Naar alle waarschijnlijkheid zal dus in de toekomst – bij een gezondheidstoestand die even goed blijft – het sterftecijfer oplopen. De geboortecijfers gaan sinds 1947 weer omlaag; de overschotten worden dus minder.

Wat de 'vergrijzing' betreft, moge een enkel cijfer ons nog inlichten:

TABEL 23

AANTAL PERSONEN IN % VAN DE BEVOLKING

Jaar	55–64 jaar	65 jaar en ouder
1849	6,54	4,75
1889	6,94	6,00
1909	6,45	6,12
1930	7,22	6,20
1947	7,98	7,48
1950	8,19	7,79

Over de gevolgen van deze toeneming van ouden van dagen spraken we reeds. We denken aan ziekte, ouderdomspensioen, inwoning bij de kinderen nu de woningen kleiner worden enz.

* * *

Waar wij reeds meermalen onze Zuiderburen ter vergelijking aanhaalden, kon het nuttig zijn iets nader in te gaan op de cijfers uit *België* en deze te vergelijken met de Nederlandse. In het algemeen – wij komen daar op terug – zal de oplossing van onze *bevolkingsdruk* niet binnen onze eigen grenzen alleen kunnen plaats vinden. Men denke slechts aan leveranciers van grondstoffen, afzetgebieden voor onze producten, emigratieterreinen enz.

Nu is er in onze buurlanden veel minder aanwas dan bij ons en veel minder bevolkingsdruk. Het wordt dus tijd het West-Europese probleem niet alleen economisch, maar ook demografisch te bestuderen. Wanneer wij 50.000 mensen per jaar elders zouden willen onderbrengen, dan betekende dit voor België en Frankrijk (samen 50 millioen) een aanwas van 1% in 10 jaren! Dus niet merkbaar. Hier is even afgezien van de nakomelingschap, die – bij de thans bestaande Nederlandse aanwas – natuurlijk niet gering zou zijn. Voor West-Europa was dit een welkome versterking van rustige arbeidskrachten.

België telt 30.506 km² en was in de 19e eeuw dichter bevolkt dan Nederland. Weliswaar leverden de Ardennen niet veel op en waren Antwerpen en Limburg te vergelijken met ons Brabant, maar er was grote rijkdom aan steenkool, waarnaast ijzer, zink, lood enz. En dus was er, eerder dan bij ons, mijnbouw, zware industrie en ophoping van bevolking. 92% van de bevolking is geconcentreerd op $^2/_3$ van de oppervlakte.

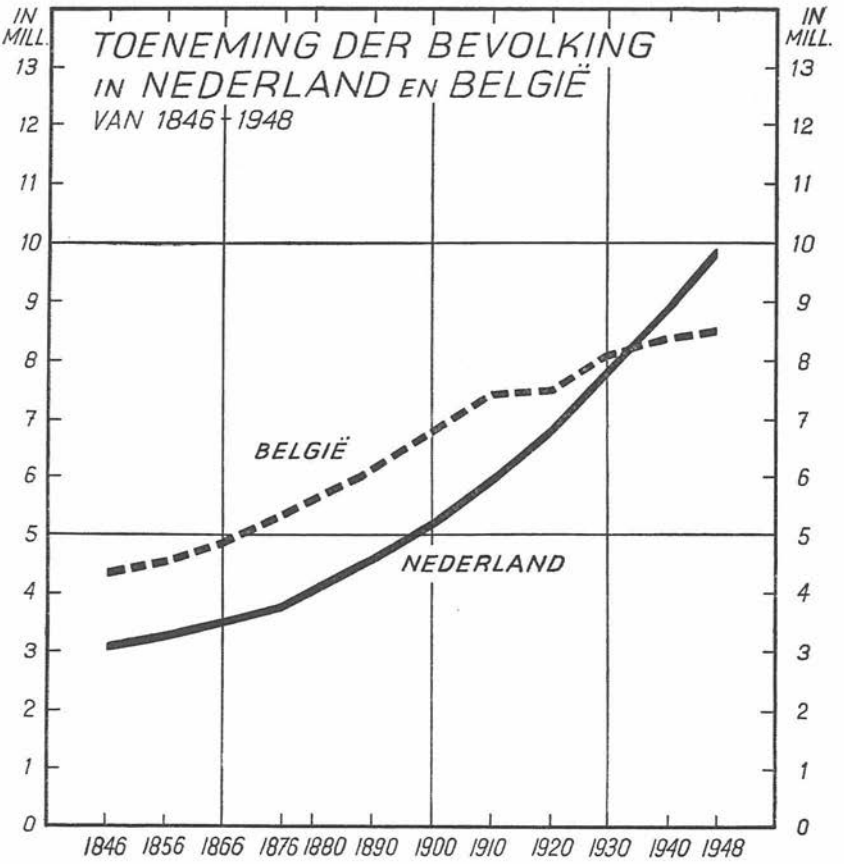

GRAFIEK XII

Zoals bovenstaande grafiek laat zien, telde België in de voor-

gaande eeuw steeds $\pm$ $1^1/_2$ millioen inwoners meer dan Nederland. Na 1910 gaan de lijnen elkander naderen. Wereldoorlog I was niet zonder invloed en na 1930 kruisen de lijnen elkander.

TABEL 24

OVERZICHT AANTAL INWONERS IN NEDERLAND EN BELGIË

	millioen inwoners						
	1856	1880	1900	1930	1945	1948	1950
Nederland	3,2	4,0	5,1	7,9	9,3	9,9	10,2
België	4,5	5,5	6,7	8,1	8,4	8,6	8,7

Daar ook in België het migratie-overschot niet van overwegende invloed is, zal als eerste vraag rijzen: hoe staat het met geboorte en sterfte? Wel heel duidelijk spreekt hier de volgende grafiek.

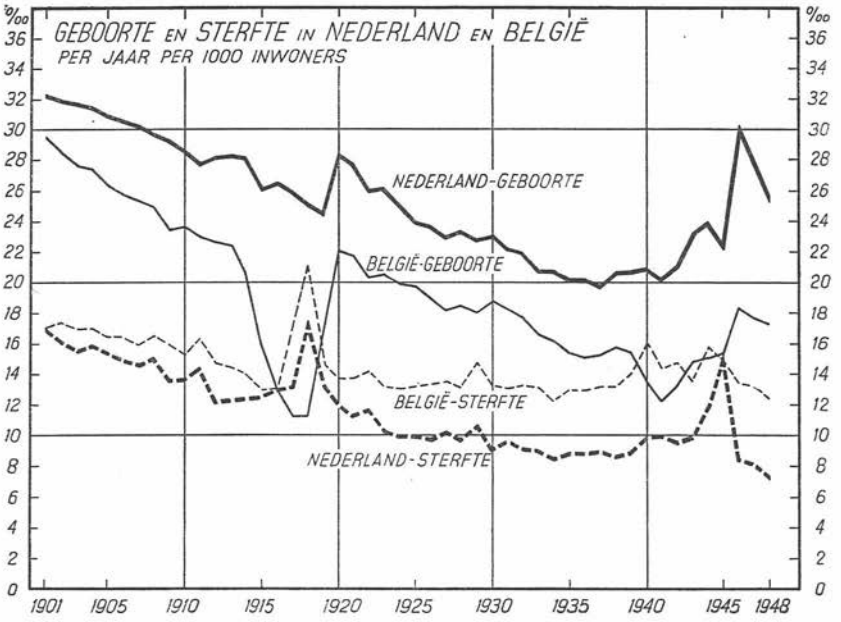

GRAFIEK XIII

In de 20e eeuw lag de geboorte in Nederland flink boven de geboorte in België. Wij zien natuurlijk niet over het hoofd dat de eerste Wereldoorlog België wel geteisterd heeft en ons in veel mindere mate. De sprong omhoog na 1918 is dan ook in België verhoudingsgewijs veel groter geweest. De sterfte in België lag daarentegen boven de Nederlandse in de 20e eeuw, uitgezonderd in de hongerperiode 1945, die België niet meemaakte. De grieptop van 1918 laten beide landen zien. Het mag terloops opgemerkt worden dat dergelijke toppen op een sterftelijn duidelijk terug te vinden zijn, zo bijv. in Nederland:

1859 grote kindersterfte door mazelen,
1866 epidemie cholera asiatica,
1871 pokken epidemie,
1880 grote zuigelingensterfte,
1892 influenza epidemie,
1908 en 1911 grote zuigelingensterfte,
1918 griepepidemie.

Zie hiervoor ook grafiek XIV.

Maar evengoed als in Nederland is er in België verschil tussen de onderscheiden gewesten. Voor Nederland vergelijken we graag de provincies, voor België vangen we aan met de taalgebieden. Vóór 1940 zien we Vlaanderen lager liggen dan ons Brabant en Limburg voor wat de geboorten betreft; Wallonië en het arrondissement Brussel liggen ver beneden onze cijfers. Na 1945 gaan alle Nederlandse cijfers over de Belgische heen, zoals grafiek XV aantoont. Een samenvattend staatje (zie tabel 25 op pagina 179) laat voor het jaar 1948 dit wel heel duidelijk zien.

Wij herinneren ons dat wij vroeger gewezen hebben op de invloed van de opbouw der bevolking, juist op de geboorte.

In 1947 tellen we 15- t/m 34-jarigen in Nederland 3 millioen en in België 2,4 millioen. 35- t/m 64-jarigen in Nederland 3,1 millioen en in België 3,4 millioen. En de grote naoorlogse jaar-

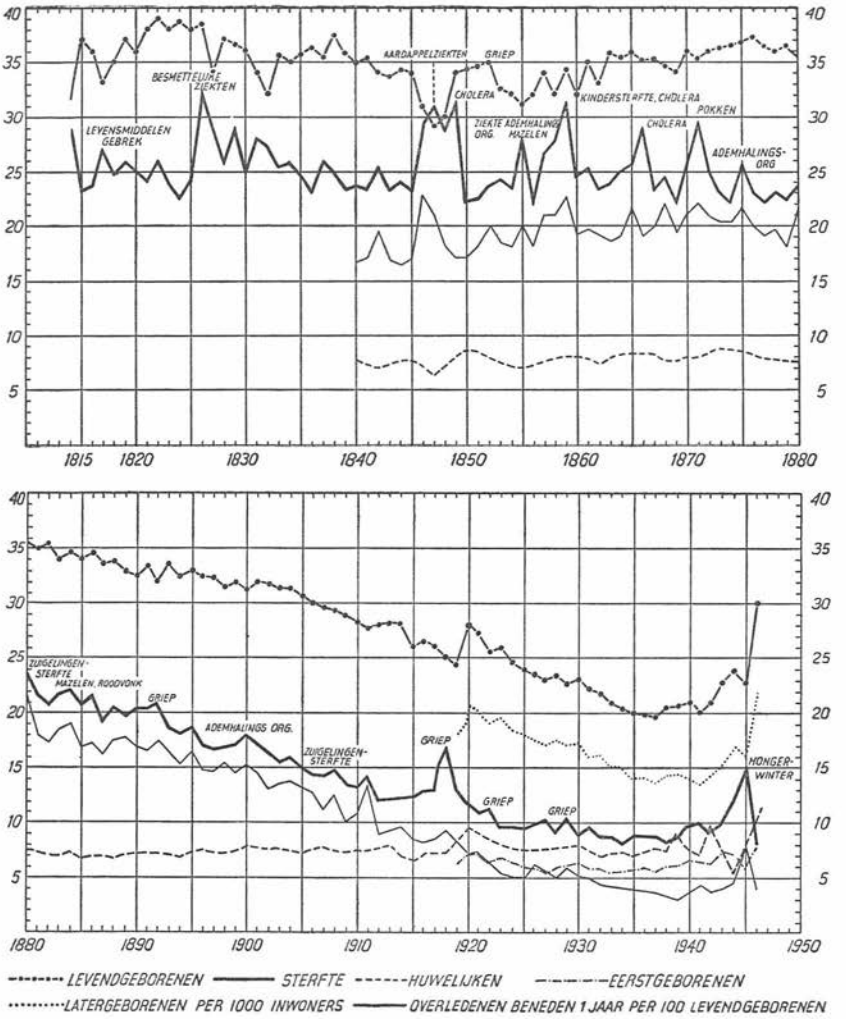

GRAFIEK XIV

Geboorte, sterfte en huwelijk in Nederland sinds 1815

In deze grafiek komt de voortdurende daling van het geboorte- en sterftecijfer na 1880 duidelijk tot uiting. De schommelingen in het sterftecijfer die voor 1880 nog aanzienlijk zijn en ook invloed op het geboortecijfer hebben, zijn daarna veel geringer. Eerst de griepepidemie van 1918 en de laatste jaren van Wereldoorlog II veroorzaken weer grotere verschillen. Opmerkelijk is ook het regelmatige beloop van het huwelijkscijfer, waarin alleen de crisis na 1930 en Wereldoorlog II een enigszins belangrijke schommeling brengen. Na 1910 is de daling van de zuigelingensterfte belangrijker dan die van de algemene sterfte.

(Overgenomen uit het artikel van Prof. mr F. de Vries in deel III, Winkler Prins Encyclopaedie, 6e druk)

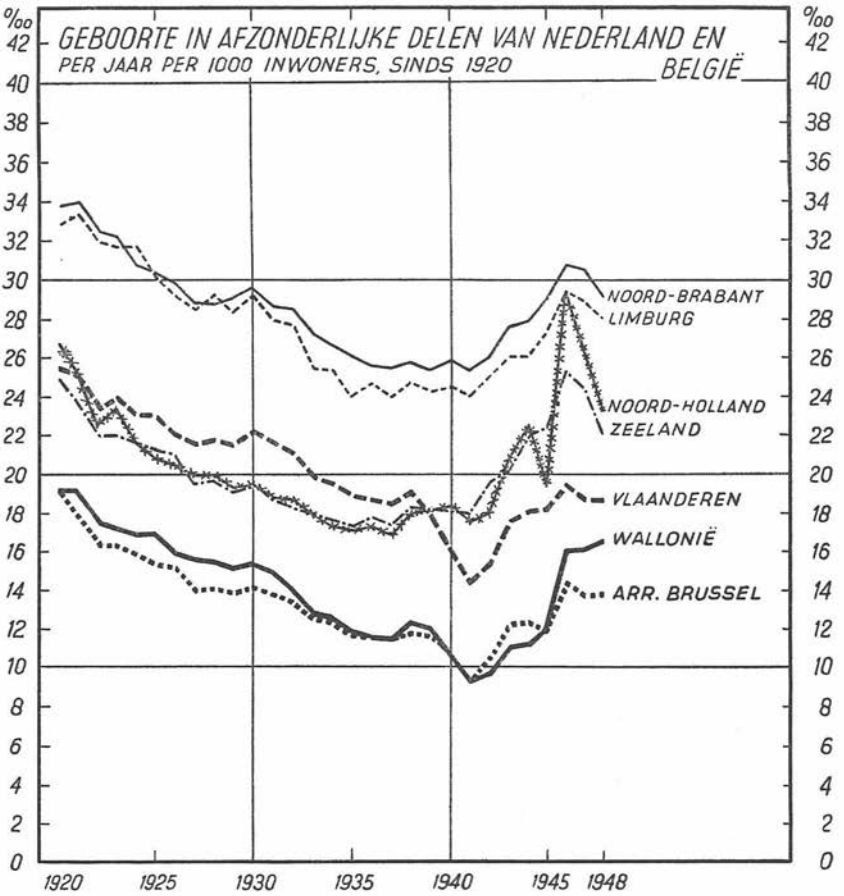

GRAFIEK XV

gangen in Nederland moeten nog aan de arbeidsmarkt komen in het begin van 1960. Het is de vraag of België op den duur geen te kort krijgt aan jonge werkkrachten. Maar Noord-Brabant en Limburg, onze grote reservoirs, liggen op de zuidgrens.

De *sterfte* in beide landen mag ook nauwkeurig bekeken worden. Duidelijk zien we vóór 1890 Nederland met hoger sterftecijfers en daarna België hoger, soms veel hoger.

TABEL 25

GEBOORTEN PER 1000 INWONERS IN 1948

‰	Nederland	België
27,5 en meer	Noord-Brabant, Limburg	—
25 –27,4	Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drenthe	Limburg
22,5–24,9	Groningen, Friesland, Noord- en Zuid-Holland	—
20 –22,4	Zeeland	—
17,6–19,9	—	West- en Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Namen, Luxemburg
onder 17,5	—	Henegouwen, Brabant, Luik, Groothertogdom

Deze cijfers gaan pas spreken, als ze omgezet worden in aantallen. Had België het Nederlandse sterftecijfer per leeftijdsgroep in 1947/1948, dan was dit cijfer er niet 12,4‰ maar 9,6‰. In dat geval waren er niet 106.000 sterfgevallen maar 82.000.

Of, om een ander voorbeeld te nemen: tussen 1946–1948 zijn er in Nederland 800.000 geboorten en 230.000 sterfgevallen.

TABEL 26

STERFTE IN NEDERLAND EN BELGIË PER 1000 INWONERS

Jaar	Nederland	België	Jaar	Nederland	België
1850	22,3	21,0	1900	17,9	18,9
1860	24,8	19,6	1920	12,3	13,9
1870	25,9	23,3	1930	9,1	12,8
1880	23,6	22,3	1940	9,9	15,1
1890	20,5	20,9	1950	7,5	12,4

In België 450.000 geboorten en 330.000 sterfgevallen. In Nederland dus een toeneming van 570.000 en in België van 120.000.

Het landelijk sterftecijfer in België is een gemiddelde. In de verschillende provincies loopt dit dan ook uiteen. Enkele cijfers uit België volgen hieronder, ter vergelijking met de reeds vroeger gegeven provinciale cijfers uit Nederland.

TABEL 27

STERFTE IN BELGIË PER 1000 INWONERS

Provincie	1900	1920	1940	1947	1949
Antwerpen	18,7	13,1	12,7	10,6	10,5
Brabant.	18,0	12,7	14,6	12,8	12,2
West-Vlaanderen. . .	23,7	15,2	14,1	11,6	11,1
Oost-Vlaanderen. . .	21,9	14,7	14,7	12,2	11,8
Henegouwen	17,4	13,8	17,4	15,8	15,3
Luik	17,5	14,2	16,3	15,0	14,3
Limburg	20,6	13,4	12,5	8,8	8,4
Luxemburg	18,5	14,7	17,6	13,3	13,1
Namen	17,8	14,9	20,2	14,7	14,9

Met een halve eeuw tussenruimte is er wel een groot verschil gekomen in de Vlaamse provincies en tussen de Vlaamse en de Waalse. Het is interessant te vergelijken met onze zuidelijke provincies (zie tabel 28).

Naast het verschil in veroudering speelt hier het *verschil in zuigelingensterfte* een grote rol (zie tabel 29).

Dat de verschillen ten gunste van Nederland niet enkel voorkomen bij de zuigelingensterfte maar dat elke leeftijdsgroep als zodanig opvalt, blijkt uit grafiek XVI op pagina 183 (uit Polman)

TABEL 28

STERFTE IN NEDERLAND EN BELGIË

1900		Sterfte	1949	
Nederland	België	‰	Nederland	België
N.-Brabant	Limburg Groothert. W.-Vlaanderen O.-Vlaanderen	20 en meer	—	—
Limburg Gelderland Drenthe Overijssel Zeeland	Luxemburg Antwerpen	18–20	—	—
Friesland Groningen Utrecht Z.-Holland N.-Holland	Brabant Henegouwen Namen Luik	16–18	—	—
—	—	14–16	—	Luik, Namen Henegouwen
—	—	12–14	—	Luxemburg Brabant Groothert.
—	—	10–12	—	W.-Vlaanderen O.-Vlaanderen Antwerpen
—	—	8–10	Friesland Groningen Overijssel Gelderland Utrecht N.-Holland Zeeland	Limburg
—	—	minder dan 8	N.-Brabant Limburg Z.-Holland Drenthe	—

TABEL 29

STERFTE PER 1000 ZUIGELINGEN 1947–1949

‰	Nederland	België
25–31	Groningen, Friesland Drenthe, Overijssel, Utrecht Zeeland, Noord-Holland, Zuid-Holland	—
31–37	Gelderland, Noord-Brabant	—
37–43	Limburg	—
43–49	—	—
49–55	—	Groothertogdom
55–61	—	Antwerpen, Limburg Brabant, Namen, Luik, Luxemburg
61–67	—	West-Vlaanderen Oost-Vlaanderen
67–73	—	Henegouwen

Dat de vergrijzing ook in België van betekenis is, blijkt uit de volgende cijfers. Per 1000 inwoners telde België in 1880 63 die ouder waren dan 65 jaren; in 1920 was dit 65, maar in 1945 reeds 101.

Ten slotte moeten wij in enkele regels ons bezinnen op een nieuwe wijze van berekening, die zeer precies is en het eerst is uitgewerkt door *Kuczynski*. Wanneer we deze ingewikkelde berekeningen zeer vereenvoudigen, komt het ongeveer hierop neer: Nemen we voor het gemak aan dat er evenveel jongens als meisjes geboren worden (zoals men weet is dit niet precies het geval). Wij behoeven dan alleen te letten op de meisjes, die

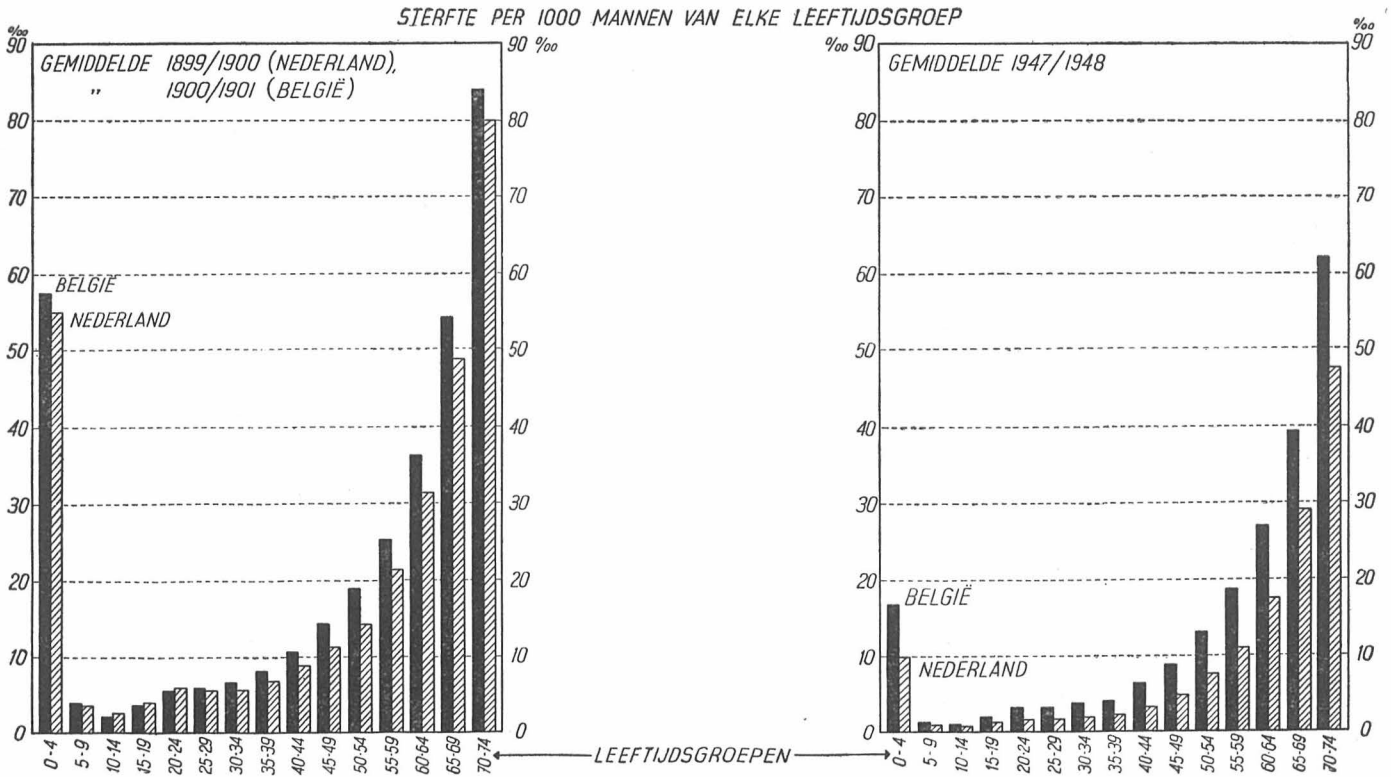
STERFTE PER 1000 MANNEN VAN ELKE LEEFTIJDSGROEP
GEMIDDELDE 1899/1900 (NEDERLAND),
" 1900/1901 (BELGIË)
BELGIË
NEDERLAND
GEMIDDELDE 1947/1948
BELGIË
NEDERLAND
‰
0
10
20
30
40
50
60
70
80
90
0-4
5-9
10-14
15-19
20-24
25-29
30-34
35-39
40-44
45-49
50-54
55-59
60-64
65-69
70-74
LEEFTIJDSGROEPEN

GRAFIEK XVI

geboren worden uit de vrouwen tussen 15 en 49 jaar. Men kan dus zeggen: hoeveel meisjes worden er geboren uit 1000 vrouwen van 15 jaren, 1000 vrouwen van 16 jaren en zo verder tot 1000 vrouwen van 49 jaren (gedurende 1950 bijv.). Het zal duidelijk zijn, dat als na allerlei berekeningen blijkt dat 1000 vrouwen 1000 meisjes voortbrengen, er voor elke vrouw een vervangster is. Het *bruto vervangingscijfer* is dan 1 en de bevolking blijft precies op peil. Is het getal kleiner of groter dan 1, dan neemt de bevolking af dan wel toe.

Maar ieder weet dat niet alle meisjes in leven blijven; elk jaar sterven er enkele. En toch moeten er ook uit die kleinere groep weer 1000 dochters geboren worden, wil er een vervangster zijn.

TABEL 30

NETTO-VERVANGINGSFACTOR

Jaar	België	Nederland
1871–1875		1,39
1901–1905		1,55
1931–1935		1,21
1936–1939		1,15
1939	0,88	1,17
1940	0,75	1,18
1941	0,68	1,16
1942	0,72	1,20
1943	0,83	1,32
1944	0,85	1,40
1945	0,88	1,31
1947	1	1,64
1948	1	1,51
1949	1,06	1,43
1950	1,04	1,38

Als deze *netto-vervangingsfactor* dan 1 blijkt, zal de bevolking op peil blijven enz. In de laatste jaren zijn er door de statistische inrichtingen hierover berekeningen gemaakt. Nederland gaat nog steeds ruim over 1 heen. Maar niet vele buren kunnen dit zeggen. Zij zullen zich dus op den duur niet kunnen handhaven.

Om vergelijking – ook met Noord-Brabant – mogelijk te maken, geven we nog de volgende tabel, die het aantal levendgeborenen per 1000 vrouwen van 15–49 jaar omvat van ± 1870–1950.

TABEL 31

LEVENDGEBORENEN PER 1000 VROUWEN VAN 15–49 JAAR IN BELGIË, NEDERLAND EN NOORD-BRABANT VAN 1870–1950

Gemiddeld per jaar in de periode	België	Nederland	Noord-Brabant
1870–1874	135,2	141,9	132,9
1875–1879	136,0	149,8	142,1
1880–1884	129,6	146,2	140,7
1885–1889	123,3	138,1	137,6
1890–1894	117,5	136,8	135,4
1895–1899	114,8	133,5	139,0
1900–1904	110,1	130,0	144,4
1905–1909	97,5	122,6	142,3
1910–1914	85,9	112,5	136,3
1915–1920	55,8	103,7	128,1
1921–1925	74,1	100,3	130,2
1926–1930	68,0	89,9	120,4
1931–1935	62,4	81,1	111,6
1936–1940	56,4	77,6	103,2
1941–1945	52,7	84,6	110,1
1946–1950	66,8	101,6	120,3

Men lette op Noord-Brabant *onder* Nederland tot ± 1895, daarna er *boven*. Het sterke teruglopen van België zal opvallen, het meest natuurlijk in de eerste en tweede wereldoorlog, maar toch ook in de gehele periode van 50 jaren.

Reeds vroeger wezen wij er op, dat er naast het *geboorteoverschot* nog een mogelijkheid was van een *vestigings-* dan wel een *vertrek-overschot*.

Wat Nederland betreft was er in de eeuw 1840–1940 een voortdurend binnenkomen en uitgaan, maar wanneer wij alles optellen dat zich bewoog tussen Nederland, andere landen en

onze overzeese rijksdelen, dan trokken er in die eeuw enkele honderdduizenden meer weg dan er binnenkwamen. Ook de nakomelingen van hen missen wij dus.

Binnen onze rijksgrenzen is er eveneens een grote *mobiliteit*. Wij kunnen onderscheiden: de *pendelbeweging*, d.w.z. het dagelijks heen en weer gaan tussen woon- en werkgelegenheid. Er zijn woon- en werkforensen. Wij kennen immers de woningnood, die zo dikwijls verhindert daar te wonen waar de werkgelegenheid is. Maar wij kennen ook de woonforensen, die een plekje aan zee of in de bossen verkiezen als woonverblijf. Bekend is het groot aantal forensen in de Mijnstreek, in Heerlen bijv.

Daar zijn de *seizoentrekkers*, die in bepaalde maanden mee gaan helpen bij de oogst, bij de bietencampagne, bij woningbouw, ontginningen enz.

Maar wij kennen ook het wegtrekken en de vestiging *voor goed*. Er zijn *expulsiegebieden*, waar het agrarisch bedrijf de jongeren niet allen kan voeden. Er is ook de *werkloosheid* in bepaalde industriële branches. Dan is er dus de trek naar naastbijgelegen kleinere industriële centra, maar ook naar verderaf gelegen gebieden, naar andere provincies, naar de randstad Holland.

Ten slotte is er de *emigratie* naar andere landen en werelddelen. Nevenstaande grafiek laat zien, dat er sinds 1880 in elke vijfjaarlijkse periode een flink aantal weggingen en binnenkwamen. Het opvallende is dat het eindresultaat *negatief* is, maar meestal met kleine cijfers. De perioden 1920–1930 en 1940–1945 geven een klein vestigingsoverschot. Dit wijst er op, dat er niet voldoende werkgelegenheid is binnen de provincie en dit houdt een waarschuwing in voor de toekomst. Vooral waar de zuidelijke provincies het grootste geboorteoverschot hebben en de grote jaargangen 1946–1948 dit overschot zullen versterken.

Tabel 32 laat ons per vijfjaarlijkse periode vestiging en vertrek in ons gewest zien en wel per 1000 bewoners.

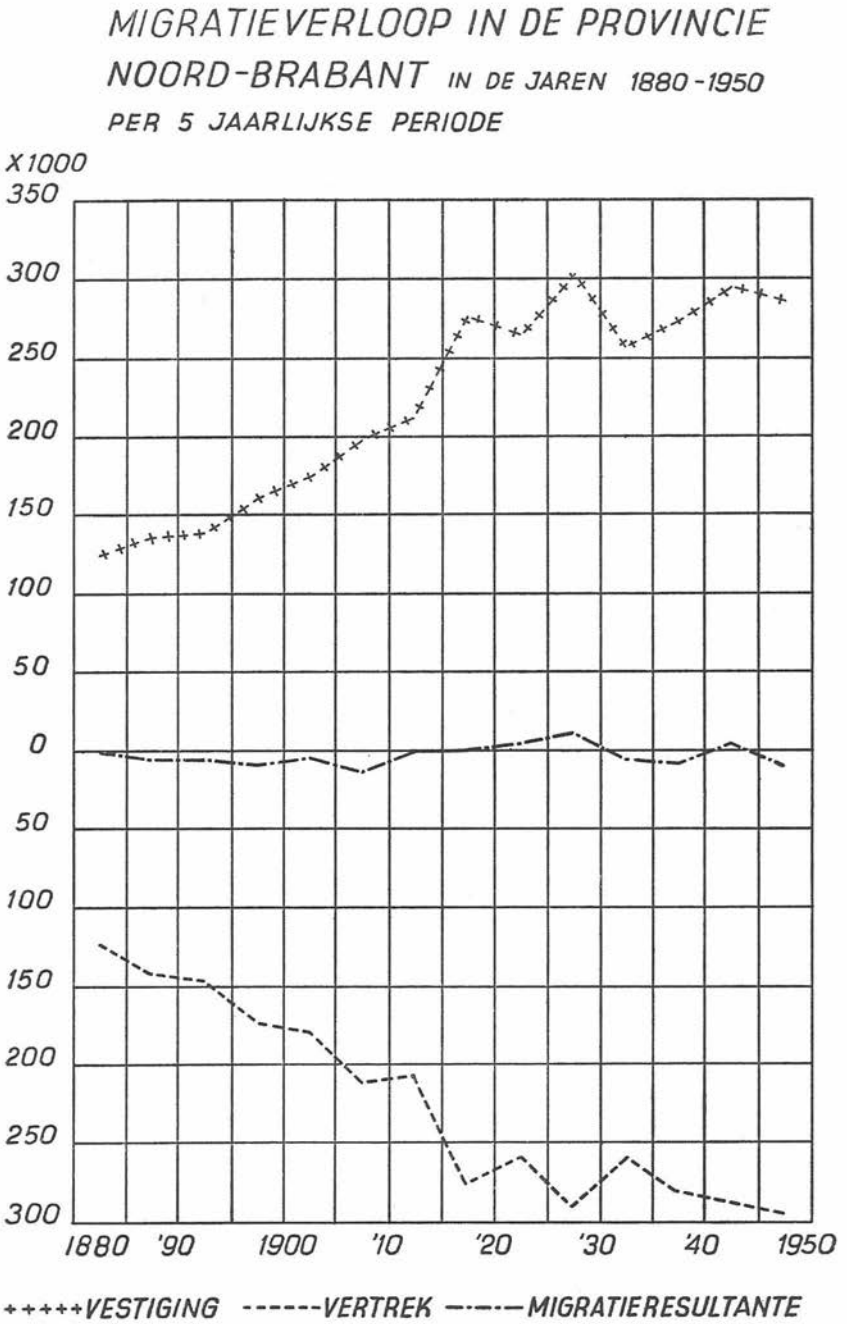

GRAFIEK XVII

TABEL 32

VESTIGING EN VERTREK IN NOORD-BRABANT

Jaar	Vestiging ‰	Vertrek ‰	Overschot ‰
1881–1885	51,5	51,6	—0,1
1886–1890	54,2	56,6	—2,4
1891–1895	54,3	56,8	—2,5
1896–1900	59,7	63,4	—3,7
1901–1905	60,7	62,7	—2,0
1906–1910	65,0	69,0	—4,0
1911–1915	63,9	64,0	—0,1
1916–1920	77,3	77,3	+0,0
1921–1925	69,0	68,1	+0,9
1926–1930	72,6	69,7	+0,9
1931–1935	55,1	56,4	—1,3
1936–1940	54,4	55,9	—1,5
1941–1945	54,0	53,2	+0,8
1946–1950	48,0	49,7	—1,7

Het Centraal Bureau voor de Statistiek geeft ons nu en dan (bijv. Mededeling no 1011) de cijfers van de binnenlandse migratie per economisch geografisch gebied. Zo zien we in 1950:

TABEL 33

BINNENLANDSE MIGRATIE IN NOORD-BRABANT 1950

Gebied	Vestiging	Vertrek	Overschot
Westelijk Noord-Brabant . . .	2050	2645	—595
Baronie van Breda en omstr. .	10975	10542	+433
Kempenland	1586	1681	— 93
Brabantse Peel	3195	3337	—142
Land van Heusden en Altena, Maaskant	1340	1610	—270
West. industriegebied (N.-Br.)	8154	8118	+ 36
Meijerij van 's-Hertogenbosch .	9437	9171	+266
Oost. industriegebied (N.-Br.) .	9889	9295	+594
Land van Cuyk	1869	2135	—266

Uiteindelijk bedraagt de vestiging in een geheel jaar nog geen tweehonderd.

Deze migratie zal voor de verschillende beroepen niet van dezelfde grootte zijn. In 1950 zien we in Noord-Brabant binnenkomen en vertrekken (deze lijst is niet volledig!):

TABEL 34

BINNENLANDSE MIGRATIE IN NOORD-BRABANT 1950

Beroep	Gezinshoofd	Afzonderlijk gemigr.	
		man	vrouw
Bedrijfshoofden landbouw . .	+ 3	− 4	− 4
Administratief personeel . . .	+ 1	− 46	−41
Ambtenaren	− 21	+ 9	−11
Onderwijzend personeel . . .	− 13	− 41	+ 7
Overige employés	+124	− 29	+ 8
Vrije beroepen.	+ 11	+ 41	+ 7
Bouwvakarbeiders	− 12	− 9	—
Industriearbeiders	− 8	+ 18	−19
Huishoudelijk personeel . . .	+ 8	− 5	−79
Studerend.	− 3	− 78	−26
Zonder beroep (of onbekend) .	+ 19	+129	+ 1

Wij zien dat de statistiek nog te weinig aantekent (zie de velen 'onbekend'). Maar interessant is toch wel om op te merken hoevele studerenden er meer wegtrekken dan komen en hetzelfde geldt voor vrouwelijk huispersoneel, voor ambtenaren, administratief personeel en onderwijzend personeel. Maar er komen meer binnen dan er uitgaan bijv. bij de overige employés en in de vrije beroepen.

Letten we op de leeftijden dan valt ons op, dat er meer gezinshoofden binnenkomen dan uitgaan, behalve boven 50 jaren. Onder de afzonderlijk migrerende mannen is er beneden 30 jaren meer vertrek dan binnenkomst, boven 30 jaar is er meer binnenkomst. Bij de vrouwen is er meer vertrek dan binnenkomst zelfs tot 40 jaren.

Het zal niet bevreemden, dat uit de naburige provincies en naar die buren de omvang van de migratie het grootst is. Dit blijkt uit het volgende staatje:

TABEL 35

VERTREK UIT EN VESTIGING IN NOORD-BRABANT

Vertrokken uit Noord-Brabant naar:		Gevestigd in Noord-Brabant uit:	
Groningen	257	328	Groningen
Friesland	232	290	Friesland
Drenthe	172	195	Drenthe
Overijssel	768	784	Overijssel
Gelderland	3349	3214	Gelderland
Utrecht	1321	1462	Utrecht
Noord-Holland	3147	3155	Noord-Holland
Zuid-Holland	5089	5058	Zuid-Holland
Zeeland	862	1035	Zeeland
Limburg	3625	3317	Limburg
N.-O.-Polder	149	12	N.-O.-Polder

Binnen de provincie verhuisden van gemeente naar gemeente 29.246 personen.

Wellicht heeft de lezer er nog nimmer bij stilgestaan welk een omvang de verandering van woonplaats heeft aangenomen en welk een bedrag er gemoeid is met verhuizing, opknappen der huizen en nieuwe aanschaffingen. Tussen 1926 en 1939 kwamen er in Nederland gemiddeld 542.000 woonplaats-veranderingen voor (in 1930 630.000!). Zeer beweeglijk is de bevolking in de grote steden, vooral de jongeren tussen 18 en 30 jaar, meest vóór het stichten van het gezin. In Amsterdam bijv. maakten in 1931–1934 deze 18–30 jarigen 21% van de bevolking uit, maar van de vestigingen 42% en van het vertrek 38%.

Er zijn gebieden – *expulsiegebieden* – die bijna voortdurend bevolking afstoten. De Vooys wees voor 1925–1930 bijv. aan de riviergebieden in Midden-Nederland, waartoe ook Noord-West-

Brabant hoort, Zeeland en de Zuidhollandse eilanden. Daartegenover staan dan *concentratiegebieden*, zoals bijv. Eindhoven. Maar hier moet scherp gelet worden op het jaartal. Is er een crisistijd, dan is er in de stad minder werkgelegenheid. Daarentegen zijn er zandgebieden die een flink aantal mensen vasthouden, waarvoor feitelijk geen volledige dagtaak is te vinden.

Onze conclusie uit het voorgaande is: dat de migratie in Nederland van veel minder betekenis is voor de bevolkingsaanwas dan het geboorteoverschot.

Nu wij uitvoerig nagegaan hebben, *hoe het geweest is*, rijst onwillekeurig de vraag, *hoe het worden zal*. Men zal begrijpen, dat hier geen sprake is van waarzeggen of voorspellen. Hij, die een *prognose* opstelt, vraagt zich eerst af hoe de loop van geboorte en sterfte en huwelijk geweest is, bijv. sinds 1920. Hij ziet daarin bepaalde tendenzen, het geboortecijfer gaat vóór- of achteruit, het aantal huwelijken neemt toe enz. Hij kent de opbouw van de bevolking, hij gebruikt de laatste sterftetafels, weet hoe de huwelijksvruchtbaarheid zich ontwikkelde en gaat aan de hand daarvan veronderstellingen maken.

Hoe zal vermoedelijk in de loop der volgende 25 jaren het geboortecijfer verlopen en het sterftecijfer? Soms wordt zelfs een *maximum* en een *minimum veronderstelling* gemaakt. Uit dit laatste blijkt hoe nodig het is dat de onderzoeker de mentaliteit van het gewest door en door kent. Degenen die over 25 jaren een gezin stichten, zijn nu reeds geboren. Daarom is er met meer zekerheid te rekenen over een periode van 25 jaren dan over een halve eeuw. Wie kan zeggen, wat de mentaliteit is van de huisvaders en huismoeders van ± 2000, die nog geboren moeten worden ± 1975?

Maar eveneens zal iedereen begrijpen, dat afgezien is van een mogelijke oorlog, besmettelijke ziekte, geheel veranderde men-

taliteit, niet voorziene nieuwe medische en technische vindingen enz. *Men neme dus een prognose voor niet meer dan ze is: een zo redelijk mogelijke veronderstelling.* Ze zal dus ook voortdurend gecontroleerd moeten worden. Maar ze is onmisbaar omdat het Beleid vooruit moet zien bij huizen-, scholen- en kerkenbouw, bij stadsuitbreiding, voorziening in de werkgelegenheid enz.

Daar het geboortecijfer na 1937 zó steeg en het sterftecijfer zó daalde, zijn alle oudere prognoses voor Nederland te laag gesteld.

In 'De Economist' van Januari 1949 gaf schrijver dezer een samenvatting van zeer verschillende prognoses:

G. A. H. Wiebols (1925): 11 millioen in 1970,
F. W. 't Hooft (1929): 9,7 millioen in 1970,
L. H. J. Angenot (1934): 11,1 millioen in 1970,
W. B. Kloos (1939): 9,4–10,6 millioen in 1970.

Nog vele anderen blijven binnen 9,5 tot 11 millioen in 1970. Wij weten, dat wij in 1953 reeds 10,5 millioen halen en ± 1970 rekenen op 12 millioen inwoners.

De Rijksdienst voor het Nationale Plan verdeelde de (te lage) ramingen van ir Angenot over de 42 economisch geografische gebieden. Een enkel voorbeeld hieruit is leerzaam voor de ontwikkeling der verschillende provincies.

TABEL 36

BEVOLKINGSGROEI

Gebieden	maximale raming uitgaande van basis 1930–1940 in duizendtallen			minimale raming uitgaande van basis 1930–1940 in duizendtallen		
	1950	1960	1970	1950	1960	1970
Noord-Brabant . . .	1.213	1.361	1.487	1.165	1.255	1.304
Limburg	692	754	807	671	709	730
Zuid-Holland	2.399	2.591	2.749	2.334	2.452	2.516
Groningen	462	491	514	452	470	479
Nederland	9.950	10.850	11.600	9.650	10.200	10.500

Ernst en luim in het Brabantse studentenleven

Het hele gezin aan de oogst *Foto M. Coppens*

Vergelijken we deze becijfering met een andere, gemaakt door het Centraal Bureau voor de Statistiek, dan vinden we:

TABEL 37

TOENEMING DOOR NATUURLIJKE GROEI

Provincie	in 1940	in 1970	toeneming
Noord-Holland . . .	1.701	1.903	202
Zuid-Holland	2.174	2.590	416
Noord-Brabant . . .	1.052	1.733	681
Limburg	620	1.013	393

Tellen wij op dan hebben Noord- + Zuid-Holland in 1970 4.493.000 inwoners met een toeneming sinds 1940 van 618.000.

Noord-Brabant + Limburg tellen in 1970 2.746.000 inwoners met een toeneming van 1.074.000!

Een nieuwe – interne – berekening van de P.P.D. in ons gewest komt tot de volgende uitkomsten:

1946	1.118.000
1956	1.382.000 maximum—1.378.000 minimum
1966	1.680.000 maximum—1.632.000 minimum
1976	2.039.000 maximum—1.884.000 minimum

De toenemende veroudering blijkt uit de becijfering voor hen die 65 jaren en ouder zijn. Zij maken uit van de totale bevolking:

1946	5,7%
1956	5,8% à 5,9%
1966	6,1% à 6,3%
1976	6,7% à 7,3%

Dit betreft de Brabantse cijfers. In Nederland vordert de veroudering sneller. De 65- t/m 79-jarigen nemen van 1947 tot 1964 toe met 35%; de 80-jarigen en ouder zelfs met 45% in 17 jaar tijds.

Zeer belangrijk is natuurlijk het groot aantal jongeren; zij toch vragen na enkele jaren om werk. En zo is het begrijpelijk dat

Staats- en Provinciaal Bestuur juist naar die aanwas kijken. Veel arbeid van de Provinciale Planologische Dienst en van het Economisch Technologisch Instituut is hierop gericht. Vele gemeenten laten dan ook welvaartsrapporten samenstellen, ten einde te weten te komen, waar de knelpunten liggen.

In Nederland is voor de berekeningen zeer hinderlijk de grote top van 1946/1947, gevolgd door de daling in de geboortecijfers.

Voor Brabant geldt dit in iets mindere mate. Moet men zoveel extra schoollokalen bouwen en zoveel extra docenten aanstellen, als de aantallen toch weer teruglopen? Enkele voorbeelden mogen de moeilijkheden toelichten, waarvoor de beleidsorganen in Nederland komen te staan.

In 1947 zijn er 580.000 *kleuters* van 3–5 jaar; in 1949 reeds 670.000 en in 1951 765.000. Daarna treedt misschien een lichte daling in.

Gaan we de *schoolplichtigen* na van 6–14 jaren.

In 1947	1.3 millioen;
In 1951	1.6 millioen;
In 1956	2 millioen.

Voor het Middelbaar onderwijs geldt een soortgelijke stijging en ook de *werkzoekenden* van 15–19 jaar wassen geweldig in aantal:

tot 1955	800.000 personen;
1964	1.200.000 personen.

Juist het topjaar 1946 gooit alle vooruitzien onderste boven.

In 1951 zijn er ± 200.000 zesjarigen, maar één jaar later 270.000 voor de eerste klas L.O.

In 1958 zijn er 40% twaalfjarigen meer dan in 1957.

In 1961 komen 270.000 15-jarigen aan de arbeidsmarkt; in 1960 190.000!

Wat dit speciaal voor ons gewest betekent, daarover licht de nieuwste brochure van de provincie ons in (Werkgelegenheid

voor Noord-Brabant). In 1930 werkten in de Brabantse industrie 115.500 mannen; in 1950 193.500. Dit aantal groeide vooral na 1945, maar gemiddeld moesten er toch per jaar 3900 meer opgenomen worden in het arbeidsproces. In de volgende tien jaren van 1952 tot 1962 zal dit echter 6300 per jaar moeten bedragen.

In al de andere provincies van Nederland samen beliep het op te nemen aantal mannen in de eerste periode ruim 21.000 per jaar en tussen 1952–1962 25.700 per jaar. D.w.z. in de andere provincies moet 21% meer opgenomen worden per jaar, maar in Brabant 61% meer.

Men kan aannemen dat de *agrarische sector* niet veel meer kan opnemen. De boerderijen, vooral op de zandgrond, zijn dikwijls reeds te klein en bovendien gaat aldaar de mechanisatie ook door. Wanneer nagerekend wordt of er een voldoende aantal *manuren* per jaar per man aan werk is, dan blijkt dit op vele boerderijtjes niet het geval te zijn. Er is dus reeds een verkapte werkloosheid hier en daar. Maar bovendien vinden we hier nog onze gave gezinnen zodat er een grote *opvolgingsdruk* ontstaat. Hoeveel vadersbedrijfshoofden zijn er en hoeveel zoons willen hen vervangen? Daar er ook boerderijen zonder opvolger zijn is het wellicht beter de *generatiedruk* te berekenen, dus het totaal aantal bedrijfshoofden tegenover het totaal aantal jongeren van bijv. 19 jaar dat boer wil worden. Het zal duidelijk zijn, dat een jongere die boer wil blijven dan moet *emigreren*. Wil hij in het land blijven, dan komt hij terecht in de *industrie-sector* dan wel in ambacht, vrije beroepen, onderwijs enz. enz.

Er wordt gesproken over een regelmatige *emigratie* van 30.000 per jaar. Hiervan behoort 45% tot de mannelijke beroepsbevolking (dus 13.000). Uit Brabant kwam 10% (dus 1300 per jaar), terwijl Brabant 12% der bevolking telt, dus 1700 per jaar zou moeten leveren. Zou dit aantal bereikt worden, dan behoeven in de volgende 10 jaren geen 6300 maar 5900 per jaar meer opgenomen te worden in het industriële proces.

TABEL 38

IMMIGRATIE EN EMIGRATIE

In 1949 kwamen binnen	trokken uit Nederland weg:
36319	58185
waarvan Nederlanders 30005	waarvan Nederlanders 51352
Vreemdelingen 6314	Vreemdelingen 6833
In 1950 immigratie	**emigratie:**
70602	50697
waarvan Nederlanders 64817	waarvan Nederlanders 44491
Vreemdelingen 5785	Vreemdelingen 6206

Gaan we in ronde cijfers na bij welke gebieden Nederland belang had:

TABEL 39

VERTROKKEN UIT NEDERLAND

naar:	1946	1947	1948	1949	1950
Europa	34.000	24.000	14.000	12.000	12.000
Amerika	2.000	10.000	14.000	12.000	12.000
Suriname + Antillen .	2.000	4.000	4.000	4.000	2.000
Indonesië	6.000	24.000	28.000	24.000	10.000
Overige wereld . . .	2.000	4.000	6.000	6.000	14.000

TABEL 40

BINNENGEKOMEN IN NEDERLAND

uit:	1946	1947	1948	1949	1950
Europa	28.000	26.000	22.000	14.000	10.000
Amerika	2.000	2.000	2.000	2.000	2.000
Suriname + Antillen .	4.000	2.000	2.000	2.000	2.000
Indonesië	70.000	22.000	18.000	16.000	56.000
Overige wereld . . .	4.000	2.000	2.000	2.000	2.000

Deze zeer ruwe cijfers geven toch voldoende aan bij welke landen Nederland het meest geïnteresseerd was.

Welke was de bijdrage van Noord-Brabant in deze migratie? Nemen wij de laatste gepubliceerde cijfers over 1951 (zie E.T.I. jaarverslag voor het vertrek van mannelijke beroepsbevolking). Daarbij zijn buiten beschouwing gelaten Europa, Indonesië, Suriname + Antillen.

TABEL 41

EMIGRATIE VANUIT NOORD-BRABANT

Jaar	Vertrokken uit Brabant	in % van Nederland	Per 1000 inw.	
			Rijk	Brabant
1948	1166	8,4	1,42	0,96
1949	1218	8,7	1,41	0,98
1950	2188	10,3	2,12	1,74
1951	2410	9,3	4,19	3,13

Het zal opvallen, dat Brabant achterblijft bij het Rijksgemiddelde en toch betekent emigratie een grote verlichting van de zeer moeilijke opgave, elk jaar 8000 mannen op te nemen in het arbeidsproces, waarvan 6000 in het industriële proces, enkelen in de agrarische sector en de rest in de derde sector (onderwijs, vrije beroepen, ambacht enz. enz.).

Zien wij tot slot, waarheen mannen zowel als vrouwen trokken uit het Brabantse land. (Tabel 42).

Het voorbereiden van zovelen op hun pionierstaak eist tijd en inspanning, maar het moet – en grondig – omdat anders de mislukkingen wachten. En ook de regering moet de andere landen bereid vinden onze mensen op te nemen. Dit alles vraagt veel geld, de overtocht eveneens. Er wordt ook heel wat meegenomen aan kapitaal en in iedere vertrekkende steekt heel wat

geld bijv. aan onderwijs, gezondheidszorg enz. En toch! het is goed besteed geld! Werklozensteun is duur, en werkloosheid is deprimerend!

TABEL 42

VERTROKKEN UIT BRABANT

naar:	1948	1949	1950	1951
Canada	787	595	827	1856
U.S.A.	108	90	76	135
Australië	78	180	1027	1244
Nieuw-Zeeland	28	35	82	335
Zuid-Afrika	124	115	65	223
Brazilië-Argentinië	22	202	92	132
Overig (exclusief Europa) . . .	19	1	19	106
Totaal	1166	1218	2188	4031

En voor wat binnen de grenzen blijft, is de zorg niet minder groot. Zorg voor onderwijs in allerlei vormen, zorgen voor woning en voeding en ontspanning, zorgen vooral voor werkgelegenheid. En dat laatste omvat even goed een verkenning van de buitenlandse markten als het zoeken naar hoogwaardige, arbeidsintensieve producten. En even goed zorg voor goede terreinen, goede accommodatie, goed verkeer. En niet in de laatste plaats: zorg voor voldoende kapitaal om te investeren.

Dit alles wordt nader uiteengezet bij de hoofdstukken: Landbouw en Industrie.

De lezer zal aan het einde van dit relaas van veel cijfers, aangekleed met wat woorden, zich af kunnen vragen: En hoe zal dat nu gaan? Dreigt daar dus de *overbevolking*?

Wat is overbevolking? Dat de mensen sterven van de honger? Een ieder weet toch uit de verhalen thuis, dat de boer en de arbeider in het Brabantse land in 1950 veel beter en ruimer leven dan in 1850.

Maar zou er dan niet nog meer welvaart zijn als er minder mensen waren? Is er dus een *optimum* te noemen, waarop de grootste stoffelijke welvaart zou heersen? Daar is reeds veel over gedacht, maar er is nog geen oplossing, wel veel meningsverschil. En is stoffelijke welvaart het enige? En wisselen de verlangens niet met het jaar?

Dit is zeker! Wat wij vroeger reeds schreven: geleidelijk aan krimpt het cijfer van het bevolkingsoverschot in. Er is een bevolkingsdruk, die op het ogenblik elkeen aanspoort naar nieuwe wegen te zoeken. Misschien is deze druk juist wel een voorwaarde voor activiteit; wellicht behoedt deze druk voor een rustig laten betijen.

En daarnaast is er de wijde wereld, met zoveel grond en zoveel bodemschatten. Wat binnen onze enge grenzen een probleem kan zijn, is het veel minder in West-Europees verband, in mondiaal verband. Alles dringt naar ruimer zien, naar leven in grotere gehelen. Dat wordt de grote opgaaf voor de volgende halve eeuw: om met behoud van het vaderlandse eigene toch een goed Europeaan, een goed wereldburger te zijn.

GERAADPLEEGDE WERKEN

Bosch Kemper M. J. de, De tegenwoordige Staat van Nederland. (1950)

Brink T. v. d., Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop van de geboorten in Nederland (Publicatie no 2 van het I.S.O.N.E.V.O. 1949). Hieraan zijn de meeste grafieken ontleend: II – III – VII – VIII – IX – X – XII – XIII – XV.

Idenburg Ph. J., Geschiedenis der Nederlandse Statistiek. (1948 ?)

Keuning H. J., Het Nederlandse Volk in zijn Woongebied. (1947) (hoofdstuk VI)

Landry A., Traité de Démographie. (1949)

Maris A., Scheer C. D. en Visser M. A. J., Het kleine boeren-vraagstuk op de zandgronden. (1951)

Maris A. en Visser M. A. J., Prognose van de mannelijke agrarische bevolking. (uit Landbouwkundig Tijdschrift, October 1949)

Methorst H. W. en Sirks M. J., Het Bevolkingsvraagstuk. (1948; 1e helft)

Polman A., Ontwikkeling en huidige stand van de sterfte in Nederland en België. (Vereniging voor Demografie, 1951)

STEIGENGA W., Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie. (1939)
VOOYS A. DE, De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. (1932)
VRIES F. DE, Bevolking en Bevolkingsvraagstuk. (uit Winkler Prins Encyclopaedie)
WINSEMIUS J., De verstedelijking van Nederland. (Mei 1952)
De Economist. (Januari 1949)
De verspreiding van de bevolking in Nederland, Rijksdienst voor het Nationale Plan. (no 3, 1949)
Economie. (April–Mei 1952)
Economisch Technologisch Instituut Noord-Brabant. (Welvaartsrapporten en driemaandelijkse overzichten)
Handboek der Geografie van Nederland. (Deel II, 1951)
Loop der bevolking tot 1980. (Centraal Bureau voor de Statistiek)
Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek.
Mededelingen Centraal Bureau voor de Statistiek. (o.a. no 1011)
Scripties van leerlingen. (o.a. J. F. Geense en H. Witlox)
Statistisch Zakboek. (Centraal Bureau voor de Statistiek)
Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. (o.a. Januari en April 1951)
Volkstelling 1947. (Centraal Bureau voor de Statistiek)
Welvaartsplan voor de Provincie Noord-Brabant no 1–2–3. (Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant, 1947–1949)
Werkgelegenheid voor Noord-Brabant. (Industrialisatie) (Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant, 1952)
Zakboekje 1952 van het Landbouw-Economisch Instituut.

Drs H. Moonen

NOORDBRABANTS INDUSTRIËLE ONTWIKKELING IN DE HUIDIGE TIJD

I

INLEIDING

Wie zich een inzicht wil verschaffen in de industriële ontwikkeling van Noord-Brabant, stelt zich daarmede voor een taak, waarvan de omvang nauwelijks valt te overzien. Hij zal zich daartoe immers niet alleen de vraag moeten stellen naar de aard, soort en hoeveelheid der door de nijverheid voortgebrachte producten, maar ook naar de bedrijven, hun aantal, soort en grootte, hun vestigingsplaatsen en afzetgebieden, naar het aantal personen, dat bij de productie is betrokken, de welvaart, die hieruit voor hen resulteert, naar de bijdrage van het Brabantse deel der Nederlandse nijverheid in het nationaal inkomen en naar wat al niet. Bovendien zal hij zich ten aanzien van al deze verschijnselen voorts tenminste ook moeten verdiepen in de historische ontwikkeling ervan.

Naar het lijkt een uiterst onaantrekkelijke taak, omdat men door de bomen dreigt het bos niet meer te zien en men wellicht hier en daar interessante, maar op de duur uiterst vermoeiende en daardoor vervelende wandelingen door dit eindeloze en onoverzichtelijke bos zou maken. Een dergelijke uiteenzetting zou – zo ze al op schrift te stellen ware – door haar onbeperktheid

zeker niet boeien, zij zou de lezer vervelen, omdat zij eindeloos, encyclopaedisch, wellicht ook omdat zij probleemloos is, omdat zij slechts beschrijft en weergeeft, er de toekomst niet in betrekt en niets van de huidige samenhang van de weergegeven verschijnselen en van de zich bij de verdere ontwikkeling opdringende vragen aan de orde stelt.

Een uiteenzetting, handelende over de industriële ontwikkeling van Noord-Brabant, zal daarom, zoals elke andere, ongetwijfeld aan leesbaarheid winnen, indien zij zich beperkingen oplegt en deze vindt in de afbakening van hetgeen zij zich voorstelt te behandelen, afbakening niet alleen naar ruimte en tijd, maar ook naar het aspect, waartoe zij zich wil beperken, naar de hoek, van waaruit zij de industriële ontwikkeling wil beschouwen.

Industriële bedrijvigheid nu heeft twee belangrijke aspecten. Enerzijds wordt zij immers geëntameerd om der wille van het te vervaardigen product, dat aan verschillende technische en economische eisen moet voldoen, wil het afzet vinden en wil de productie de moeiten waard zijn, anderzijds zijn bij de totstandkoming van die producten, die de moeiten waard zijn, mensen betrokken, die zich door die productie een bestaan verschaffen.

Naar ik meen is met dit laatste aspect de voor het doel van deze beschouwingen belangrijkste zijde aangegeven. Deze maatschappelijke zijde of, zo men wil, dit werkgelegenheidsaspect, dat de industriële bedrijvigheid biedt, is immers sedert de ruil zijn intrede deed en sedert de geslotenheid der afzonderlijke huishoudingen werd doorbroken, in die zin belangrijk, dat alleen langs die weg de materiële welvaart van een gemeenschap tot stand kan komen.

Het zij hier wellicht ten overvloede en buiten het verband opgemerkt, dat men deze maatschappelijke zijde der industriële productie niet straffeloos, geheel zelfstandig en los van het

primaire doel dier productie, als eigen zelfstandig doel kan stellen en beschouwen. De inkomens, die uit de industriële bedrijvigheid ontstaan, zijn immers in zekere zin afgeleide inkomens, afgeleid uit de opbrengsten der producten. Ook al stelt de beloning van de menselijke arbeid ethische eisen, men kan bij de beschouwing van de maatschappelijke zijde van de productie, bij de inkomensvorming dus, waartoe zij leidt, niet zo ver gaan, dat de beloning van de menselijke arbeid, de vorming van inkomens primair zou worden. Er zouden daardoor prijzen van producten kunnen ontstaan, die afzet onmogelijk maken en daarmede de productie en de vorming van inkomens daaruit volledig te niet doen gaan.

Ten overvloede zij derhalve nogmaals betoogd, dat hoe belangrijk de maatschappelijke gevolgen van de industriële productie door de inkomensvorming van hen, die daarbij betrokken zijn, ook zij, deze inkomensvorming nimmer doel der productie is, maar steeds gevolg. Waar het ondernemen, door welke oorzaak ook, achterwege moet blijven, zal deze productie en daardoor deze inkomensvorming haar einde vinden. Met deze constatering is tevens aangegeven, welke belangrijke maatschappelijke functie de industriële onderneming vervult en welke belangrijke verantwoordelijkheden op de verscheidene overheden voor het scheppen van gunstige voorwaarden in de meest ruime zin en op de ondernemers voor de realisering der mogelijkheden rusten.

Indien wij het werkgelegenheidsaspect der industriële bedrijvigheid als de voor het doel onzer beschouwingen belangrijkste zijde der industrie menen te moeten zien, dan menen wij ons voorts nog enkele beperkingen te moeten opleggen om tot een afgerond geheel te komen. Hoe interessant het wellicht niet alleen is om de ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid in deze provincie in de loop der jaren te leren kennen, maar ook hoeveel vertrouwen daaruit voor de toekomst, in deze tijd die – naar het mij voorkomt ten onrechte – van angstgedachten om-

trent overbevolking is vervuld, valt te putten, de gegevens, die daaromtrent ter beschikking zijn, zijn zó schaars en van de huidige daaromtrent bestaande indeling zó afwijkend, dat deze zeker geen sluitend betoog kunnen opleveren.

Wij geven er daarom de voorkeur aan de huidige industriële werkgelegenheid als het resultaat van deze ontwikkeling te zien en dit resultaat, imposant als het is, in plaats van de historische ontwikkeling, die tot het resultaat leidde, te beschouwen. Wij menen temeer, dat zulks aantrekkelijk is, omdat de voorlopige uitkomsten van de recent achter ons liggende in Nederland gehouden tweede Bedrijfstelling daartoe uitzonderlijke, nog niet aan een dergelijke beschouwing onderworpen, gegevens hebben verschaft. De statistische indruk immers, die men in het algemeen van de industrie van Noord-Brabant, evenals overigens van die van andere provincies heeft, is afkomstig van gegevens van 1930. Het is daarom zeker niet onaantrekkelijk de plaats van de Brabantse nijverheid in het totaal der Noordbrabantse bronnen van bestaan en tegen de achtergrond van de Nederlandse nijverheid op grond van deze recente gegevens te bezien.

Naast onze interesse in de mate waarin de industrie een bestaansbron is voor het Noordbrabantse volk, in de bedrijfstakken, welke daarbij vooral van belang zijn en in het Nederlandse belang, dat in het opzicht van industriële werkgelegenheid in deze provincie wordt gediend, interesseert ons op het stuk der ontwikkeling vooral de toekomst en met name de mate waarin Noord-Brabant, waar de Nederlandse jeugd in zo grote getale aanwezig is, zal moeten deel hebben aan de voor Nederland noodzakelijke industrialisatie, teneinde te mogen verwachten, dat onze provincie bij haar toename aan bevolking een redelijk bestaan tegemoet kan zien.

II

DE INDUSTRIE ALS BRON VAN BESTAAN

Het komt mij een niet te gewaagde, ja zelfs een de waarheid vrij dicht benaderende veronderstelling voor, dat voor velen de provincie Noord-Brabant als een gewest geldt, waar de landbouw de voornaamste bron van bestaan is.

Zij, die deze provincie uit hun vacanties hebben leren kennen en waarderen, zijn in het algemeen meer in contact gekomen met de natuur en daardoor ook met de Brabantse boer. Zij hebben hun zwerftochten gemaakt door bos en hei, sloegen hun tenten op in de streken, die zich in deze provincie voor het onbezorgd genieten van een vacantie in God's vrije natuur in zo ruime mate en op zo illustere wijze lenen en hebben onze steden gemeden, niet omdat deze niet aantrekkelijk zouden zijn, maar omdat speciaal de vacantieganger deze voor zijn doel minder aantrekkelijk acht. De vacantiegangers van stedelijke origine, die ons land door zijn urbanisering in steeds grotere mate gaat tellen, willen de stad, waarin zij dagelijks verkeren, van zich afschudden, om het dagelijks doen en werken, het dagelijks verkeren in een stad voor een tijd te vergeten. Zo komt men dan in contact met onze dorpen en wordt de kennis van ons gewest vaak met de kennis en waardering, die men van en voor onze dorpen opdeed, vereenzelvigd. Men neemt van zijn vacantie met de onvergetelijke herinnering aan heerlijke dagen – waarop men weer een jaar moet teren – van onze provincie de indruk van een voor stadse begrippen amper meer mogelijk geachte en in die opvatting geidealiseerd landbouwgewest mede.

Bij degenen, die deze provincie kennen uit de viering van carnaval – en dat zijn er tallozen – kan eenzelfde indruk zijn achter gebleven. Is de traditionele klederdracht daarbij immers niet de boerenkiel en de zijden pet? De vrolijkheid en luim,

de onbezorgdheid van die dagen en vooral de geest, waaruit deze voortspruit, is wellicht naar de opvatting van talrijke carnavalbezoekers uit andere provincies eenvoudig niet te rijmen met de harde en zakelijke sfeer van het bedrijfsleven.

Door velen zelfs tenslotte, die dit gewest meer dan oppervlakkig menen te kennen, zal op een vraag naar het voornaamste middel van bestaan in deze provincie, stellig de landbouw als antwoord worden gegeven. Dat ook zij deze indruk hebben, is evenzeer begrijpelijk. Het merendeel immers der Brabantse gemeenten is van betrekkelijke omvang naar inwonertal, maar van vaak zeer grote uitgestrektheid. De hoofdindruk, die men daardoor krijgt, is er stellig meer een van landbouw dan van industrie, al zijn de feiten – die vaak niet in het oog vallen – daarmede ook in tegenspraak.

Gemeten immers naar het aantal inwoners, dat er rechtstreeks bij betrokken is, naar het aantal inwoners, dat daarin een beroep uitoefent, is de landbouw – volgens de resultaten van de Volks- en Beroepstelling van 1947 – in deze provincie voor ruim 110.000 mannen en vrouwen een bron van inkomen, terwijl dit voor de industrie voor bijna 200.000 personen het geval is. Geleidelijk aan is dus ook in Noord-Brabant de situatie ontstaan, dat de industrie voor zijn inwoners – gezien het aantal van de direct daarbij betrokkenen – van groter belang is dan de landbouw. Dat de landbouw daarmede slechts relatief van minder betekenis is, dat hij echter in absolute zin nog als een zeer belangrijke bestaansbron is te beschouwen – $^1/_5$ van de in deze provincie verdiende inkomens ontstaan in de landbouw – en dat hij sociaal en vooral sociologisch een uiterst belangrijke plaats inneemt in het maatschappelijke leven van de provincie, behoeft hier geen nader betoog.

Deze binnen Noord-Brabant geconstateerde relatief belangrijke betekenis van de industrie als bestaansbron, zegt uiteraard nog niets omtrent de betekenis, die de Noordbrabantse industrie

ten opzichte van die van andere provincies inneemt. Zelfs indien de industrie onder de bestaansbronnen in de provincie een nog belangrijker plaats zou innemen dan reeds het geval is, zou het immers niet per se noodzakelijk zijn, dat dit tevens met een belangrijke plaats in nationale zin gepaard ging.

Ook in dit opzicht echter is de plaats van Noord-Brabant's industrie een zeer vooraanstaande. Indien men de verschillende provincies aflopend rangschikt overeenkomstig de totale personeelsbezetting van haar bedrijven in de nijverheid, dan volgt Noord-Brabant onmiddellijk na Zuid- en Noord-Holland en neemt daarmede in industriëel opzicht in de rij der provincies de derde plaats in. Men kan dus zeggen, dat Noord-Brabant industriëel de derde provincie des lands is.

Het hierboven reeds genoemde aantal van ongeveer 200.000 personen, dat medio 1947 in Noord-Brabant bij een of andere tak van nijverheid was betrokken, deed deze, ook in nationaal opzicht vooraanstaande plaats van Noord-Brabant als industriële provincie, reeds vermoeden. De voorlopige uitkomsten van de 2de Bedrijfstelling van 16 Oct. 1950 geven daartoe een nog recenter inzicht. De bedrijfsbevolking der provincie Noord-Brabant bleek bij die telling niet minder dan 237.000 personen te omvatten.

Wil men een indruk krijgen van het imposant aantal personen, waarop deze industriële bedrijvigheid van Noord-Brabant betrekking heeft, dan kan men deze het best benaderen door zich voor te stellen, welke een enorm bedrijf in deze provincie gevestigd zou moeten zijn, indien al deze mensen in dienst van hetzelfde industriële bedrijf zouden zijn. Indien men zich realiseert, dat de Philipsbedrijven, die toch niet alleen een Brabantse, maar een wereldfaam en -naam hebben, in Eindhoven ongeveer 20.000 personen in hun dienst hebben, zouden er, om het huidige aantal personen, dat thans reeds in Noord-Brabant rechtstreeks bij de nijverheid is betrokken, te werk te stellen, 12 van deze

wereldbedrijven in deze provincie gevestigd moeten zijn. Wil men een andere vergelijking om een indruk te krijgen van de grootse omvang, die de personeelsbezetting van Noord-Brabant's nijverheid heeft, dan is wellicht het feit, dat deze nog 29.000 personen meer omvat dan de totale personeelsbezetting van alle nijverheidsbedrijven van de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en de helft van de provincie Overijssel tezamen, daartoe dienstig.

Terecht zou men kunnen opmerken, dat dit mede een gevolg is van de grotere omvang, van het grotere aantal inwoners dus, dat de provincie Noord-Brabant in vergelijking met deze andere provincies heeft, al doet een vergelijking van de verschillende provincies in dit opzicht – het zijn immers geen willekeurig geconstrueerde en gegroepeerde eenheden – maar uit de historie gegroeide, reële bestuurlijke eenheden – toch niets af aan het imposante beeld, dat Noord-Brabant als provincie in de rij der provincies op het gebied van de industrie te zien geeft. Maar zelfs, indien men de grootte der provincies in deze zou elimineren, door namelijk het totaal van haar inwoners, dat een beroep in de nijverheid bekleedt, te betrekken op het totaal der beroepsbevolking in de provincie, dan blijkt in Noord-Brabant 42% der beroepsbevolking voor haar bestaan direct afhankelijk te zijn van de nijverheid, een percentage, waarin het slechts door Limburg wordt overtroffen, waardoor dus met Limburg Noord-Brabant de provincie des lands is, waar verhoudingsgewijs de bevolking het sterkst in de industrie haar emplooi vindt.

Noord-Brabant is daarmede, zowel in absolute als in relatieve zin, een der eerste industriële provincies des lands, een provincie, waar de industrie voor de bevolking een realiteit is, waaraan zij sedert jaren her gewoon is en waarvoor zij haar jeugd opleidt, een provincie, waar de term industry-mindedness een wat vreemde klank heeft, maar waar alle menselijke goede hoedanigheden, die voor het welslagen in industriële richting van belang

Philips, Eindhoven *Foto M. Coppens*

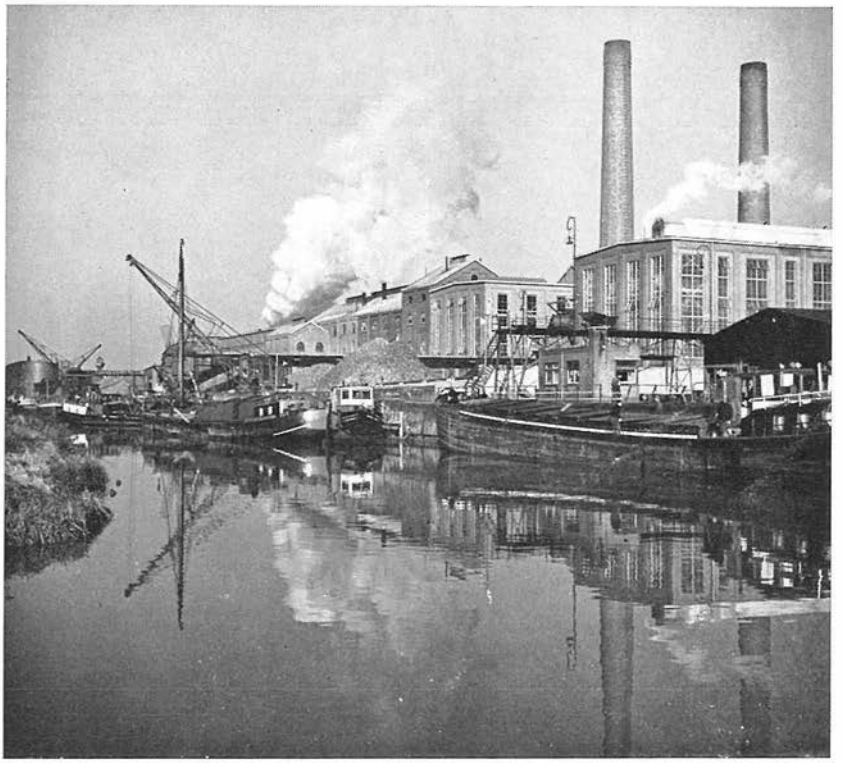

Suikerfabriek, Zevenbergen *Foto M. Coppens*

zijn en die met deze wat vreemde term worden samengevat, in ruime mate aanwezig zijn. De oorzaken, die tot dit belangrijk aandeel van Noord-Brabant in de Nederlandse nijverheid hebben geleid, zijn o.m. gelegen in het gebruik maken door hen, die hiervan op de hoogte waren en die het in hun eigen welslagen zagen bevestigd van de als het ware natuurlijke bestemming van deze provincie tot deze industriële activiteit. Op de eerste plaats is als zodanig te noemen de uitmuntende geschiktheid van zijn zandgronden voor industrieterreinen. Waar op deze gronden in het algemeen zonder dure funderingen kan worden gebouwd en zij in het algemeen zeer weinig kostbaar zijn, eisen investeringen in gebouwen en terreinen in deze provincie veelal aanmerkelijk minder middelen dan zulks in het algemeen elders in den lande het geval is. Deze daardoor uitermate grote geschiktheid van de zandgronden van Noord-Brabant voor dit doel, blijkt overigens zeker niet een algemeen bekend feit te zijn. Het is zeker geen gewaagde veronderstelling aan te nemen, dat een grotere bekendheid van de aantrekkelijkheid van Noord-Brabant, ook op dit gebied, een grote bijdrage tot zijn verdere industriële ontwikkeling zal verschaffen. Naast en wellicht boven de genoemde factor, zijn het voorts de ruime aanwezigheid van rustige, arbeidzame werkers, voor wier prestaties allen, die er mee samenwerkten, de grootste waardering hebben.

Veelal is Noord-Brabant in zijn industriële verschijning onbekend en overeenkomstig het adagium, daardoor veelal onbemind. Onbekendheid met de qualiteiten van zijn werkers, onbekendheid met de grote geschiktheid zijner gronden voor vestiging daarop van bedrijfsgebouwen, onbekendheid met zijn veelal gunstige ligging, hebben in het algemeen minder ondernemers van elders en meer ondernemers uit de eigen streek van deze uitzonderlijk gunstige factoren doen profiteren. Dat desondanks deze provincie tot een industriëel gewest van formaat is uitgegroeid, moge het bewijs leveren van de bovengegeven

beweringen, moge ook het bewijs zijn van de juiste inzichten, waarvan de ondernemers door zich hier te vestigen blijk gaven.

Alvorens nu tot een afzonderlijke bespreking van enkele uit werkgelegenheidsoogpunt belangrijke industriële bedrijfstakken over te gaan, kunnen enkele meer algemene beschouwingen, gewijd aan een werkgelegenheidsoverzicht, zoals dit o.m. voor Noord-Brabant en Nederland uit de door het C.B.S. verstrekte voorlopige uitkomsten van de 2de Bedrijfstelling van 16 Oct. 1950 valt samen te stellen, ons een inzicht verschaffen in de plaats, die Noord-Brabant daarbij ten opzichte van Nederland inneemt en in de plaats voorts, die binnen Noord-Brabant de verschillende bedrijfsklassen ten opzichte van elkaar innemen. Waar bij deze meergenoemde Bedrijfstelling niet alleen alle ondernemingen in de nijverheid waren betrokken, maar ook die van handel en verkeer, hebben wij bij dit algemeen overzicht tevens de gelegenheid de nijverheid in werkgelegenheidsopzicht te stellen tegenover handel en verkeer. De tabel op de volgende pagina is daarbij illustratief en spreekt voor een belangrijk gedeelte voor zich zelf.

Bij nadere beschouwing valt het in de eerste plaats op, dat een belangrijk gedeelte – 12,6% – van de Nederlandse bedrijven op het gebied van nijverheid, handel en verkeer in Noord-Brabant is gevestigd, een aandeel, dat vrijwel overeenkomt met het aandeel van de Noordbrabantse bevolking in de Nederlandse bevolking. Deze overeenstemming in bevolkingsaandeel en bedrijvigheidsaandeel tussen Nederland en Noord-Brabant is echter niet van die aard, dat zij ook in de afzonderlijke componenten dezer bedrijvigheid aanwezig is.

In dit opzicht blijken er belangrijke verschillen te bestaan. Het aandeel immers van Noord-Brabant in de Nederlandse nijverheid blijkt 14,5% te zijn, belangrijk meer derhalve dan zijn aandeel in de Nederlandse bevolking. Het aandeel in de sector handel en verkeer ligt echter belangrijk lager, het deelt

VOORLOPIGE UITKOMSTEN VAN DE TWEEDE BEDRIJFSTELLING (16 OCT. 1950)

Bedrijfsklassen	Noord-Brabant		Nederland		Kolom 2 in % van kolom 4
	Aantal werkzame personen × 1000	Percentage van totale bedrijvigheid	Aantal werkzame personen × 1000	Percentage van totale bedrijvigheid	
1	2	3	4	5	6
Metaalnijverheid	65,0	21,2	431,0	17,8	15,1
Voedings- en genotmiddelen	40,0	13,1	240,0	9,9	16,7
Textielnijverheid	37,0	12,1	127,0	5,3	29,1
Bouwnijverheid	33,0	10,8	291,0	12,0	11,3
Leder, wasdoek, rubber	24,0	7,8	59,0	2,4	40,7
Kleding, reiniging	16,0	5,2	167,0	6,9	9,6
Hout, kurk, stro	8,0	2,6	63,0	2,6	12,7
Grafische nijverheid	4,0	1,3	54,0	2,2	7,4
Chemische nijverheid	4,1	1,3	55,0	2,3	7,4
Aardewerk, glas, kalk, steen	3,1	1,0	51,0	2,1	6,0
Gas-, electriciteits- en waterleidingsbedrijven	2,8	1,0	32,0	1,3	8,7
Papiernijverheid	1,1	0,3	23,0	0,9	4,8
Mijnbouw, veenderijen	0,3	0,1	53,0	2,2	0,6
Overige nijverheid	0,4	0,1	3,5	0,1	11,4
Sub-totaal	238,8	77,9	1649,5	68,0	14,5
Kleinhandel in winkels	26,0	8,5	255,0	10,5	10,2
Groothandel	14,0	4,6	176,0	7,3	7,9
Hotel-, café-, rest. bedrijf	10,0	3,2	83,0	3,4	12,0
Kleinhandel in niet-winkels	8,0	2,6	69,0	2,8	11,6
Wegvervoer	7,0	2,2	69,0	2,8	10,1
Handelsbedrijven n.e.g.	0,9	0,3	21,0	0,9	4,3
Hulpbedrijven van vervoer	0,6	0,2	26,0	1,1	2,3
Vervoer te water	0,5	0,2	49,0	2,0	1,0
Administratiekantoren van eigen ondernemingen	0,3	0,1	9,0	0,4	3,4
Tramwegen	–	–	6,0	0,2	–
Luchtvaart	–	–	6,0	0,2	–
Sub-totaal	67,3	22,1	769,0	31,6	8,8
Totaal	306,1	100	2418,5	100	12,6

(bron C.B.S.)

daarin slechts voor 8,8%. Voor het belangrijkste gedeelte vindt dit laatste – het betrekkelijk lage aandeel van Noord-Brabant in de Nederlandse bedrijvigheid in handel en verkeer – zijn oorzaak in de betrekkelijk geringe plaats van Noord-Brabant in de Nederlandse groothandel.

Merkwaardig valt het stellig te noemen, dat een provincie, die in allerlei takken van ambachtelijke en industriële bedrijvigheid een werkgelegenheid huisvest van rond 240.000 personen en daarmede ongeveer 15% van de Nederlandse nijverheid vertegenwoordigt, dat een provincie, die nationaal gezien $^1/_6$ tot $^1/_7$ van de in Nederland verwerkte grondstoffen in haar bedrijven verwerkt en eveneens $^1/_6$ tot $^1/_7$ van de Nederlandse eindproducten levert, zo weinig deelt in de Nederlandse groothandel dier grondstoffen en eindproducten. Slechts rond 4,6% der Noordbrabantse bedrijvigheid is groothandel, waarin ongeveer 14.000 personen werkzaam zijn. Voor Nederland ligt dit aandeel van de groothandel in de totale bedrijvigheid rond 60% hoger.

Hoewel ten aanzien van de kleinhandel het niveauverschil tussen Noord-Brabant en Nederland niet zo omvangrijk is als dit in de groothandel het geval is, zouden er ook hier toch nog, om aan Nederlandse verhoudingen deelachtig te zijn, een 5000 personen meer in deze kleinhandel werkgelegenheid moeten kunnen vinden dan thans het geval is.

Een consequentie van dit geringere aandeel van Noord-Brabant in de Nederlandse handel is stellig, dat, indien deze verhouding zich bestendigt, het industriële werkgelegenheidsvraagstuk van deze provincie, alleen reeds uit hoofde van deze omstandigheid – afgezien derhalve nog van het belangrijke aandeel, dat dit gewest in de Nederlandse bevolkingstoeneming inneemt – 15% hoger zal moeten liggen dan zulks gemiddeld in Nederland het geval zal zijn.

De nijverheid heeft derhalve voor Noord-Brabant verhoudings-

gewijs een grotere betekenis dan zulks voor het land als geheel geldt. 80% der bedrijvigheid dezer provincie, zoals deze in de Bedrijfstelling tot uiting komt, is op de nijverheid gericht, in Nederland is dit slechts voor een kleine 70% het geval. Noord-Brabant is daarmede niet alleen meer industriëel georienteerd dan Nederland als geheel, maar ook in meerdere afzonderlijke bedrijfstakken neemt zijn nijverheid een belangrijker plaats in onder de totale bedrijvigheid dan zulks in Nederland als geheel het geval is.

Zonder de tabel op pag. 211 – die voor zich zelf spreekt – aan nog meerdere beschouwingen te onderwerpen, blijkt immers ruim 15% van Nederlands voornaamste bedrijfstak – met name de metaalnijverheid – Noordbrabantse metaalnijverheid te zijn. Van de Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie, die na de metaalnijverheid en de bouwnijverheid naar werkgelegenheid Nederlands voornaamste bedrijfstak is, is zelfs rond 17% in Noord-Brabant gevestigd. Voor de Nederlandse textielindustrie is dit percentage ruim 29%, terwijl ruim 40% van de Nederlandse bedrijvigheid in de bedrijfsklasse leder, wasdoek en rubber Noordbrabantse bedrijvigheid is.

Dat Noord-Brabant, dat door zijn belangrijk aandeel in de Nederlandse bevolkingsgroei, zich als geen andere provincie voor structurele werkgelegenheidsvraagstukken ziet gesteld, door een ander werkgelegenheidspatroon dan Nederland – door een relatief grotere aanwezigheid van nijverheid en binnen deze nijverheid door een relatief grotere geconcentreerdheid van de belangrijkste bedrijfstakken – bovendien gevoeliger is voor conjunctuurschommelingen dan Nederland als geheel, behoeft wel geen nader betoog. Het zal slechts reden zijn om met grotere zorg de ontwikkeling van de werkgelegenheid van dit gewest te volgen.

III

ENKELE VAN DE VOORNAAMSTE BEDRIJFSTAKKEN

1. *Metaalnijverheid*

a) Vestigingen – Wanneer wij het aantal vestigingen (bijna 4100) bedrijfjes dus en bedrijven, waarin de metaalnijverheid in deze provincie wordt uitgeoefend, overzien, dan valt het op – bij deze bedrijfstak begrijpelijk – dat in de klasse, waarbij per vestiging 1 tot 25 werknemers zijn betrokken, bijna 3900 vestigingen voorkomen met totaal ruim 14.000 daarin werkzame personen. In het algemeen zijn dit plaatselijke smeden – met een meer verzorgend karakter – met enkele knechts, en daarnaast enkele kleinere constructiebedrijven.

Indien wij deze meer ambachtelijke bedrijfjes niet in onze beschouwing betrekken – waarbij wij ons overigens bewust zijn, dat al, wat thans groot is, klein is begonnen, en wij door dit buiten beschouwing laten dus noch bedoelen, dat zij voor de huidige werkgelegenheid niet van groot belang zijn, noch voor de toekomstige – iedere soldaat draagt immers de maarschalkstaf in zijn ransel – niet van groot nut kunnen zijn, dan blijken in de meer industriële metaalnijverheid in onze provincie toch nog ongeveer 52.000 personen werkzaam te zijn, waarmede zij de in dit opzicht in belang op haar volgende voedings- en genotmiddelenindustrie toch nog verre overtreft. In tegenstelling echter tot de verwachtingen, die het groter aantal meer ambachtelijke bedrijfjes wekt, komt deze omvangrijke meer industriële activiteit in deze bedrijfstak voor bijna 70% tot stand in slechts 11 bedrijven, die elk meer dan 500 personen in hun dienst hebben en tezamen aan bijna 35.000 rechtstreeks daarbij betrokkenen een inkomen verschaffen. Van alle overige vestigingen verschaffen er 95, die 50 tot 100 personen in dienst hebben, aan

ruim 13.000 personen een inkomen, terwijl ruim 100 bedrijfjes in de grootteklasse 25–50 personen tenslotte nog ongeveer 3500 personen tellen, die voor hun inkomen van de metaalnijverheid afhankelijk zijn.

b) Spreiding der bedrijven – De spreiding van de vestigingen in de metaalnijverheid – die $^1/_5$ deel van de provinciale werkgelegenheid in nijverheid, handel en verkeer voor haar rekening neemt – over het gebied der provincie, wordt, indien wij als belangrijkste criterium daarvoor het aantal van de in deze vestigingen werkzame personen hanteren, in belangrijke mate beheerst door de elf grootste bedrijven, welke in Eindhoven (2), Tilburg (2), Breda (2), Oss (1), Budel (1), Bergen op Zoom (1), Roosendaal (1) en Helmond (1) zijn gelegen.

Onder deze gemeenten is Eindhoven de stad in deze provincie, waar de metaalnijverheid in absolute zin het sterkst is vertegenwoordigd. De aldaar gevestigde bedrijven in de metaalnijverheid gaven op het moment van de 2de Bedrijfstelling – 16 Oct. 1950 – volgens de voorlopige uitkomsten van deze telling, aan ruim 28.000 personen werk. Hoezeer deze gemeente staat en valt met de metaalnijverheid blijkt, als men zich realiseert, dat in alle Eindhovense industriële bedrijven tezamen, inclusief de bouwnijverheid – volgens de voorlopige uitkomsten van de 2de Bedrijfstelling 1950 – ruim 42.000 personen werkzaam waren. De na de metaalnijverheid in werkgelegenheidsopzicht belangrijkste bedrijfstakken in Eindhoven zijn de voedings- en genotmiddelenindustrie (sigaren) en de textielindustrie, die uiterst belangrijk als zij in absolute zin en omvang juist in deze metaalstad zijn, met resp. 3300 en 2700 arbeidskrachten, toch nog 80% op het werkgelegenheidsniveau van de metaalindustrie ten achter blijven.

Indien wij verder nagaan, in welke gemeenten in deze provincie de bedrijven, behorende tot de metaalnijverheid, tot een aan-

zienlijke industriële werkgelegenheid hebben geleid, dan blijken – het viel min of meer te verwachten – dit op de eerste plaats de acht bovengenoemde gemeenten te zijn, waar de grootste bedrijven gevestigd zijn. Na Eindhoven met een industriële werkgelegenheid in de metaalnijverheidsbedrijven met 50 of meer werknemers van ruim 26.000 personen, volgen – zij het op grote afstand – Tilburg (4809), Breda (3047), Bergen op Zoom (2799), Helmond (2155) Oss (1170), Budel (1159) en 's-Hertogenbosch (1073), in welke gemeenten dus alle metaalbedrijven zijn gevestigd, wier totale personeelsbezetting 1000 of meer personen bedraagt. Slechts de gemeenten Roosendaal (877) en Beek en Donk (820) vallen in de gemeenteklasse, die vestigingen in de metaalnijverheid met meer dan 50 man personeel huisvesten, wier totale personeelsbezetting 500–1000 personen beloopt. In de klasse 250–500 volgen dan Gilze-Rijen, St Oedenrode en Drunen. Tenslotte volgen dan de overige gemeenten, Zevenbergen (249), Veghel (216), Oosterhout (208), Heusden, Uden (179), Waalwijk (170), Geertruidenberg (162), Raamsdonk (137), Valkenswaard (132), Dussen, Geldrop (106) en Rucphen, welke alle huisvesting verlenen aan metaalbedrijven, wier totale werkgelegenheid per gemeente meer dan 100 personen omvat. Het valt bij deze laatste categorie gemeenten op, dat er hieronder verschillende voorkomen, waar de industrialisatie voor een belangrijk gedeelte eerst na de oorlog op gang kwam en waar de vestigingen in de metaalnijverheid derhalve van jonge datum zijn.

c) Aard van de bedrijven – Wanneer wij ons een indruk willen vormen omtrent de aard van de bedrijven in deze bedrijfstak, die voor onze provincie van bijzonder belang is te achten, dan kunnen wij daartoe o.m. twee maatstaven aanleggen. Op de eerste plaats kunnen wij nagaan, bij welke branches het grootst aantal personen is betrokken, vervolgens is het ook van belang

te weten, welke branches gemiddeld per vestiging een groot aantal werknemers in dienst hebben.

Bij het hanteren van de eerstgenoemde maatstaf valt het direct op, dat het de fabricage van gloeilampen en radiobuizen is, waaraan de grote omvang van de metaalnijverheid in deze provincie te danken is. Meer dan 50% – ruim 25.000 personen – van de in de industriële metaalnijverheid werkzame personen vinden in deze branche hun bestaan.

Dat deze industriële werkzaamheid niet alleen voor Noord-Brabant van belang is, maar een in deze provincie gevestigd nationaal belang van de eerste orde vertegenwoordigt, blijkt, indien men zich bewust is, dat in Nederland als geheel slechts de scheepsbouw- en -reparatiebedrijven en de machinefabrieken aan meer personen een inkomen verschaffen dan deze bedrijfstak, welke voor 90% in Noord-Brabant is geconcentreerd.

Na de fabrieken van gloeilampen en radiobuizen vormen voorts de machinefabrieken, welke in deze provincie in totaal ruim 5000 werknemers in dienst hebben, en de fabrieken van opname-, versterker- en weergave-apparaten de naar deze maatstaf gemeten belangrijkste bedrijfsgroepen van de metaalbedrijven in deze provincie.

Naar het gemiddeld aantal werknemers per vestiging gaat weer de fabricage van radiobuizen aan de spits, gevolgd door de zinkwitfabriek, waarna volgen de in ander opzicht reeds als belangrijk gequalificeerde fabrieken van ontvang-, opname-, versterker- en weergave-apparaten, de schroef-, bouten- en klinknagelfabrieken, de haarden- en kachelbedrijven, de fabricage van rijwielonderdelen, de metaalwaren- en de verlichtingsornamentfabrieken en tenslotte de automobielfabrieken, welke alle, naar haar gemiddelde grootte per bedrijf voor deze provincie van bijzonder belang zijn te achten.

Tot het vestigen van een indruk van de aard der metaalbedrijven in deze provincie, is het wellicht ook juist die bedrijven te

noemen, die relatief meer in Noord-Brabant gevestigd zijn dan in Nederland als geheel, omdat dit mede tot een inzicht in de structuur van de Noordbrabantse metaalnijverheid en in haar conjunctuurgevoeligheid kan bijdragen. Het blijkt dan, dat na de reeds meer genoemde fabricage van gloeilampen en radiobuizen en de fabrieken van opname-, versterker- en weergaveapparaten, het vooral de Nederlandse schroef-, bouten- en klinknagelfabrieken zijn, die voor 85% in Noord-Brabant zijn gevestigd, vervolgens, dat de Nederlandse haarden- en kachelindustrie voor ongeveer 40% in deze provincie is geconcentreerd. In meerdere of mindere sterke mate blijken de volgende Nederlandse bedrijfstakken – varierende van 20 tot 35% – vooral in de provincie Noord-Brabant geconcentreerd: draadtrekkerijen, draadnagel- en spijkerfabrieken, fabrieken van plaatstalenmeubelen en brandkasten, metaalgieterijen, capsulefabricage, fabrieken van stalen ramen en deuren, fabricage van rijwielonderdelen en tenslotte – op de grote afnemersmarkt georienteerd – de kinderwagenfabrieken.

Indien wij na al deze opsommingen, die objectief toch een imposant beeld leveren van de Noordbrabantse metaalnijverheid, nog de moed kunnen opbrengen deze bedrijfsklasse nog iets verder te analyseren, dan valt het op, dat blikwarenfabrieken, ondanks grote aanwezigheid van een voedings- en genotmiddelenindustrie, in deze provincie niet zijn gevestigd, dat, hoewel de fabricage van haarden en kachels in deze provincie inheems is, de fabrieken voor plaatradiatoren en verwarmingsketels hier zo goed als niet aanwezig zijn. Ook de constructiewerkplaatsen komen in deze provincie in beslist mindere mate voor dan gemiddeld in Nederland. Eigenaardig is voorts, dat de rijwielfabrieken in deze fietsende en volkrijke provincie in zoveel geringere mate gevestigd zijn dan men verhoudingsgewijs zou verwachten. Dat in deze provincie voorts mogelijkheden moeten liggen voor electromotorenbedrijven, voor bedrijven, die zich

bezighouden met de fabricage van electrische huishoudelijke apparaten en voor centrale verwarming-, koel- en luchtregelingsinstallatiebedrijven, lijkt niet onwaarschijnlijk, al spelen ook andere factoren dan de regionale markt en de aanwezigheid van arbeidspotentiëel hierbij zeker een belangrijke rol.

Het feit, dat naast de reeds genoemde electrotechnische industrie, die practisch alleen in Noord-Brabant gevestigd en geslaagd is, de provincie voorts de enige zinkfabriek van Nederland huisvest, welk bedrijf een belangrijk aantal personen in dienst heeft, bewijst wellicht, dat de industriële mogelijkheden en aantrekkelijkheden van dit gewest slechts op verdere vervulling wachten.

2. *Voedings- en genotmiddelenindustrie*

a) Inleiding – De naam, waaronder dit deel der Noordbrabantse nijverheid in de daaromtrent aanwezige statistiek algemeen wordt gegroepeerd is een ietwat eigenaardige. Vooral het onderdeel genotmiddelen doet taalkundig aan allerlei andere dingen denken dan er hier mede bedoeld wordt. Alle goederen immers, die de mens gebruikt, verschaffen hem een zeker genot, een zekere bevrediging van zijn behoeften en nog wel het hoogste door hem in zijn omstandigheden gewaardeerde genot. Alle goederen zijn dus in deze zin genotmiddelen.

Het zal echter duidelijk zijn, dat men hier onder genotmiddelen iets anders wil verstaan, een bepaald soort goederen, waardoor deze zich, in dat genot, van andere onderscheiden. Toch is het ook weer met dit soort goederen zo gesteld, dat zij niet alle onder deze statistische groep van genotmiddelen zijn onder te brengen. Het valt immers niet te ontkennen, dat auto's, bontjassen, televisie- en radiotoestellen, ijskasten en allerlei andere duurzame luxe artikelen de eigenaar in hun gebruik een zeer bepaald genot verschaffen; evenwel worden de bedrijven, die

dergelijke producten van meer duurzame aard vervaardigen niet onder het deel der industrie gerangschikt, dat de statistiek met genotmiddelen aanduidt. Er is echter buiten de producten, die ieder voor zijn primaire behoeften, m.n. voor zijn voeding strikt nodig heeft en waarvan het gebruik een zeker genot verschaft, alsmede buiten de duurzame gebruiksgoederen van luxueuse aard, nog een categorie verbruiksgoederen, die ieder zo niet dagelijks dan toch veel gebruikt – sigaretten, dranken, chocolade, banket en ga zo maar door – die men statistisch onder de wat eigenaardige naam genotmiddelen rubriceert.

De groep bedrijven en bedrijfjes, die wij hier bespreken, omvat dus die bedrijven, die zich bezighouden met de productie van allerlei verbruiksgoederen, die ons tot voedsel dienen en ons daardoor een zeker genot verschaffen of ons, zonder dat zij strikt tot voedsel dienen en zonder dat zij dus strikt voor ons levensonderhoud nodig zijn, het leven veraangenamen. Teneinde de lezer nog verder op weg te helpen over welke groep bedrijven wij het hier hebben, worde gezegd, dat hiertoe een 50-tal soorten van bedrijven behoren, zoals graandorserijen, meelfabrieken, broodfabrieken, koekfabrieken, bierbrouwerijen, sigaren- en sigarettenfabrieken, distilleerderijen en dergelijke, alle dus vormen van nijverheid, die op enigerlei wijze verbruiksgoederen maken, die voor onze voeding in de ruime zin van het woord dienen.

Het zou verwondering kunnen wekken, dat ook de destructiebedrijven, waarvan wij er overigens in Noord-Brabant maar één hebben, in deze groep is terecht gekomen. Ze lijken zo slecht onder een noemer te brengen met limonadefabrieken, banketbakkerijen enz. Toch blijken deze destructiebedrijven althans voedingsmiddelen voor dieren te maken en schijnt hun aanwezigheid uit dien hoofde niet zo eigenaardig.

b) Vestigingen – Als bij alle bedrijfsklassen is ook bij de onder-

havige de nijverheid in twee delen te splitsen, te weten een ambachtelijk meer verzorgend gedeelte, een kleinere, gewoonlijk plaatselijke marktbestrijking en een industriëel gedeelte, de grotere bedrijven, die een grotere markt bedienen, waar gewoonlijk echter niet de uiteindelijke consument van het artikel wordt aangetroffen. Ook hier dus weer kleine bedrijfjes, bakkerijen en dergelijke, maar ook grote zoals broodfabrieken.

Het totaal aantal arbeidsplaatsen, dat volgens de voorlopige uitkomsten van de jongste Bedrijfstelling in deze bedrijfsklasse in het gehele land aanwezig is, bedraagt 240.000, waarvan Noord-Brabant er 40.000 voor zijn rekening neemt. Deze plaatsen komen in Nederland tot stand in ongeveer 25.000 vestigingen, bedrijven en bedrijfjes, dus in Noord-Brabant in ongeveer 3700, waaruit volgt, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte voor Noord-Brabant en Nederland niet veel uiteenloopt.

Verdergaand met Noord-Brabant blijken van de 3700 genoemde vestigingen er 3500 te zijn, die ten hoogste per bedrijf 25 personen in hun dienst hebben. Naar kan worden aangenomen, zijn dit in het algemeen de meer ambachtelijke bedrijven, bakkerijen, plaatselijke maalbedrijven en dergelijke. Zij vallen in het algemeen niet onder het begrip industrie te rubriceren.

Van de ruim 40.000 personen, die in totaal in Noord-Brabant in deze bedrijfsklasse werkzaam zijn, komen er 14.000 voor rekening van deze kleine ambachtelijke bedrijven, die 3500 in getal zijn. Zij vertegenwoordigen een bijna even grote werkgelegenheid als de andere uiterste grootteklasse in deze bedrijfsklasse, als de groep bedrijven namelijk, die 500 of meer personen in hun dienst hebben, in deze provincie 14 in getal, welke tezamen aan ongeveer 13.000 personen een inkomen verschaffen.

In volgorde van belangrijkheid naar omvang van de daaruit resulterende werkgelegenheid zijn deze bedrijven voornamelijk gevestigd in een acht-tal Noordbrabantse gemeenten t.w. Oss (2503), Breda (2416), 's-Hertogenbosch (1723), Valkenswaard

(1621), Dinteloord (1493), Eindhoven (1377), Roosendaal (736) en Zevenbergen (540), met aantallen arbeidsplaatsen overeenkomstig de achter de gemeenten tussen haakjes geplaatste cijfers. Onder deze groep grotere bedrijven komen er enkele voor, wier productie sterk aan een seizoen is gebonden, t.w. beetwortelsuikerfabrieken en vruchtenconservenfabrieken, waardoor uit de daarmede samenhangende werkzaamheden geen regelmatige, het gehele jaar aanwezige werkgelegenheid resulteert, zodat de vestigingsgemeenten – vooral Dinteloord, Zevenbergen en Breda – buiten het geëigende seizoen, nogal met werkloosheid te kampen hebben.

Behalve de reeds genoemde 3500 meer ambachtelijke bedrijfjes en de 14 grootbedrijven, komt de werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie in deze provincie voorts tot stand in 12 bedrijven, die per bedrijf 250–500 personen in hun dienst hebben en tezamen aan ongeveer 4300 personen werk verschaffen, voorts in 33 bedrijven in de grootteklasse 100–250 personen per bedrijf met in totaal 5300 personen en tenslotte in ruim 100 bedrijven in de klasse 25–100 personen met een totale personeelsbezetting van rond 4800 personen.

c) Spreiding der bedrijven – In welke gemeenten zijn de thans besproken bedrijven nu voornamelijk gevestigd? Bij het grote aandeel, dat de kleinere bedrijfjes met een meer plaatselijk verzorgend karakter in de totale bedrijvigheid van de voedings- en genotmiddelenindustrie innemen, is het begrijpelijk, dat de grotere steden in het algemeen ook de gemeenten zijn, waar deze bedrijfsklasse in de grootste mate is vertegenwoordigd. Overigens leidt dit er niet toe, dat ook bij een rangschikking van de gemeenten van hoog naar laag naar het absolute aantal van de in deze gemeenten aanwezige arbeidsplaatsen in de voedings- en genotmiddelenindustrie, dezelfde volgorde ontstaat als die, welke uit een opsomming der gemeenten naar het inwonertal

volgt. Er komen in de rangorde, die de gemeenten naar hun bedrijvigheid in de voedings- en genotmiddelennijverheid en die naar hun grootte en inwonertal innemen, nogal enkele saillante verschillen naar voren.

Zo is de eerste gemeente in dit opzicht in deze provincie niet Eindhoven, overigens begrijpelijk als men de belangrijke plaats, die de electro-technische industrie in Eindhoven inneemt, in aanmerking neemt. De in Eindhoven inheemse sigarenindustrie leidt met de meer verzorgende plaatselijke nijverheid in de voedingsmiddelenbranche, die tezamen in deze stad een groot aantal personen – 3305 – in haar dienst heeft, derhalve niet tot de omstandigheid, dat Eindhoven ook de eerste gemeente in de provincie zou zijn, waar de voedings- en genotmiddelennijverheid de grootste plaats naar absolute omvang inneemt. Deze eerste plaats komt toe aan Breda, waar in totaal 4600 personen in de besproken branche een bestaan vinden. De productie van cacao en chocolade, de verwerking van beetwortels, de suikerwerkenindustrie, de conservenfabrieken en het fabrieksmatig brouwen van bier zijn ongetwijfeld de oorzaken van deze vooraanstaande plaats van de gemeente Breda. Dat Eindhoven, ondanks zijn groot aandeel in de Nederlandse electro-technische industrie, in de voedings- en genotmiddelennijverheid met een aantal daarin werkzame personen van ruim 3300, in deze provincie de tweede plaats inneemt, is voor een groot gedeelte te danken aan de sigarenindustrie.

Na Breda en Eindhoven volgen als de eerste 10 gemeenten, die op het gebied der voedings- en genotmiddelenindustrie in deze provincie het belangrijkst zijn te achten, voorts 's-Hertogenbosch, Oss, Roosendaal, Valkenswaard, Tilburg, Dinteloord, Bergen op Zoom en Veldhoven. De hoge positie, die Oss in deze rangorde inneemt – provinciaal dus de vierde gemeente in dit opzicht – dankt het voor een belangrijk gedeelte aan zijn slachterijen en vleeswarenfabrieken, zoals Valkenswaard zijn

plaats dankt aan de geconcentreerde aanwezigheid van sigarenfabrieken, waar in twee van de grootste alleen reeds ruim 1600 personen werken. Dat Dinteloord op de achtste plaats komt kan van de industriële werkgelegenheid in deze gemeente een te gunstig beeld wekken. Wij moeten er echter aan denken, dat deze hoge plaats in de rangordelijst veeleer de aandacht vestigt op de moeilijke omstandigheden, waarin deze gemeente buiten het seizoen van de verwerking van beetwortels, waarin deze hoge positie haar oorzaak vindt, qua werkgelegenheidsomstandigheden verkeert. Gelukkiger is in dit opzicht Veldhoven, dat door een geconcentreerde aanwezigheid van de sigarenindustrie weliswaar een enigszins eenzijdige werkgelegenheid heeft, die door allerlei invloeden, waaraan de sigarenindustrie heeft bloot gestaan, niet als zeer stabiel is te qualificeren, maar welke toch niet in die mate als zulks in Dinteloord het geval is, van één seizoen afhankelijk is.

Overigens is het opmerkelijk, dat in vele van de gemeenten in Noord-Brabant, waar de industriële werkgelegenheid op een eenzijdige basis is gevestigd, de oorzaak hiervan is gelegen in het overwicht, dat speciaal de sigarenindustrie in deze gemeenten heeft. De hoge plaats, die veelal kleinere gemeenten in de rangordening van de verschillende gemeenten naar de aanwezigheid en de omvang van de aldaar gevestigde bedrijvigheid op het gebied van voedings- en genotmiddelen innemen, danken zij aan de uitgebreide aanwezigheid van sigarenfabrieken op hun territoir. Dat Reusel in dit opzicht de elfde gemeente van de provincie is, Eersel de 17de, Bladel de 18de en Hoogeloon de 19de, is alleen daaraan te danken. Het is stellig niet hun plaats in de volgorde van grootte naar inwoners. In het algemeen is er dan ook verder geen industrie gevestigd, hoe zeer men hier sedert generaties aan het werken in de fabriek is gewend. Deze gemeenten zijn daarom in haar werkgelegenheid wel uiterst gevoelig geworden. Bladel, Reusel en Hoogeloon zijn voor 80%

P. F. van Vlissingen & Co's Katoenfabrieken, Helmond *Foto M. Coppens*

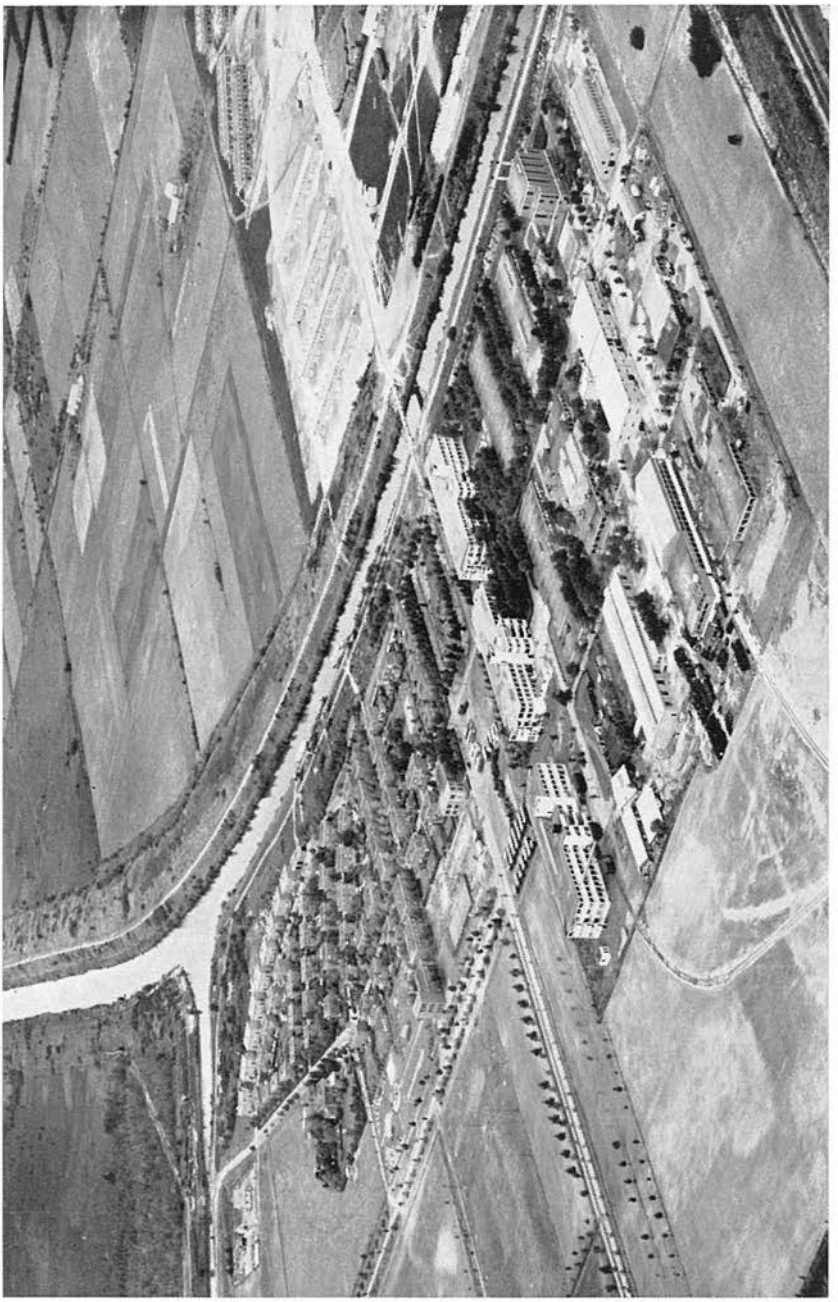

Bata-fabrieken Best *Foto K.L.M.*

voor hun werkgelegenheid van de sigarenindustrie afhankelijk. Zelfs een grotere gemeente als Valkenswaard is dit nog voor ruim 70%. Slechts Veldhoven en Eersel kennen in dit opzicht een gelukkiger spreiding, al zijn ze toch nog voor 50 tot 60% van de sigarenindustrie afhankelijk.

d) Belangrijkste bedrijfstakken – Zoals uit het voorgaande reeds gebleken is, vormen in Noord-Brabant de sigarenfabrieken met ruim 9200 arbeidsplaatsen uit werkgelegenheidsoogpunt de voornaamste bedrijfstak in de voedings- en genotmiddelenindustrie. Zij worden, na de 8200 arbeidsplaatsen van de broodfabrieken en broodbakkerijen, die meer tot het ambacht moeten worden gerekend, gevolgd door de beetwortelsuikerfabrieken met ruim 4000 arbeidsplaatsen, als de dan belangrijkste groep.

De Nederlandse sigarenindustrie – de bedrijfstak bij uitnemendheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie – is voor 60% in Noord-Brabant gevestigd. Daarmee is de sigarenindustrie in zo grote mate een Noordbrabantse bedrijfstak, dat er zelfs in nationaal opzicht slechts enkele industriële bedrijfstakken in de voedings- en genotmiddelenbranche zijn, die met betrekking tot de daarin tot uiting komende werkgelegenheid een belangrijker rol vervullen dan het Noordbrabantse deel der Nederlandse sigarenindustrie. Slechts de biscuit- en koekfabrieken, de cacao- en chocoladefabrieken en de consumptiemelkproducten fabrieken zijn in Nederlands verband gezien belangrijker dan deze in ons gewest zo uiterst belangrijke tak van bedrijvigheid.

Naast de sigarenfabrieken zijn ook de Nederlandse beetwortelsuikerfabrieken en de fabrieksmatige productie van vleeswaren, suikerwerken en boter voor een belangrijk deel, namelijk voor 30 tot 45% in Noord-Brabant geconcentreerd; tezamen hebben zij in deze provincie ongeveer 10.000 personen in hun dienst. Dat dit voor een belangrijk gedeelte geen stabiele en zo veel als mogelijk is blijvende werkgelegenheid is, beseft men, als

men zich bewust is, dat van deze 10.000 personen er ruim 4000 betrokken zijn bij de beetwortelsuikerfabrieken, die zich alleen in het daarvoor geëigende seizoen, in de zgn. campagne, met de verwerking van suikerbieten bezighouden. Wellicht dat de aan de gang zijnde verbouwing en aanvulling van de outillage van de beetwortelsuikerfabrieken tot raffinaderijbedrijven, in een gedeelte dezer werkgelegenheid stabiliteit brengt.

3. Textielindustrie

a) Belangrijkste bedrijfstakken – Na de metaalnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie is het de textielindustrie, die als een van de belangrijkste pijlers van Noordbrabants welvaart aan een omvangrijk aantal inwoners der provincie een inkomen verschaft. Aangezien er ongeveer 37.000 personen in deze provincie rechtstreeks bij de textielnijverheid zijn betrokken en de gehele Nederlandse textielnijverheid rond 127.000 personen in haar dienst heeft, blijkt de Nederlandse bedrijvigheid in de textielindustrie voor rond 30% in Noord-Brabant geconcentreerd te zijn.

Onder de verschillende textielbedrijvigheden in deze provincie zijn het vooral de wolweverijen met 12.500 daarin werkzame personen, waaraan niet alleen het grootste deel der textielbedrijvigheid is te danken – zij alleen reeds nemen in Noord-Brabant hiervan plm. 35% voor haar rekening – maar die ook dermate in Noord-Brabant zijn geconcentreerd, dat $^3/_4$ van de Nederlandse wolweverijen met $^4/_5$ van het daarin werkzame personeel in deze provincie is gevestigd. Hoewel men zulks niet direct zou verwachten, zijn het vervolgens voornamelijk de katoen- en linnenweverijen, die met de wolweverijen tot Noord-Brabants belangrijkste textielbedrijfstakken moeten worden gerekend. Er zijn namelijk bijna 5000 werknemers in geëmployeerd, verspreid over 34 bedrijven. Zij nemen tezamen $^1/_6$

van de totale Nederlandse katoen- en linnennijverheid in. Het valt op, dat in beide soorten weverijen het veelal grotere bedrijven zijn, die hier zijn gevestigd. De gemiddelde bedrijfsgrootte in aantallen werknemers is immers voor de wol 200 personen, voor linnen en katoen 140 personen. Beide soorten weverijen tezamen nemen in Noord-Brabant ongeveer de helft van de totale bedrijvigheid in de textielnijverheid voor haar rekening.

Na hen volgen in belangrijkheid de tricotagefabrieken met ongeveer 2500 personen en de kousen- en sokkenfabrieken met ongeveer 2300 werknemers in haar dienst, waarna in rangorde van daarbij rechtstreeks betrokken personen vervolgens nog zijn te noemen: de rayongarenfabrieken (1937), wollendeken- en viltfabrieken (1770), band-, veter- en koordfabrieken (1056), vlasserijen (1034), tapijtfabrieken (831), kaardgarenfabrieken (822), wolververijen (781), naaigarenfabrieken (729) en de spoelerijen en twijnerijen met 636 werknemers.

Vele van deze in Noord-Brabant gevestigde bedrijfstakken zijn, als de wolweverijen, als typisch Brabants te qualificeren, omdat zij een belangrijk gedeelte van Nederlands bedrijvigheid ten deze vormen. Zo zijn dit de wollendeken- en viltfabrieken voor 77%, de naaigarenfabrieken voor 73%, de wolververijen zelfs voor 96% en de kaardgarenfabrieken voor 92%. De Nederlandse band-, veter- en koordindustrie is evenals de spoelerijen en twijnerijen voor de helft in Noord-Brabant gevestigd, terwijl tenslotte een kwart van de Nederlandse vlasserijen en tapijtfabrieken hier hun vestiging hebben. Behalve de ondernemingen, werkzaam op het gebied van de reeds genoemde bedrijfstakken, die én een groot aantal personen in hun dienst hebben én een belangrijk gedeelte der nationale bedrijvigheid in deze provincie representeren zijn het voorts – nationaal gezien – de kamgarenspinnerijen, juteweverijen, vlasspinnerijen en kunstwolfabrieken, die voor 80 en meer procenten in Noord-

Brabant zijn gevestigd, waarbij zelfs de in deze provincie gevestigde vlasspinnerij de enige in den lande is.

b) Vestigingen – Uit het voorgaande bleek reeds, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte van de wol-, katoen- en linnenweverijen aanzienlijk was te noemen. Indien wij voor alle Noordbrabantse industriële textielbedrijven – 437 in getal – nagaan, over welke grootteklassen deze verdeeld zijn, dan blijken er niet minder dan 12 te zijn, die per vestiging meer dan 500 personen in hun dienst hebben, welke 12 tezamen ruim een derde der totale werkgelegenheid in de Noordbrabantse textielnijverheid, met name voor bijna 12.000 personen, effectueren. Op 6000 personen na, die in 336 bedrijven werken, die per bedrijf minder dan 100 personen in hun dienst hebben, komt de gehele bedrijvigheid in de Noordbrabantse textielindustrie tot stand in 101 bedrijven, die tezamen aan bijna 31.000 personen werk geven. Behalve de 12 reeds genoemde, die meer dan 500 werknemers hebben, zijn dit er 26 in de grootteklasse van 250–500 arbeiders en 63 in die van 100–250 werknemers.

c) Spreiding der bedrijven – Van de twaalf grootste bedrijven zijn er drie gevestigd in Tilburg, een in Schijndel en een in Breda, een in Oss, een in Eindhoven en vijf in Helmond. Aangezien Tilburg, dat behalve deze drie grootbedrijven, die tezamen ongeveer 2300 personen in hun dienst hebben, nog zo talrijke andere vestigingen in de textielnijverheid bezit, is deze plaats met zijn bijna 13.500 industriële textiel-arbeidsplaatsen veruit de eerste textielstad der provincie. Het heeft op textielgebied daardoor een industriële betekenis, welke eerst geëvenaard wordt door die van de vijf onmiddellijk daarop volgende textielgemeenten tezamen, welke gemeenten ieder op zich als belangrijke textielcentra gelden, t.w. Helmond, Eindhoven, Breda, Geldrop en Schijndel.

Behalve de bovengenoemde gemeenten zijn tenslotte nog als belangrijk op het stuk der textielnijverheid te vermelden: Goirle, dat met bijna 1400 industriële arbeidsplaatsen de zevende textielgemeente der provincie is, Oss, welke gemeente naast de vestiging van andere zeer belangrijke industrieën een zodanige textielbedrijvigheid kent, dat het met 750 arbeiders op de achtste plaats komt. Na Oss volgen dan als gemeenten, waar de textielbedrijvigheid aan meer dan 200 personen een industrieel bestaan verschaft: Steenbergen (653), Heeze (509), Boxtel (438), Deurne (385), Roosendaal (372), Gemert (370), Eersel (341), Waalre (328), 's-Hertogenbosch (315), Oosterhout (295), Veldhoven (262), Best (261), Nuenen (257), Aarle-Rixtel (239), Standdaarbuiten (235).

Onder de genoemde gemeenten valt vooral de positie van Goirle op, dat hier, zoals reeds gemeld, de 7de plaats inneemt. De textielnijverheid is hier van zodanige omvang, dat deze gemeente, die eerst de 17de industriële gemeente der provincie is – overigens naar zijn inwonertal een zeer hoge plaats – als textielgemeente nog 10 plaatsen hoger komt. Dat met deze hoge plaats in de rangorde een zekere industriële eenzijdigheid gepaard gaat, is vanzelfsprekend. Voor Goirle is die eenzijdigheid overigens niet van een zodanige aard, dat het in deze onovertroffen zou zijn. In gemeenten als Schijndel, Geldrop en Heeze is de afhankelijkheid van de textielindustrie in veel grotere mate aanwezig; voor Schijndel bedraagt het percentage zelfs 73, voor Geldrop 70 en voor Heeze 68; Goirle is met zijn 57% slechts iets gevoeliger dan Helmond.

Nu wij spreken over de mate van afhankelijkheid van de verschillende genoemde gemeenten van de textielindustrie, valt tenslotte nog te vermelden, dat, ondanks de belangrijke textielbedrijvigheid, die in Tilburg is gevestigd, dit toch slechts tot een zodanige positie van de textielindustrie ten opzichte van de totale industriële bedrijvigheid in deze gemeente leidt, dat de

textielindustrie nog in de minderheid is en slechts 45% van de totale industriële bedrijvigheid – gemeten naar arbeidsplaatsen – omvat. Tilburg wordt daardoor in zijn afhankelijkheid van de textielnijverheid nog door acht gemeenten overtroffen.

4. *Schoen- en ledernijverheid*

a) Inleiding – Het Nederlandse belang, dat Noord-Brabant in deze bedrijfsklasse behartigt, is meer algemeen bekend dan dat van andere klassen van nijverheid. Dit Nederlands belang is zelfs van zodanige bekendheid, dat Noord-Brabant voor velen niet alleen geldt als een provincie, waar de schoen- en ledernijverheid van oudsher inheems is, maar dat velen de Noordbrabantse industriële bedrijvigheid hiermede zelfs menen te kunnen vereenzelvigen.

Inderdaad is de Nederlandse bedrijfsklasse, waaronder de schoen- en ledernijverheid ressorteert, voor een belangrijker gedeelte dan enige andere bedrijfsklasse in Noord-Brabant geconcentreerd. Van de totaal hierin in Nederland aanwezige 59.000 arbeidsplaatsen, zijn er niet minder dan 24.000 of ongeveer 40% in Noord-Brabant gevestigd. Voor de meer ingewijden in de plaats van Noord-Brabant in de Nederlandse schoen- en lederbranche, kan het bovengenoemde absolute cijfer, maar vooral het relatieve cijfer omtrent de betekenis van Noord-Brabant in de Nederlandse bedrijvigheid in deze bedrijfsklasse, tot enig misverstand aanleiding geven. Terecht kan van die zijde de opmerking worden verwacht, dat het Noordbrabantse aandeel in Nederlands schoen- en lederbranche bepaald groter moet zijn dan 40%. Laten wij trachten dit misverstand, dat zich vaker voordoet, even op te helderen.

Het is namelijk zo, dat de schoen- en ledernijverheid slechts een onderdeel vormt – althans in de daaromtrent aanwezige statistische cijfers – van een zgn. bedrijfsklasse, waarover wij

het tot nu toe, voorzover wij cijfers gebruikten, gehad hebben. In deze bedrijfsklasse wordt door het Centraal Bureau voor de Statistiek – op welker gegevens wij een en ander baseerden – naast de gehele ledernijverheid tevens de wasdoek- en rubbernijverheid gerubriceerd. Behalve de eigenlijke lederbranche worden derhalve door het C.B.S. ook de auto- en rijwielbandenfabrieken, de fabrieken van andere rubberartikelen, de fabrieken voor linoleum en vloerzeil, ja zelfs de tandtechnische werkplaatsen onder deze noemer gebracht. Nu is de Nederlandse ledernijverheid voor een belangrijk percentage in Noord-Brabant gevestigd, hetgeen voor het rubber- en wasdoekgedeelte dezer bedrijfsklasse zeker niet het geval is. Slechts ongeveer 8% hiervan is in Noord-Brabant gevestigd, waardoor voor degenen, die de cijfers hanteren van de gehele bedrijfsklasse andere verhoudingscijfers optreden dan indien men zich tot onderdelen beperkt, die een meer typisch Brabants karakter vertonen.

Zelfs echter, indien men de gehele bedrijfsklasse – zoals ze door het C.B.S. wordt gehanteerd – daarin betrekt, dan geldt nog, ondanks de relatief geringe plaats, die de Noordbrabantse wasdoek- en rubbernijverheid hierin inneemt, dat geen andere Nederlandse bedrijfsklasse in zo grote mate in Noord-Brabant is gevestigd en voor een zo groot deel de hiermede samenhangende Nederlandse belangen door Noordbrabantse bedrijven worden behartigd, als hier het geval is. Deze belangrijke plaats, die het in Noord-Brabant gevestigde deel in de Nederlandse bedrijvigheid van deze bedrijfsklasse inneemt, vindt haar verklaring in de schoen- en lederbranche voor wier rekening ruim 22.000 van de in het gehele Noordbrabantse gedeelte dezer bedrijfsklasse aanwezige 24.000 arbeidsplaatsen komen.

b) Belangrijkste bedrijfstakken – In deze branche zijn het vooral de Noordbrabantse schoenfabrieken met haar bijna 15.000 van de hierin in Nederland aanwezige 18.000 arbeidsplaatsen, die in

werkgelegenheidsopzicht in deze bedrijfsklasse voor Noord-Brabant van het grootste belang zijn te achten. Na de schoenfabrieken volgen de leerlooierijen, die, hoewel zij een belangrijk geringer aantal personen dan de schoenfabrieken in haar dienst hebben, nationaal gezien nog meer in Noord-Brabant zijn geconcentreerd dan de schoenfabrieken. De in de Noordbrabantse looierijen aanwezige 4200 arbeidsplaatsen vertegenwoordigen namelijk 84% van de Nederlandse capaciteit ten deze, terwijl dit percentage bij de schoenfabrieken 82 bedraagt.

De Brabantse ledernijverheid in haar geheel overziende, valt het op, dat de drijfriemenfabrieken en de lederwarenfabrieken bij lange na niet in die mate een Noordbrabantse aangelegenheid zijn als dit met de schoen- en lederfabricage het geval is. Van de 7200 personen in dienst van Nederlandse bedrijven van deze soort zijn er slechts 1200 in dienst van de Brabantse vestigingen.

Voorts is het een opmerkelijke situatie te noemen, dat het aantal personen, dat bij de Nederlandse schoenfabrieken is betrokken – zoals gemeld ruim 18.000, waarvan bijna 15.000 in Noord-Brabant – niet zo heel veel afwijkt van het aantal personen, dat zich landelijk met de reparatie van schoenen bezighoudt, welk aantal bijna 16.000 personen omvat. Blijkbaar vergen de schoenen zoveel onderhoud en is het aanschaffen van nieuwe door dure grondstoffen een zo kostbare aangelegenheid, dat men evenveel mensen moet te werk stellen om ze te herstellen als om nieuwe te maken. Deze reparatie- inrichtingen zijn vanzelfsprekend in veel grotere mate over het land verspreid dan de Nederlandse schoenfabrieken.

c) Spreiding der bedrijven – Waar is deze schoen- en lederindustrie nu vooral in Noord-Brabant te vinden? Indien wij ons, om dit vast te stellen, wederom bedienen van de cijfers, die het Centraal Bureau voor de Statistiek verschaft van de gehele bedrijfsklasse – per gemeente zijn de resultaten van de 2de Bedrijfstelling voor

de onderdelen zoals schoenfabrieken, leerlooierijen, schoenreparatie-inrichtingen e.d. nog niet gepubliceerd – dan maken wij bij de zeer overheersende positie, die in Noord-Brabant in deze bedrijfsklasse de lederbranche inneemt – 97% van alle arbeidsplaatsen en van de bedrijven in de gehele bedrijfsklasse – daarbij practisch geen fout door per gemeente de cijfers der gehele bedrijfsklasse te gebruiken.

Waalwijk blijkt dan – zoals zijn poststempel vermeldt – het centrum van de Brabantse schoenindustrie bij uitnemendheid te zijn. Het wordt hierin door geen enkele gemeente in den lande overtroffen. Aan bijna 3600 personen biedt het in deze bedrijfsklasse werk. Het is daarmede echter tevens industriëel uiterst eenzijdig georienteerd, omdat $^3/_4$ van de daar aanwezige industriële arbeidsplaatsen op deze schoen- en lederbranche rechtstreeks betrekking heeft. Vooral als gevolg van de betekenis van deze branche is het industrieel karakter van Waalwijk zo geprononceerd, dat het naar omvang van zijn industrie de 9de gemeente der provincie is, terwijl het naar inwonertal eerst de 15e is. Na Waalwijk volgen dan als belangrijke centra van schoen- en ledernijverheid in deze provincie: Loon op Zand (3100), Best (2250), Dongen (2200), Tilburg (1900), Oisterwijk (1800), Gilze-Rijen (1700) en 's-Hertogenbosch (1100).

Het valt op, dat, met uitzondering van Best, geografisch gezien, de gemeenten, waar de schoen- en ledernijverheid een zo belangrijke plaats inneemt, vlak bij elkaar zijn gelegen, waardoor in een betrekkelijk klein in Midden-Brabant gelegen gebied deze gehele nijverheid geconcentreerd is. Dit spreekt nog te meer, daar vele der andere Noordbrabantse gemeenten, waar – zij het in mindere mate – de schoen- en ledernijverheid gevestigd is, in of vlak bij dit gebied liggen. Dit geldt vooral voor Drunen, Vlijmen, Sprang-Capelle, Alphen, Hilvarenbeek en Waspik. Buiten dit gebied is de schoen- en ledernijverheid slechts in enkele gemeenten – met uitzondering van Best – in geringe mate

aanwezig, zoals in Breda, Oosterhout, Terheyden, Veldhoven en Heesch.

d) Grootte der bedrijven – Rest ons tenslotte nog te vermelden, dat het ook in de schoen- en lederindustrie in het algemeen grotere bedrijven zijn, waarin deze industriële productie tot stand komt. Indien wij, om dit te concluderen, de meer ambachtelijke vestigingen van 0–25 personen per bedrijf, wat voor een belangrijk gedeelte de schoenreparatie-inrichtingen zijn, buiten beschouwing laten, dan blijkt 54% der werkgelegenheid in de schoen- en lederindustrie tot stand te komen in bedrijven, die per bedrijf meer dan 100 man personeel hebben. Zeven bedrijven blijken zelfs meer dan 250 en drie meer dan 500 personen in hun dienst te hebben. Naar deze maatstaf gemeten – de totale werkgelegenheid in de industriële bedrijven van schoen- en ledernijverheid – gaat de gemeente Best vooraan, direct – 300 industriële arbeidsplaatsen minder – gevolgd door Waalwijk. Vervolgens komen dan Oisterwijk, 's-Hertogenbosch, Dongen, Loon op Zand, Tilburg, Oosterhout, Gilze en Rijen, Moergestel en Drunen.

Resumerend menen wij ten aanzien van deze bedrijfsklasse te mogen besluiten met de opmerking, dat haar Noordbrabantse vestigingen sterk geconcentreerd zijn in een betrekkelijk klein gebied, waarin tevens de textielindustrie een vooraanstaande plaats inneemt. Het is door deze sterke concentratie, dat in dit gebied ernstige structurele eenzijdigheden optreden, eenzijdigheden, die voorts doen vrezen, dat de belangrijke bevolkingsgroei, die hier valt te constateren, in de hier traditionele bedrijfstakken niet zal kunnen worden opgevangen. Zo deze bedrijfstakken immers niet voor een belangrijker deel dan thans het geval is een debouché vinden op de buitenlandse markt, zullen zij slechts groeien naar rato van de groei van de binnenlandse markt, derhalve – bij handhaving van het huidige verbruikspeil

– naar rato van de Nederlandse bevolkingsgroei, welke voor de industriële tewerkstelling van het industriële bevolkingsoverschot van dit gebied te enenmale onvoldoende zal zijn.

5. Andere nijverheid

De bespreking van de werkgelegenheid in de Noordbrabantse nijverheid is hiermede bijna geëindigd. Uit haar aard was deze bespreking nogal cijfermatig ingesteld en daarmede, zo al niet moeilijk, dan toch minder aantrekkelijk te volgen dan wanneer zij meer van beschrijvende of beschouwende aard ware geweest. Waar het onderwerp zich hiertoe echter niet leende, moest hiervan worden afgezien. Daar met het bovengegevene reeds ruim $^2/_3$ van de Brabantse bedrijvigheid, voor zover die zich afspeelt in de nijverheid, werd besproken, menen wij deze beschouwingen te mogen besluiten met enkele meer algemene opmerkingen omtrent de bedrijfsklassen, die nog niet aan de orde waren.

Op de eerste plaats zij dan volledigheidshalve nog een enkel woord aan de bouwnijverheid gewijd, die, hoewel zij niet strikt tot de industrie valt te rekenen, hier niet onvermeld mag blijven en wel, omdat zij in zo hoge mate tot de Brabantse werkgelegenheid bijdraagt. Bij haar bedrijvigheid zijn in deze provincie ruim 33.000 personen betrokken, een aantal, dat slechts in geringe mate onder het totaal van de werkgelegenheid in de Brabantse textielnijverheid ligt en belangrijk uitgaat boven die in de Brabantse schoen- en ledernijverheid. Ondanks dit grote aantal is er geen reden voor meer dan gewone bezorgdheid met het oog op de werkgelegenheid in de bouwnijverheid in onze provincie, omdat hier slechts ruim 11% dezer nationale nijverheid is gevestigd en van de Nederlandse gezinshoofden, van wie de behoeften naar bouwactiviteit uitgaan, er bijna 10,5% in Noord-Brabant wonen. Bovendien doet zich ten aanzien van de bouwnijverheid in deze provincie nog de gelukkige omstandig-

heid voor, dat zij in de totale provinciale bedrijvigheid, zoals die in de 2de Bedrijfstelling in 1950 tot uiting is gekomen, een relatief kleinere positie inneemt dan de Nederlandse bouwnijverheid in het totaal van de Nederlandse bedrijvigheid.

In volgorde van belangrijkheid voor de provinciale werkgelegenheid zijn voorts nog te noemen de bedrijfsklasse kleding en reiniging, die in Noord-Brabant aan 16.000 personen werk biedend ongeveer 10% der nationale bedrijvigheid ten deze in deze provincie herbergt; vervolgens de bedrijfsklasse hout, kurk en stro, dat zijn dus de houtzagerijen, timmerfabrieken, kistenfabrieken en dergelijke, die in deze provincie 8000 arbeidsplaatsen voor haar rekening nemen en daarmede ongeveer 13% van de nationale nijverheid op dit gebied in deze provincie huisvesten.

Tenslotte mogen hier niet onvermeld blijven enkele bedrijfstakken, waarin Noord-Brabant een minder dan evenredig aandeel in de nationaal daarin aanwezige arbeidsplaatsen heeft. Het is op de eerste plaats de mijnbouw. Men zal de resultaten van de daaromtrent aanhangige studies moeten afwachten, vooraleer omtrent de werkgelegenheidskansen van een kolengebied in Brabants Peel iets naders valt te zeggen. Vervolgens is ook in de bedrijfsklasse aardewerk, glas, kalk en stenen de Noordbrabantse werkgelegenheid niet overeenkomstig het aandeel, dat deze provincie in de Nederlandse bevolking heeft, overigens begrijpelijk, omdat ook in deze bedrijfsklasse de vestigingsplaats der bedrijven nauw gelieerd is aan de vindplaats der grondstoffen. Al met al biedt deze bedrijfsklasse, voor zover zij in Noord-Brabant is gevestigd, 3000 personen werk, waardoor toch nog 6% van de nationale werkgelegenheid ten deze in onze provincie is gevestigd. Tenslotte zijn nog te vermelden de grafische nijverheid en vooral de chemische nijverheid, waarvan in de Brabantse bedrijven slechts ongeveer 7% van de nationale werkgelegenheid ten deze tot uiting komt.

IV

HET RECENTE VERLEDEN EN DE TOEKOMST

1. Ontwikkeling in de periode 1930–1950

Het komt ons juist voor het overzicht, dat wij van de werkgelegenheid van de Noordbrabantse nijverheid samenstelden, af te sluiten met een blik in de naaste toekomst teneinde enigszins te kunnen nagaan, welke eisen – qua omvang – aan de werkgelegenheid in de nijverheid zullen worden gesteld, wil zij gelijke tred houden met de toeneming aan bevolking in deze provincie. Om hierover een oordeel te kunnen vormen zal enig inzicht in wat het recente verleden ten deze te zien geeft, onontbeerlijk zijn. Met betrekking tot dit laatste is de tabel op pagina 238 illustratief.

Uit deze tabel blijkt o.m., dat in de recent achter ons liggende 20 jaren de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de nijverheid in deze provincie zodanig is geweest, dat in 1950 hierin bijna 100.000 personen meer emplooi vonden, dan zulks in 1930 het geval was. Waar in deze provincie procentueel de toename aan arbeidsplaatsen groter was dan in Nederland als totaal, werd het aandeel van Noord-Brabant in Nederlands nijverheid in de bedoelde periode nog aanzienlijk verbeterd en was deze in 1950 zodanig, dat 14,5% van de Nederlandse nijverheid in deze provincie was gevestigd.

In kolom 11 van achterstaande tabel spreekt het Noordbrabants aandeel in de toename van de verschillende bedrijfsklassen duidelijke taal. Deze belangrijke ontwikkeling kwam voor meer dan 30% tot stand in de metaalnijverheid, welke in die 20 jaren in deze provincie haar werkgelegenheid met bijna 30.000 personen zag uitgebreid. De bouwnijverheid nam met een uitbreiding van haar werkgelegenheid met rond 19.000 personen,

ONTWIKKELING WERKGELEGENHEID VAN 1930–1950

Bedrijfsklassen*	Noord-Brabant				Nederland				Procentueel aandeel van Noord-Brabant in Nederland		
	Aantal werkzame personen × 1000		Toename 1930–1950		Aantal werkzame personen × 1000		Toename 1930–1950		Per bedrijfsklasse 1930	In toename per bedrijfsklasse 1930-1950	Per bedrijfsklasse 1950
	1930	1950	Absoluut × 1000	In % van het totaal	1930	1950	Absoluut × 1000	In % van het totaal			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Metaalnijverh. scheeps-, vliegtuig-, wagenbouw	36,0	65,0	29,0	30,7	221	431	210	34,5	16,3	14,0	15,1
Voedings- en genotm.	33,0	40,0	7,0	7,4	189	240	51	8,4	17,5	13,7	16,6
Textielnijverheid	22,0	37,0	15,0	15,9	82	127	45	7,4	27,0	33,4	29,1
Bouwnijverheid	14,0	33,0	19,0	20,1	155	291	136	22,3	9,0	14,0	11,3
Leder, wasdoek, rubber	15,0	24,0	9,0	9,5	40	59	19	3,1	37,5	47,4	40,7
Kleding, reiniging	7,0	16,0	9,0	9,5	105	167	62	10,2	6,7	14,5	9,6
Hout, kurk, stro	7,0	8,0	1,0	1,0	49	63	14	2,3	14,3	7,1	12,7
Grafische nijverheid, fotografie	3,0	4,0	1,0	1,0	40	54	14	2,3	7,5	7,1	7,4
Chemische nijverheid	1,6	4,1	2,5	2,6	24	55	31	5,1	6,6	8,1	7,4
Aardew., glas, kalk, steen	2,4	3,1	0,7	0,7	40	51	11	1,8	6,0	6,4	6,0
Papiernijverheid	0,8	1,1	0,3	0,3	15	23	8	1,3	5,4	3,7	4,8
Gas-, electriciteits-, waterleidingbedrijven	1,7	2,8	1,1	1,2	23	32	9	1,5	7,4	12,2	8,7
Mijnbouw, veenderijen	0,3	0,3	–	–	53	53	–	–	0,6	–	0,6
Totaal	143,8	238,4	94,6	100	1036	1646	610	100	13,9	15,4	14,5

* Overige nijverheid niet opgenomen.

ruim 20% van de totale provinciale uitbreiding in de nijverheid voor haar rekening, zodat zich in de metaal- en bouwnijverheid tezamen in dit gewest meer dan de helft van de werkgelegenheidsuitbreiding van de recent achter ons liggende 20-jarige periode effectueerde.

Dat de textielnijverheid, die een zo belangrijk aandeel heeft in de Brabantse werkgelegenheid, in deze uitbreiding eveneens een belangrijke rol vervulde, is duidelijk. Van elke 100 personen, waarmede in de laatste 20 jaren de werkgelegenheid in de nijverheid werd uitgebreid, kwamen er telkens 16 voor rekening van de textielnijverheid. De bedrijfsklasse waarin voor Noord-Brabant vooral de schoen- en lederindustrie is vertegenwoordigd – de zgn. bedrijfsklasse leder, wasdoek, rubber – deelde, evenals de confectiebedrijven, voor bijna 10% in de totale uitbreiding van de werkgelegenheid in de nijverheid. Tenslotte moge hier niet onvermeld blijven de chemische nijverheid, die toch altijd nog 2500 personen aan haar arbeidspotentiëel zag toegevoegd. Ruim 8% van de werkgelegenheidsuitbreiding in de Nederlandse chemische nijverheid, werd daarmede in Noord-Brabant geëffectueerd.

Indien wij nagaan in welke mate of deze ontwikkeling van de verschillende Noordbrabantse bedrijfsklassen der nijverheid – imposant als ze vaak is naar absolute omvang en naar haar aandeel in de totale provinciale werkgelegenheidsuitbreiding – al of niet proportioneel met de ontwikkeling in de overeenkomstige Nederlandse bedrijfsklassen is geweest, dan vallen ons enkele saillante verschillen onmiddellijk op. Wij stelden daartoe de op pagina 240 voorkomende tabel samen.

Op de eerste plaats valt het dan op, dat de toename van de werkgelegenheid in Noord-Brabant tussen 1930 en 1950 bijna 12% (11,7%) groter is geweest dan in Nederland. Door elkaar genomen geven de verschillende bedrijfsklassen in deze provincie proportioneel een zodanige uitbreiding te zien, dat on-

VERGELIJKING ONTWIKKELING WERKGELEGENHEID NOORD-BRABANT–NEDERLAND

Bedrijfsklassen *	Noord-Brabant					Nederland					Groei der Brabantse bedrijfsklasse, indien Ned. bedrijfsklasse = 100
	1930		Groei 1930–1950			1930		Groei 1930–1950			
	Aantal werkzamen × 1000	Percentage in totale nijverh.	Absoluut × 1000	Percentage van totale groei	Percentage v. basis 1930	Aantal werkzamen × 1000	Percentage in totale nijverh.	Absoluut × 1000	Percentage van totale groei	Percentage van basis 1930	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Metaalnijverheid	36,0	25,0	29,0	30,7	80,6	221	21,3	210	34,5	95,0	84,3
Voedings- en genotm.	33,0	22,9	7,0	7,4	21,2	189	18,2	51	8,4	27,0	78,5
Textielnijverheid	22,0	15,3	15,0	15,9	68,1	82	7,9	45	7,4	54,9	124,0
Bouwnijverheid	14,0	9,7	19,0	20,1	135,7	155	15,0	136	22,3	87,7	154,7
Leder, wasdoek, rubber	15,0	10,4	9,0	9,5	60,0	40	3,9	19	3,1	47,5	126,3
Kleding, reiniging	7,0	4,9	9,0	9,5	128,6	105	10,1	62	10,2	59,0	218,0
Hout, kurk, stro	7,0	4,9	1,0	1,0	14,3	49	4,7	14	2,3	28,6	50,0
Grafische nijverheid	3,0	2,1	1,0	1,0	33,4	40	3,9	14	2,3	35,0	95,4
Chemische nijverheid	1,6	1,1	2,5	2,6	156,3	24	2,3	31	5,1	129,2	121,0
Aardewerk, glas enz.	2,4	1,7	0,7	0,7	29,2	40	3,9	11	1,8	27,5	106,2
Papiernijverheid	0,8	0,5	0,3	0,3	37,5	15	1,4	8	1,3	53,4	70,2
Gas, electr., waterl.	1,7	1,2	1,1	1,2	64,7	23	2,2	9	1,5	39,0	166,0
Mijnbouw, veenderijen	0,3	0,2	–	–	–	53	5,1	–	–	–	–
Totaal	143,8	100	94,6	100	65,8	1036	100	610	100	58,9	111,7

* Overige nijverheid niet opgenomen.

danks het verhoudingsgewijs achterblijven van enkele takken, de werkgelegenheid in de Noordbrabantse nijverheid in totaal ten opzichte van 1930 met ongeveer een achtste meer toenam, dan zulks voor Nederland als geheel het geval was.

Verschillende bedrijfsklassen geven dan ook een toename aan werkgelegenheid te zien in de periode 1930–1950, die groter of zelfs belangrijk groter is dan haar plaats in het Nederlandse bedrijfsleven zou doen verwacht hebben. Vooral de confectiebedrijven gaven in dit opzicht in Noord-Brabant de toon aan. Zij gaven hier een meer dan tweemaal zo grote uitbreiding te zien als gemiddeld in Nederland het geval was. De plaats, die de Noordbrabantse confectiebedrijven in de Nederlandse industrie innemen, is daardoor in de bedoelde periode aanmerkelijk gestegen en bedraagt thans ongeveer 10%.

Na de confectie-industrie is het vooral de bouwnijverheid, die in dit opzicht een bijzonder beeld vertoont. Zij zag haar werkgelegenheid met ruim 135% in 20 jaren tijds toenemen en had daardoor in deze provincie een toename, die ruim $1^1/_2$ maal zo groot was als de Nederlandse toename ten deze. Alhoewel deze uitbreiding zodanig was, dat zij daarmede, zoals wij zagen, niet alleen ruim $^1/_5$ van de uitbreiding van de provinciale werkgelegenheid in de nijverheid in de beschouwde periode voor haar rekening nam, maar ook – landelijk gezien – dat 14% van de Nederlandse uitbreiding van de bouwnijverheid hierdoor in Noord-Brabant tot stand kwam, is ondanks deze enorme groei nog slechts 11,3% van de Nederlandse bouwnijverheid in Noord-Brabant gevestigd. Blijkbaar heeft in dit opzicht Noord-Brabant in het verleden een grote achterstand gekend.

Na de bouwnijverheid is het voorts de Brabantse schoen- en ledernijverheid, die tussen 1930 en 1950 een groei heeft te zien gegeven, die veel belangrijker was dan haar overigens belangrijke plaats in de Nederlandse bedrijfsklasse, waaronder zij ressorteert, zou doen verwachten. Ook in deze sector der

Brabantse nijverheid was het derhalve met de uitbreiding in arbeidsplaatsen zo gesteld, dat zij in deze provincie relatief groter was dan in Nederland als geheel. Overigens moet ten aanzien van deze bedrijfsklasse zowel voor Nederland als geheel als voor Noord-Brabant worden opgemerkt, dat haar werkgelegenheidsuitbreiding bij de gemiddelde uitbreiding in de nijverheid ten achter bleef. Waar vooral in Noord-Brabant deze tak van nijverheid in een betrekkelijk klein gebied sterk is geconcentreerd, wil dit derhalve ook zeggen, dat in dit gebied de industriële werkgelegenheid – voor zover afhankelijk van schoenen en leder – op het gemiddelde ten achter moet zijn gebleven.

De textielnijverheid en de chemische industrie gaven beide tijdens de beschouwde periode in Noord-Brabant een uitbreiding te zien, die 20 tot 25% lag boven het uitbreidingsniveau van de Nederlandse textiel- en chemische nijverheid. Ook zelfs de bedrijfsklasse aardewerk, glas, kalk en stenen presteerde ten deze relatief meer dan de Nederlandse bedrijfsklasse als geheel.

Resultaat van deze meer dan evenredige ontwikkeling van de meeste Noordbrabantse bedrijfsklassen is geweest, dat zij tezamen bijna 66% toevoegden aan de in 1930 in deze provincie in de nijverheid aanwezige arbeidsplaatsen. Zij leverden, zoals al werd opgemerkt, daarmede een prestatie, die verhoudingsgewijs 12% hoger lag dan wat de Nederlandse nijverheid in diezelfde periode te dezen aanzien te zien heeft gegeven, en zulks ondanks het feit, dat de twee in Noord-Brabant uit een oogpunt van werkgelegenheid meest belangrijke bedrijfsklassen, t.w. de metaalnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie, in mindere mate deelden in de Nederlandse toename in werkgelegenheid in deze bedrijfsklassen dan haar plaats daarin in 1930 zou doen verwacht hebben.

Ondanks het feit, dat de Brabantse metaalnijverheid haar aantal arbeidsplaatsen sedert 1930 met 80% uitbreidde en zij

daarmede niet alleen bijna een derde deel van de werkgelegenheidsuitbreiding van Noord-Brabant in de periode 1930–1950 voor haar rekening nam, maar daarin ook in absolute zin de eerste en belangrijkste rol vervulde, neemt zij ook onder de Noordbrabantse bedrijfsklassen, wier ontwikkeling geen gelijke tred heeft gehouden met de nationale ontwikkeling ten deze, de eerste plaats in. Zoals gezegd gaven de gezamenlijke Noordbrabantse bedrijven in de metaalnijverheid in de periode 1930–1950 een uitbreiding aan hun werkgelegenheid van 80%. Daar tegenover zagen alle Nederlandse metaalbedrijven tezamen hun personeel in dezelfde periode met 95% toenemen.

Bij de Noordbrabantse voedings- en genotmiddelenindustrie moet eenzelfde verhoudingsgewijs achterblijvende ontwikkeling worden geconstateerd. Ook deze kon, ondanks een uitbreiding van 7000 arbeidsplaatsen haar relatieve positie in de Nederlandse bedrijfsklasse niet handhaven. De toename der werkgelegenheid bleef in deze tak van industrie namelijk 20% op de nationale toename ten achter. Een en ander neemt echter niet weg, dat desondanks nog 16,7% der Nederlandse bedrijvigheid ten deze in Brabant is gevestigd, een positie, die belangrijk is, maar blijkens de ontwikkeling in het recente verleden, iets is afgenomen.

Overigens is zowel voor Nederland als voor Noord-Brabant de voedings- en genotmiddelenindustrie de bedrijfsklasse, die in verhouding tot 1930 procentsgewijs het minst in aantal arbeidsplaatsen toenam. Dat deze geringe toeneming voor de werkgelegenheidsuitbreiding in deze provincie haar grote moeilijkheden meebrengt, is duidelijk, als men zich realiseert, dat in 1930 23% der provinciale werkgelegenheid in de nijverheid, werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie was. Niet minder dan 23% van Noordbrabants nijverheid deed daardoor niet mede aan een ontwikkeling, die de andere bedrijfsklassen te midden van het nationale geheel te zien geven.

2. *Het werkgelegenheidspatroon*

Waar de toeneming in werkgelegenheid, in verhouding tot die van het als uitgangspunt onzer beschouwingen genomen jaar 1930, voor de verschillende bedrijfsklassen zeer verschillend is geweest, is het begrijpelijk, dat de spreiding der werkgelegenheid over de verschillende bedrijfsklassen eveneens een andere is geworden dan die van 1930.

Met name blijkt, dat Noord-Brabant – hoewel niet in veel grotere mate – afhankelijker is geworden van de metaalnijverheid dan in 1930 het geval was. Van elke 100 personen werkzaam in de nijverheid van deze provincie zijn er thans 27 tegen 25 in 1930 in de metaalnijverheid werkzaam, terwijl deze afhankelijkheid van de metaalnijverheid bovendien voor de Noordbrabantse bevolking groter is dan voor de Nederlandse bevolking in haar geheel.

Vooral echter van de bouwnijverheid is de Brabantse beroepsbevolking voor haar bestaan meer afhankelijk geworden dan in 1930, hetgeen begrijpelijk mag heten, wanneer men let op de in vergelijking met het Rijk meer dan evenredige uitbreiding in onze provincie. Waren er toen van elke 100 personen, werkzaam in de nijverheid in deze provincie, ruim 9 bij de bouwbedrijven betrokken, thans zijn er dit reeds 14. Overigens is deze Brabantse afhankelijkheid van de bouwnijverheid echter altijd nog geringer, dan zij dit voor Nederland als geheel is, waar 18% van de arbeidsplaatsen in de nijverheid op de bouwbedrijven betrekking heeft.

Tenslotte nam ook de afhankelijkheid van de Brabantse beroepsbevolking van de confectie-industrie toe. In de voedings- en genotmiddelenindustrie daarentegen nam in deze provincie de werkgelegenheid verhoudingsgewijs af; in plaats van een aantal daarin werkzame personen van 23 op elke 100 personen in de nijverheid in 1930, verminderde dit aantal tot bijna 17 in 1950.

Het industriële werkgelegenheidspatroon van Noord-Brabant heeft door de wijzigingen, die sedert 1930 in de verdeling van de beroepsbevolking over de verschillende takken van nijverheid zijn opgetreden, wezenlijke wijzigingen ondergaan. Met haar grotere afhankelijkheid van de gang van zaken in de metaalnijverheid en in de bouwnijverheid, is ook die in de textielnijverheid nog iets toegenomen, terwijl die in schoen- en lederindustrie amper is verminderd.

Concluderend valt vast te stellen, dat 70% van de Brabantse industriële beroepsbevolking thans afhankelijk is van werkgelegenheid in bedrijven voor metaal, voedings- en genotmiddelen, textiel en leder en schoenen. Voor Nederland als geheel is de afhankelijkheid van deze vier bedrijfstakken slechts 52%.

3. De toekomstige ontwikkeling

a) Inleiding – Na deze korte uiteenzetting over de ontwikkeling van de Brabantse nijverheid in een recent verleden, mogen tenslotte nog enkele korte beschouwingen worden gewijd aan haar ontwikkeling in de naaste toekomst, aan de plaats met name, die de nijverheid in haar geheel in Noord-Brabant zal moeten innemen, wil haar groeiende beroepsbevolking tot een redelijk bestaan geraken en aan de spreiding van de groei van deze beroepsbevolking over de verschillende gemeenten van dit gewest.

b) De omvang van de taak – Er zijn geen ingewikkelde berekeningen voor nodig om te beseffen dat de jongens, die op de datum der Volkstelling 1947 0 t/m 15 jaren oud waren, in 1962 15 t/m 30 jaren oud zullen zijn. Indien wij voor deze jongens de normale sterftekansen in aanmerking nemen, dan kan met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid thans reeds de omvang bepaald worden, die deze groep jongens over 15 jaren zal hebben.

Zonder nu te denken dat al deze jongens in de nijverheid een werkkring zullen vinden, maar veronderstellend, dat een aantal van hen, dat overeenkomt met de uit ervaring vastgestelde procentuele constante positie van de beroepsklassen handel, verkeer, onderwijs en overige beroepen ten opzichte van de gehele beroepsbevolking, in die andere beroepen (dan nijverheid) emplooi zal vinden, mogen wij aannemen dat uit deze jongens alleen al in 10 jaren een toename aan mannelijke beroepsbevolking voor de nijverheid in deze provincie van ruim 63.000 personen zal resulteren. Hetgeen dus betekent, dat nadat een belangrijk gedeelte, namelijk 22.000 van deze knapen in handel, verkeer, vrije beroepen, onderwijs enz. een emplooi heeft gevonden en nadat bijna 50.000 jongens van deze jongeren de door pensionnering of sterfte opengekomen plaatsen van ouderen in nijverheid, landbouw, handel, verkeer en overige beroepen hebben ingenomen er per saldo nog ruim 63.000 nieuwe arbeidsplaatsen in de nijverheid zullen moeten ontstaan, om al deze jongens een werkkring te kunnen bieden.

Men realisere zich wel, dat deze omvangrijke taakstelling niet ontstaat uit hoge geboortecijfers van jaren na 1947. Indien na Mei 1947 geen geboorten meer in Noord-Brabant zouden hebben plaats gehad en ook als deze in Noord-Brabant niet meer zouden plaats hebben, zouden wij toch in de komende 10 jaren voor een taak van uitbreiding van de nijverheid staan van ruim 63.000 extra mannelijke arbeidsplaatsen.

Teneinde enig inzicht te verkrijgen in de omvang van deze taak, is het belangrijk te weten, dat op de datum der Bedrijfstelling – 16 October 1950 – ruim 193.500 mannen en jongens in Noord-Brabant in de nijverheid werkzaam waren. Zeer ruw geschat moet dus tot 1962, in tien jaren tijd, deze nijverheid, wat haar werkgelegenheidscapaciteit betreft, met bijna $^1/_3$ toenemen. Indien wij deze Noordbrabantse noodzaak tot uitbreiding van de werkgelegenheid in de nijverheid, uitgedrukt in aantal

personen, die hier rechtstreeks bij zijn betrokken, in het totale Nederlandse verband bezien, dan blijkt ons, dat deze werkgelegenheidsuitbreiding voor geheel Nederland tot 1962 – op dezelfde wijze berekend – plm. 320.000 arbeidsplaatsen in de nijverheid voor mannen en jongens bedraagt, waaruit derhalve valt af te leiden, dat van de nationale uitbreiding ten deze bijna 20% in Noord-Brabant zal moeten worden gerealiseerd.

Zouden wij hier als achtergrond, als vergelijkingsgebied, niet geheel Nederland gebruiken, maar de rest van Nederland (Nederland zonder Noord-Brabant), dan valt te constateren, dat het vraagstuk van de werkgelegenheid in de nijverheid voor de periode 1952–1962 per jaar voor 6300 mannelijke personen betrekking heeft op Noord-Brabant en dat het in de overige provincies om 25.700 mensen gaat. Met andere woorden: de werkgelegenheidstaak van Noord-Brabant bedraagt niet minder dan $^1/_4$ van die van de overige provincies tezamen.

Wanneer wij nu de uitbreiding van de nijverheid in arbeidsplaatsen, welke voor dit gewest en voor de rest van Nederland van 1952 tot 1962 noodzakelijk zal zijn, plaatsen tegenover de gemiddelde 10 jaarlijkse uitbreiding in de periode 1930–1950, dan blijkt er een belangrijk verschil te bestaan tussen Noord-Brabant en de rest van Nederland. Gemiddeld immers werden in de rest van Nederland per jaar – berekend over een periode van 20 jaren – ruim 21.000 arbeidsplaatsen voor mannen en jongens in de nijverheid aan de bestaande toegevoegd, voor Noord-Brabant bedroeg dit cijfer ruim 3900. In overig Nederland behoeft – om het toekomstige werkgelegenheidsvraagstuk op te lossen – de uitbreiding der werkgelegenheid in de nijverheid gemiddeld per jaar slechts 21% hoger te zijn dan zij gemiddeld gedurende de periode 1930–1950 was, terwijl dit percentage in Noord-Brabant niet minder dan 63% zal bedragen.

Concluderend valt derhalve te constateren, dat van de noodzaak voor de toekomstige uitbreiding der Nederlandse nijverheid

zich $^1/_5$ in Noord-Brabant voordoet, dat deze voorts van een dergelijke omvang is, dat zij bijna $^1/_4$ deel zal moeten bedragen van wat van overig Nederland op dit gebied zal worden gevraagd en vervolgens, dat dit een jaarlijkse grotere krachtsinspanning van dit gewest zal eisen, die in vergelijking met wat in de periode 1930–1950 werd bereikt – toen er overigens in deze provincie 18,5% der overige Nederlandse industrialisatie plaats had – bijna driemaal zo hoog ligt, als gemiddeld in Nederland het geval zal zijn.

c) De spreiding van de taak – Gaan wij de gemeenten rangschikken naar de absolute omvang van haar taakstelling op het gebied van uitbreiding van de arbeidsplaatsen in de nijverheid voor de komende 10 jaren, om met name de daar en in de naaste omgeving thans reeds aanwezige jeugd van 5 jaren en ouder in de nijverheid een arbeidsplaats te verschaffen, nadat de door pensionnering en sterfte vacante plaatsen zijn bezet, dan is deze taak voor Eindhoven plm. 10.000, voor Tilburg plm. 7000, voor Breda en 's-Hertogenbosch plm. 4000, voor Helmond 3000, voor Bergen op Zoom, Oosterhout, Oss en Oudenbosch elk plm. 2500 en voor Valkenswaard en Waalwijk plm. 2000, om van talrijke kleinere gemeenten nog niet te spreken, die tezamen een taak hebben te torsen van plm. 20.000.

Zelfs in de veronderstelling, dat het tempo der industriële ontwikkeling dezer gemeenten, zoals deze zich de laatste 20 jaren heeft voltrokken, zich handhaaft, dan nog zal Eindhoven er rekening mee hebben te houden, dat er in de komende 10 jaren 3200 arbeidsplaatsen in de nijverheid meer zullen moeten ontstaan dan er gemiddeld over 20 jaar berekend, in 10 jaren in het verleden ontstonden; voor een kleinere gemeente als Oudenbosch is dat zelfs 1700, voor Valkenswaard 1400 en voor Geertruidenberg 1300. Voor Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Roosendaal en Helmond ligt deze situatie in dit opzicht aan-

merkelijk gunstiger, maar zij is toch niet zodanig, dat op grond van de ontwikkeling van de laatste 20 jaren te verwachten valt, dat deze plaatsen voor gemeenten en gebieden, die ver op hun taak ten achter zullen blijven, veel goed kunnen maken, terwijl zelfs het niveau der 's-Hertogenbossche ontwikkeling in het recente verleden nog doet vrezen, dat het in 1962 voor 900 mannen geen emplooi zal hebben.

Indien men zich realiseert, dat de twee centrumgemeenten van de Langstraat, Geertruidenberg en Waalwijk, tezamen in de komende 10 jaren 3500 arbeidsplaatsen in de nijverheid zouden moeten creëren boven de 12.000, die daar reeds zijn en men realiseert zich, dat deze taakstelling nog 1500 arbeidsplaatsen groter is dan wat gemiddeld in 10 jaren in het verleden werd bereikt, als men weet, dat de Brabantse Kempen in de komende 10 jaren voor een taakstelling staan van 1300 arbeidsplaatsen voor hun mannelijke jeugd en deze streek gemiddeld in 10 jaren slechts een tempo kon opbrengen van ongeveer 150, als men beseft, dat de Maaskant in de komende 10 jaren een industriële werkgelegenheid voor bijna 3000 mannelijke personen zal hebben te bewerkstelligen, wil zij met haar bevolkingsgroei gelijke tred houden en als men daarbij in overweging neemt, dat deze taak nog 1000 personen meer omvat dan wat het verleden hier presteerde, dan valt hieruit slechts te concluderen, dat deze taken omvangrijk zijn en uiterste krachtsinspanning zullen vragen.

Laten wij even afzien van de taakstelling van verschillende kleinere gemeenten, zonder de wenselijkheid overigens los te laten, dat de zgn. centrumgemeenten haar bevolkingsgroei en die van haar omgeving opvangen, en dus ook zonder te vergeten, dat een periode van 10 jaren, ook voor deze kleinere centrumgemeenten, te kort is om in de geschetste structuur verandering te brengen. Wij kunnen dan in het kort eens nagaan wat er zou moeten geschieden, indien de in deze provincie noodzakelijke

uitbreiding der werkgelegenheid in de nijverheid zich alleen in de grotere, daarvoor gunstiger gelegen en beter geoutilleerde industriële centra zou afspelen. Zegt het de lezer niets, dat Eindhoven in de eerstkomende 10 jaren, afgezien van emigratie, de werkgelegenheid in de nijverheid met niet minder dan 15.000 arbeidsplaatsen zal moeten uitbreiden, terwijl dit cijfer voor Tilburg plm. 11.000, voor Breda ruim 8000, voor Helmond en 's-Hertogenbosch ieder 7000, voor Roosendaal en Oss ieder plm. 3500 en Bergen op Zoom plm. 3000 zal moeten bedragen?

Wat een dergelijke uitbreiding betekent, beseft men, als men weet, dat de Eindhovense nijverheid daartoe in de eerste 10 jaren zal moeten worden uitgebreid in een omvang gelijk aan de thans in Breda bestaande nijverheid. Voor Tilburg betekent deze noodzakelijk uitbreiding een toevoeging aan haar nijverheidspotentiëel in de omvang van het huidige Helmond of in een omvang gelijk aan de gehele textielindustrie van Tilburg. Ook voor de overige genoemde gemeenten zijn soortgelijke vergelijkingen te treffen. Dit alles overwegende, kan men slechts tot de slotsom komen, dat zulk een omvangrijke taak voor ons gewest alleen kan slagen door de gezamenlijke krachtsinspanning van allen in den lande, die bij de uitbreiding van onze nationale werkgelegenheid zijn betrokken.

Voor ons land werd reeds bij herhaling betoogd, dat het in een situatie verkeert, waarin de werkgelegenheidspolitiek in het centrum van het economisch beleid moet worden geplaatst. Hoe waar dit ook is, het geldt in nog sterker mate voor de provincie Noord-Brabant, die in de naaste toekomst niet alleen naar omvang een vierde deel van de uitbreiding der werkgelegenheid in de nijverheid van overig Nederland zal moeten realiseren, maar die ook naar verhouding van de vergroting der krachtsinspanning, die overig Nederland zich daartoe in vergelijking tot de periode 1930–1950 zal moeten getroosten, zich tot het bijna drievoudige daarvan verplicht zal zien.

Dat Noord-Brabant zijn jaarlijkse taak ten deze met 61% en overig Nederland met 21% verhoogd ziet, in vergelijking met de periode 1930–1950, vergt in dit gewest belangrijke maatregelen, ter verbetering zijner vestigingsfactoren. De grote plaats, die Noord-Brabant industriëel reeds in den lande inneemt, doet vertrouwen, dat bij het creëren der omstandigheden, voor zover men die in de hand heeft, en bij het effectueren van maatregelen, die tot de voor onze nationale economie noodzakelijke uitbreiding der industriële werkgelegenheid kunnen leiden, niet alleen aan dit gewest gedacht zal worden maar dat ook met de specifieke zijde, die de industrialisatie van dit gewest vertoont, met name met de van overig Nederland ten deze in belangrijke mate afwijkende niveauverhoging, rekening zal worden gehouden.

GERAADPLEEGDE WERKEN

Gegevens per gemeente betreffende de inkomensverdeling 1946.
Resultaten van de bedrijfstelling 1930.
Resultaten van de volks- en beroepstelling 1930, 1947.
Speciale onderzoekingen van het Economisch Technologisch Instituut voor Noord-Brabant.
Voorlopige resultaten van de bedrijfstelling 1950.

Naar gegevens verzameld
door Ir J. P. van Noorden

WATERSTAATKUNDIGE ONTWIKKELING EN AANLEG VAN VERKEERSWEGEN IN DE PROVINCIE NOORD-BRABANT IN DE LAATSTE ANDERHALVE EEUW

I

AFWATERING EN DE STRIJD OM HAAR VERBETERING

Rond 1800 had het gebied, dat op dit ogenblik tot de provincie Noord-Brabant behoort, aan de oost-, noord- en westzijde natuurlijke grenzen, evenals dit nu nog het geval is: de Maas, de Merwede, een reeks van Killen (thans opgenomen in de Beneden-Merwede), het Hollandsch Diep, Volkerak, Krammer, Slaak, Eendracht, Ooster-Schelde, Kreekrak en Wester-Schelde. Zulke grenzen kwamen niet voor aan de Zuidgrens, een enkel riviertje en het Peelgebied uitgezonderd. Het hoogste punt van de provincie ligt in de zuid-oosthoek (42,90 m boven N.A.P.). In het westen en noord-westen daalt het bodemoppervlak tot even beneden N.A.P. In het algemeen helt het gewest van het oosten naar het westen en van het zuiden naar het noorden, wat duidelijk weerspiegeld wordt in de stroomrichting van de voornaamste riviertjes. Enkele stroompjes oostelijk van de Peelrug (die ongeveer een noordwestelijk verloop heeft) buigen zich naar de Maas af. Een klein gebied ten zuiden van Reusel loost in zuidwestelijke richting zijn water via de Nethe en de Rupel op de Schelde. Tamelijk uitgestrekte Belgische gebiedsdelen en een deel van Limburg (ten zuiden van de gemeenten

Maarheeze, Someren en Asten) sturen tengevolge van de natuurlijke helling hun regen- en afvalwater naar de Noordbrabantse beken en stromen.

Verreweg het grootste deel van de provincie bestaat uit zandgrond, die in vóór-historische tijden werd aangevoerd door voorlopers van de Maas en de Rijn. In deze zandgronden hebben de riviertjes dalen geslepen, waarin beekbezinksel en moerassen ontstonden. Ten noorden van de lijn Ossendrecht, Bergen op Zoom, Roosendaal, Oudenbosch, Oosterhout, Waalwijk, 's-Hertogenbosch tot even ten westen van Grave, en vandaar over Mill en Boxmeer naar Maashees treft men zee- en rivierklei aan. Hier en daar vindt men daarin plaatselijke veengebieden (o.a. in de Langstraat en het Land van Altena) die soms door vrij dunne kleilagen zijn afgedekt. Deze klei- en veenlagen zijn afgezet op de zandgronden, die zich onder het bodemoppervlak voortzetten. Tenslotte ligt op de grens tussen Noord-Brabant en Limburg de Peel, eertijds een uitgestrekt veengebied.

Het kleigebied vertoont dezelfde hellingsrichting als de zandgronden, de hellingshoek is echter geringer. In tegenstelling tot de andere gebieden wordt er de afwatering meer op kunstmatige wijze geregeld.

Ten noorden van de hierboven genoemde lijn treft men dan ook polders aan, die door dijken tegen zeewater en hoog opperwater beschermd zijn. De stroompjes, die van de zandgronden in de hoofdwateren vloeien, worden vaak door de werking van de zeevloed en het opperwater opgestuwd, zodat zich in de omgeving van de uitmondingsplaatsen veelal overstromingsbekkens hebben gevormd.

De waterstaatkundige toestand in ons gewest wordt door twee factoren bepaald. Ten eerste door de gedragingen en de gesteldheid van de hoofdwateren die de provincie omspoelen en die onder de invloed staan van het hoge opperwater (in de bovenloop) en van eb en vloed (in de benedenloop). Ten tweede door

de toestand van de riviertjes en beken, die de afwatering van de hogere gronden mogelijk maken.

In het begin van de 19de eeuw was de toestand als volgt: Langs de oostzijde van de provincie was de Maas nagenoeg niet bedijkt. De bedding werd in hoofdzaak bepaald door de hoge oevers. De doorgaande bedijking begon pas bij Oeffelt. Langs de linkeroever van de rivier zette deze dijk zich voort tot in de buurt van Woudrichem, waar de Maas zich met de Waal tot de Merwede verenigde. In de omgeving van Oeffelt en zelfs tot voorbij Katwijk kon volgens het oordeel van Luitenant-Generaal Baron Krayenhoff deze waterkering de naam van dijk nauwelijks verdienen. Benedenwaarts werd de dijk echter zwaarder, waardoor zijn betekenis toenam.

Bovendien waren er op een drietal punten openingen in de dijk.

1. Even ten noorden van Cuyk was de bovenmond van de Beerse Overlaat; een dijkopening van circa 800 meter lengte. Bij een bepaalde hoogwaterstand kon hier het water vrij over het achterliggende land stromen.
2. Een soortgelijke opening bevond zich beneden Katwijk. Hier was zij ongeveer 2500 meter lang. De onbedijkte oever, die hier van een lage bekading was voorzien, strekte zich uit tot even ten westen van de Esscharense Sluis.
3. De laatste onderbreking bevond zich westelijk van Crèvecoeur. Ook hier was slechts een lage bekading aanwezig. Bij hoge standen stroomde dus ook hier het water vrij over het land. Soms had er een waterbeweging naar de Maas plaats, namelijk als de stand van deze rivier laag was en de afvoer van Dommel en Aa (al dan niet vermeerderd met het water van de Beerse Maas) groot.

De Bergsche Maas bestond nog niet, zodat de ban-dijk verder ononderbroken doorliep langs de linkeroever, om bij Woudrichem in de Merwededijk over te gaan. De laatste strekte zich uit tot Werkendam. Tussen Werkendam en Dordrecht bevond zich

het Bergsche Veld. Dit was een stelsel van kreken, die een aantal opgeslibde en deels omkade waarden omsloten. Aanvankelijk was hier een groot waterbekken, dat ontstaan was door de Sint Elizabethsvloed (1421). De Maas en de Waal kregen hierdoor vrij spel om hun weg naar de zee te bekorten. Zij voerden echter ook slib en zand aan, zodat geleidelijk aan een verlanding plaats vond. Ook de Beneden Merwede kreeg hiervan zijn deel, zeer ten ongerieve van de scheepvaart naar Dordrecht.

Hoe was nu de toestand, als bij hoge waterstanden (voornamelijk in de winter) het water door de Beerse Maas stroomde? Er ontstond dan een grillig lopende rivier, die, ongeveer parallel aan de Maasdijk, over het binnenland liep. Het water stroomde van Cuyk en Linden langs Grave, Oss, Rosmalen en Empel in de Dieze, ten noorden van 's-Hertogenbosch. In de rechterdijk van de Dieze waren daartoe overlaten gemaakt. Deze rivier stroomde nog vrij in de Maas, en was aan de linkeroever niet bedijkt, zodat het water eventueel nog verder kon stromen naar het Bossche Veld ten westen van de stad. Zo werd een oppervlakte van liefst 12.000 ha onder water gezet. De begrenzing van deze 'bij-Maas' was zeer onregelmatig en werd bepaald door het hoge land en door lei-dijken, waarmee men de onregelmatig werkende rivier enigszins trachtte te beteugelen. Veel waarde hadden deze dijken echter niet. Ze bezweken vaak of overstroomden, zodra het peil van de Beerse Maas hoog steeg. Ook de afloop van deze bij-rivier was allerminst regelmatig, want er lagen verscheidene dwarsdijken. Vóór zo'n dijk vormde zich bovenstrooms een bergkom, die eerst moest vollopen voor een volgende aan de beurt kwam. Bij een geringe werking van de overlaat kon het derhalve voorkomen, dat het water van de Beerse Maas de Dieze en het Bossche Veld niet bereikte. Dit alles had tal van nadelige gevolgen voor de streek. Want ook het regenwater, het afvloeiende schrale heiwater van de hoge zandgronden en het kwelwater uit de Maas stroomden samen tegen de dwars-

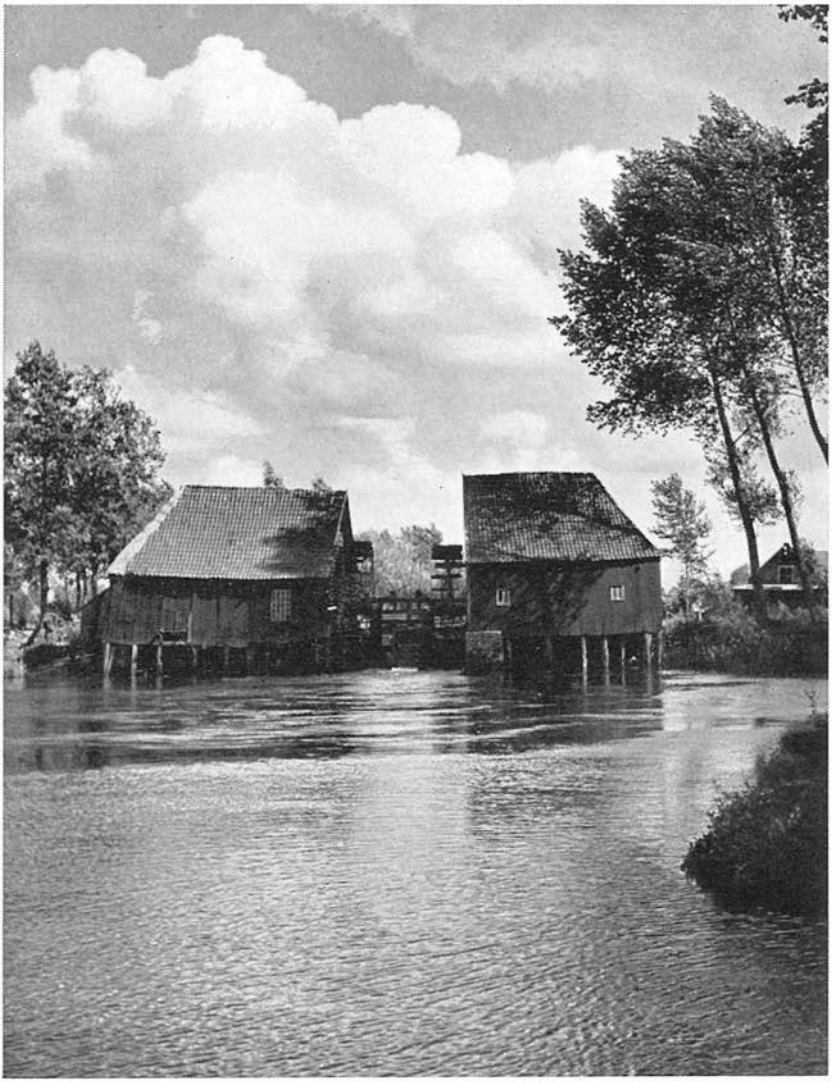

Oude watermolen te Hooydonk *Foto M. Coppens*

Stuw te Lith *Foto M. Coppens*

keringen. Moest tengevolge van lang aanhoudende hoge Maasstanden het openen van de verlossende uitwateringssluis lang worden uitgesteld, dan waren de landerijen tot diep in het voorjaar geïnundeerd. Het voordeel van het vruchtbare slib dat het Maaswater achterliet, woog niet op tegen de nadelen. Er zijn dan ook legio voorbeelden dat men trachtte de dammen door te steken, om het water af te laten vloeien naar een lager bekken. Vooral de strijd om de Groenen- of Seghe Dijk in de omgeving van Megen is berucht. Tijdens de werking van de Beerse Maas (als de Maas 'om was' placht men te zeggen) kon er van verkeer tussen de gescheiden gebiedsdelen uiteraard geen sprake zijn. Het water, dat achter de dwarsdammen werd opgestuwd, veroorzaakte ook vaak verkeersstagnaties, bijvoorbeeld op de bekende Elftweg bij Grave, die overstroomde doordat het water tegen de Peeldam ten westen van Velp werd opgestuwd.

Waar kwam deze merkwaardige toestand vandaan? Positieve gegevens in dezen ontbreken en wat er van bekend is, kan als volgt worden samengevat. Aanvankelijk waren er langs de oevers van de rivieren geen dijken of kaden. Menselijke nederzettingen vond men dan ook uitsluitend op die gronden, die ook bij de hoogste waterstand droog bleven (zoals bijv. tussen Deursen en Dennenburg). Doordat de rivieren telkens buiten hun oevers traden, vormden zich uit het meegevoerde zand en slib langs het stroombed verhoogde randstroken. Om het achterliggende land tegen overstroming door hoge zomerafvoeren te beschermen, was het voldoende deze stroken met een betrekkelijk lage kade te verhogen. Het schijnt, dat men langs de Maas reeds in de 12de eeuw dergelijke kaden heeft gekend. Geleidelijk aan werd de beveiliging opgevoerd. Men ging de hogere gronden verbinden met de rivierkade door middel van dwarskaden. In de 14de eeuw werden zowel de rivier- als de dwarskaden tot ware dijken verhoogd. In een charter van de hertog van Brabant (gegeven in 1326) is sprake van de Seghe- of Groenendijk, die toen hoogst-

waarschijnlijk het benedenwaarts ingedijkte gebied beschermde tegen het van boven komende water. In 1332 moet de Maasdijk van Megen tot voorbij Overlangel zijn doorgetrokken, maar het is niet bekend, wanneer de verder naar boven strekkende dijken langs de Maas zijn tot stand gekomen. Van het doorvoeren van rivierwater binnendoor was nog geen sprake. Zo wordt in 1365 nog door hertog Wenceslaus van Bohemen en hertogin Johanna van Brabant een bevel uitgevaardigd aan de schout van 's-Hertogenbosch, om de Seghe- of Groenendijk hoger en breder te doen maken dan de Maasdijk. Gerezen moeilijkheden over de hoge waterstanden tegen de dwarsdijk gaven waarschijnlijk aanleiding tot dit bevel.

In later tijden kregen de dwarsdijken een andere betekenis. Ze keerden nu niet langer alle water en het gehele jaar door, ze mochten slechts in de zomer dienst doen en de dijken mochten dan ook met kistdammen verhoogd worden. In de wintermaanden moest het water echter over de kruin kunnen stromen. Deze regeling dateert waarschijnlijk uit het laatst van de 15de eeuw, toen Brabant en Gelderland onder Karel de Stoute in één hand waren.

Vermoedelijk werd in die tijd de bedijking van de Maas tot Grave en hogerop voortgezet. De zijdelingse bergruimte werd dus kleiner. Bijgevolg zouden benedenwaarts de hoogste waterstanden rijzen, met het gevaar van breken of overlopen der waterkeringen. Een argument dat ook (en terecht) in onze tijden werd aangewend tegen de sluiting van de Beerse Maas. De in de dijk gespaarde openingen (Beerse Overlaat) moesten als veiligheidsklep dienst doen.

De volgende stap was nu de afvoer van het door de overlaat binnengedrongen water. Hiervoor werd de Beerse Maas Traverse aangewezen, een weg, die mogelijk al eens eerder uitkomst geboden had. Voor de Geldersen was deze regeling voordelig, maar de Brabanders werden er in hoge mate de dupe van . . .

Ook de Heerewaardense Overlaten spelen in de waterstaatkundige toestand in Noord-Oost-Brabant een rol. Op het Gelders gebied tussen Dreumel en Rossum lag in het begin van de 19de eeuw een onbedijkt oeverland van ongeveer 6 km lengte. Het werd in twee delen gesneden door het Schanse Gat of Kanaal van Sint Andries, dat te allen tijde met Maas en Waal in open verbinding stond. Ter weerszijden van het onbedijkte oeverland bogen de bandijken van beide rivieren naar elkaar toe en gingen in elkaar over. Bij hoog water overstroomde het oeverland. Een op het oeverland in lengterichting gelegen kade verhinderde aanvankelijk een volkomen vereniging van Maas en Waal. Alleen het Schanse Gat voorzag in de hogere waterafvoer. Steeg het water nog hoger, dan zocht dit zijn weg door vier lage delen in de kade (samen ongeveer 1500 m lang), de zgn. Heerewaardense Overlaten. Slechts bij zeer hoog water verenigden de rivieren zich over de volle lengte van 6000 m.

Midden in het overlaten-gebied lag het plaatsje Heerewaarden. Door een kade was het tegen hoog water beveiligd, maar bij zeer hoge standen werd het telkens weer overstroomd. Hoe deze open gemeenschap tussen Maas en Waal is ontstaan, is niet bekend. Wel hebben de resultaten van het bodemonderzoek in de Maaskant wat licht laten schijnen op het tijdstip van ontstaan. Volgens ir D. van Diepen moet het contact tussen beide rivieren dateren uit de Romeinse tijd. Op oevergronden van de Maas beneden Alem komen Waalkleigronden voor. Onder deze Waalkleigronden, in kennelijk door de Maas aangevoerde gronden, zijn vondsten gedaan, daterende van vóór de 5de eeuw. Hieruit kan men afleiden, dat afzettingen van de Waal pas rond 400 na Christus hebben plaats gehad. Vermoedelijk is dus deze gemeenschap tussen beide rivieren door natuurlijke oorzaken ontstaan, doch men heeft de afleiding van de Waal op de Maas bestendigd en in geordende banen geleid. Zo werden in de 15de eeuw de kanalen van Voorn en van Heerewaarden door het onbedijkte

oeverland aangelegd tot ontlasting van de Waal. In 1481 kreeg 's-Hertogenbosch echter van Maximiliaan van Oostenrijk het recht om deze kanalen te dichten en de overlaatwerking te beperken, omdat deze stad steeds meer last kreeg van het Waalwater. 's-Hertogenbosch maakte om financiële redenen van dit recht geen gebruik. In de jaren 1729 en 1730 konden beide kanalen worden gedicht, zodat alleen het Schanse Gat overbleef. Van deze open verbinding had de Waal het meeste profijt, want in de regel stroomde het water van de Waal naar de Maas. Slechts een enkele maal (bij ijsverstoppingen op de Maas) gebeurde het omgekeerde.

Onder normale omstandigheden werd door het Schanse Gat anderhalf maal zoveel water aan de Maas toegevoegd, als deze zelf afvoerde. Er ontstonden dus opstuwingen, vooral in de vroege zomer. De Maas, die uitsluitend een regenrivier is, voert dan weinig water af. De Waal echter, die behalve regenrivier ook een Alpenrivier is, is juist in die tijd ruimschoots van water voorzien. De opstuwing in de Maas, die de afvoer zeer belemmerde, kon daardoor soms voortduren, tot Juni of Juli zelfs. De afwatering van de Maaskant werd er zeer door benadeeld. De streek had bovendien te lijden van het kwelwater tengevolge van de hoge Maasstanden en in zulke jaren mislukte de hooi-oogst dan ook totaal.

Als bij hoog opperwater door de Heerewaardense Overlaten grote massa's Waalwater in de Maas stroomden, was de opstuwing in de laatste rivier tot in de nabijheid van Ravenstein voelbaar. Beneden Sint Andries was de Maas dan eveneens sterk gezwollen. De vrije afvoer van de Dieze, waarop het 280.000 ha grote stroomgebied van Dommel en Aa loost, werd belemmerd. Het water van deze riviertjes kon dus geen behoorlijke uitweg naar de Maas vinden. Maar ook het water van de Beerse Maas, dat inmiddels over de overlaten in de rechter Diezedijk stortte, kon niet voldoende worden afgevoerd, zodat de lage landen

rondom 's-Hertogenbosch geïnundeerd werden tot een peil, dat zo hoog was als de Maas. Meermalen kwamen de naar de stad leidende wegen en de straten in de stad zelf blank te staan. Dit water kon wel over de linker Diezekade een uitweg vinden naar het Bossche veld ten westen van de stad, maar meestal waren deze velden met Maaswater overstroomd, omdat er immers op de linker Maasoever tussen fort Crèvecoeur en Heleind een bedijking ontbrak. Tussen 's-Hertogenbosch en Waalwijk vormde zich dan een uitgestrekte waterplas, die reikte tot de Drunense duinen en de hoge gronden ten zuiden van Baardwijk. Slechts binnen de bedijking van het Bovenland van Heusden waarin Vlijmen, Nieuwkuyk en Drunen lagen, bleef het gebied watervrij. In 1658 steeg het water in de omgeving van 's-Hertogenbosch tot het uiterste hoge peil van 6,856 m + A.P. Het water zocht zich toen over de hoge gronden bij Baardwijk en achter Sprang om een uitweg naar de Donge. Naar aanleiding hiervan werd een onderzoek ingesteld, of het niet mogelijk zou zijn langs deze door de natuur aangegeven weg een einde te maken aan het steeds hoger oplopen van het water in het Bossche Veld. De landmeter J. Bastingius stelde hiervoor een ontwerp op. Het werk is nooit uitgevoerd, maar toen in 1757 de hoogst bekende stand werd bereikt (6,884 + A.P.) bleek weer eens hoe dringend er verbeteringen nodig waren. In 1760 werd toen een ontwerp uitgevoerd, dat al in 1754 gemaakt was door Martinus van Barneveld, burgemeester van Gorinchem. De ingenieur-directeur van de genie De Roij had het enigszins gewijzigd.

Er werd een overlaat aangelegd tussen Drunen en Baardwijk. De Meerdijk aan de zuidkant en de Langstraatse Zeedijk aan de noordkant werden over een lengte van 622 m verlaagd. Aan weerszijden van de overlaat werden leidijken opgeworpen, die de Meerdijk en de Langstraatse Zeedijk met elkaar verbonden. Het water rond 's-Hertogenbosch kon bij een bepaalde waterstand wegstromen naar het oude Maasje, de Langstraatse Velden

en het Bergsche Veld. Voor de Hertogstad betekende dit een aanzienlijke verlichting. De Langstraatse Velden echter, die al te lijden hadden van de hoge zeevloeden, werden nu in de wintermaanden bovendien geplaagd door de onregelmatige overstromingen van rivierwater. Tijdens de zomermaanden (15 April tot 15 November) was het geoorloofd zich door het opkisten van de overlaatkade tegen het rivierwater te beschermen.
De belangstelling van de Gorcumse burgemeester voor de Bossche waterperikelen was niet geheel van eigenbelang ontbloot. De Brabantse Maas immers verenigde zich nabij Loevestein met de Waal en nu veronderstelde hij, dat de waterstanden op de Boven Merwede bij Gorinchem minder hoog zouden oplopen, als het door de Maas aangevoerde water gedeeltelijk via een andere weg kon worden geloosd. Deze veronderstelling werd echter niet geheel bewaarheid. De werking van de Baardwijkse overlaat leverde vrij gunstige resultaten op voor de omgeving van 's-Hertogenbosch, maar voor de Boven Merwede bleven de gevolgen beneden de verwachting. Want evenals bij Heerewaarden veroorzaakte de Waal (die veel meer water aanvoerde) bij Loevestein een opstuwing van de Maas. De afvoer van de Maas bleek in het verleden niet zo veel invloed op de waterstand van de Waal te hebben gehad. Na de ondervonden teleurstelling gingen in Holland stemmen op om de Baardwijkse overlaat te dichten. Gelukkig voor Brabant hebben deze stemmen geen gehoor gevonden.

Naast de overlaten kende men in vroeger tijden het stelsel der hulpgaten, welke men bijvoorbeeld aantrof in het land van Altena. Onder normale omstandigheden waren dit soort overlaten niet voor het gebruik gereed. Ze werden pas gestoken in geval van nood, zoals na doorbraak van de Maas- of Merwede-dijk.

De afwatering van het Land van Altena had plaats in de richting van het Bergsche Veld en het Oude Maasje. Omdat in de 17de eeuw tal van inundaties voorkwamen, zag men uit naar middelen om het overstromingswater zo snel mogelijk af te voeren. Het stelsel der hulpgaten berustte op een overeenkomst uit 1744, die getroffen was tussen de dijkbesturen van Heusden en het Oudland van Altena enerzijds en die van het Nieuwland van Altena en de Zuid-Hollandse Polder anderzijds. De plaatsen waar de hulpgaten in de dijken zouden mogen gegraven worden, waren zorgvuldig gekozen en de lengte was voor elk hulpgat afzonderlijk bepaald. De binnendijk van Dussen over Almkerk naar Werkendam had zes hulpgaten, waarvan de gezamenlijke lengte ongeveer 351 meter bedroeg. Bovendien was er nog een hulpgat in de Zuidschenkeldijk. In de buitendijken bevonden zich een viertal hulpgaten. Natuurlijk werden de hulpgaten in de buitendijken nadat zij hun taak hadden verricht, zorgvuldig gedicht.

Niet alleen het Land van Altena werd door dijkbreuken geteisterd, maar ook het hogerop gelegen gebied. De vele wielen langs de Maas bewijzen dit. Sommige van deze wielen zijn befaamd om hun natuurschoon of om hun bijzonder interessante flora en fauna. Maar anderzijds zijn zij de stille getuigen van onnoemelijk veel leed en ellende, veroorzaakt door de waterrampen, waaraan zij hun ontstaan te danken hebben.

In het begin van de 19de eeuw verwachtte men nog veel heil van het stelsel der overlaten. Zo beveelt het Koninklijk Besluit van 9 December 1825 de uitvoering o.a. van een verbetering van de Baardwijkse Overlaat en het doen van opruimingen in de traverse van de Beerse Maas. In de jaren 1826 en 1827 werd dit Koninklijk Besluit uitgevoerd, maar afdoende verbeteringen werden er niet door bereikt. Dit kon slechts mogelijk worden door het normaliseren van de rivieren, waarvoor baanbrekend werk verricht

is door de inspecteur van de waterstaat J. Blanken jr en door de luitenant-generaal Baron Krayenhoff. Blanken maakte in 1819 het eerste ontwerp voor de aanleg van de Nieuwe Merwede. Krayenhoff publiceerde in het jaar 1823 de voor zijn tijdgenoten opzienbarende 'Proeve van een Ontwerp tot Scheiding der Rivieren de Whaal en de Boven Maas'.

Hiervóór merkten we al op, hoe door het opslibben van de Biesbosch de afvloeiing van het Waal- en Maaswater belemmerd werd. Bovendien bleek, dat door de zijdelingse afvoer van het Bergsche Veld in zware winters de vorming van ijsopstoppingen in de Beneden Merwede bevorderd werd. Dit verschijnsel trad op, omdat door de zijdelingse afvoer de stroom aan kracht verloor.

Het plan van Blanken wilde de ongebreidelde zijdelingse afvoer van de Merwede regelen en het ging daarbij zelfs zover, dat het aan de Waal een nieuwe monding wilde geven over het Bergsche Veld naar het Hollandsch Diep. De langs Dordrecht stromende Beneden Merwede zou worden afgedamd. Baron Krayenhoff trachtte het door de Boven Rijn aangevoerde water beter te verdelen, zodat de Waal ontlast zou worden en de Heerewaardense Overlaten gedicht zouden kunnen worden. Verder wilde hij de Maas vanaf Heusden een rechtstreekse verbinding geven langs Geertruidenberg op de Amer, ongeveer langs de bedding van het Oude Maasje, waarlangs in de grijze oudheid de Maas haar weg naar de zee moet hebben gezocht. De bestaande Maas tussen Heusden en Woudrichem kon aan het boven- en benedeneind worden afgedamd; de dammen zouden ten behoeve van de scheepvaart van schutsluizen kunnen worden voorzien.

Het zou nog lang duren voor deze ver-vooruitziende gedachten verwezenlijkt zouden worden. De commissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 Maart 1821, kon er zich nog niet mee verenigen. Zij beval o.a. de onmiddellijke uitvoering van

het maken van een overlaat door het Land van Altena (ongeveer van Woudrichem naar de Bakkerskil). Verder stelde zij voor een zijdelingse afleiding van de Waal op de Maas aan te leggen (bij Weurt) en het maken van een overlaat van Hedikhuizen naar het Oude Maasje. Deze plannen zijn niet uitgevoerd.

Het voorstel van dezelfde commissie om de Nieuwe Merwede te vormen (zij het dan met het behoud van een open Beneden Merwede als scheepvaartweg naar Dordrecht en verder) vond een beter gehoor. Niettemin zou het toch nog tot 1849 duren eer men met voortvarendheid aan de werken begon. Een krachtige stoot daartoe werd gegeven door het verschijnen van een rapport in 1850, opgesteld door de inspecteurs van de waterstaat J. H. Ferrand en L. J. A. van der Kun. Naast de vorming van de Nieuwe Merwede stelden zij een systematische normalisering voor van de grote rivieren om daarna te kunnen overgaan tot het sluiten van de overlaten. Vooruitlopende op de algehele sluiting van de Heerewaardense Overlaten meenden zij, dat het Kanaal van Sint Andries tot overlaatshoogte kon worden afgedamd. Ten behoeve van de scheepvaart zou een schutsluis worden aangelegd. De werken van de Nieuwe Merwede werden met omzichtigheid uitgevoerd en geleidelijk aan ontstond de toestand, zoals wij die nu kennen. Maar vóór de watervrije linker bandijk van de nieuwe rivier kon worden voltooid (1878) moesten eerst een tweetal commissies van deskundigen worden ingesteld (1856 en 1869) om gerezen bezwaren te onderzoeken.

Inmiddels waren in 1856 de werken aan het Kanaal van Sint Andries voltooid. De resultaten waren gunstig. De zomerwaterstanden op de Maas bleken belangrijk verlaagd. Ook de lage ebben bij Loevestein aan de samenvloeiing van Maas en Waal, die het gevolg waren van de geleidelijke uitvoering van de Nieuwe Merwede, oefenden een weldadige invloed uit op de waterstanden van de Brabantse Maas. Hierdoor kon ook de Dieze lager afstromen. Voor de afwatering was dit een voordeel,

maar de scheepvaart naar 's-Hertogenbosch en over de Zuid-Willemsvaart ondervond daar zoveel hinder van, dat de Dieze met een schutsluis van de Maas moest worden afgesloten. Deze sluis werd in 1860 binnen het fort Crèvecoeur gebouwd.

In het jaar 1861 rapporteerden de inspecteurs van de waterstaat H. F. Fijnje, F. W. Conrad en L. J. A. van der Kun, dat de werken aan de grote rivieren zo ver gevorderd waren, dat men kon overgaan tot het verwezenlijken der plannen van Baron Krayenhoff. De rapporteurs konden er nog niet toe besluiten, om de Heerewaardense Overlaten geheel te doen dichten. Wel verwachtten zij een verlaging van de hoogste Maasstanden, maar zij vreesden, dat de Waaldijken niet sterk genoeg zouden zijn om de drang van al het door de Waal aangevoerde opperwater te kunnen doorstaan. Nadat het riviervak van de Waal beneden de Heerewaardense Overlaten enige verbeteringen had ondergaan, is men later over dit bezwaar heengestapt.

Toen kwam de Maasmondwet tot stand (26 Januari 1883). De mond van de Maas zou naar de Amer verlegd worden. Maas en Waal zouden gescheiden worden door een afsluitdam bij Andel, waarop de definitieve dichting van de Heerewaardense Overlaten zou volgen. Met de uitvoering van deze werken is toen spoedig begonnen. In 1885 werd een aanvang gemaakt met de normalisering van de Amer. De Bergsche Maas werd gegraven. In 1904 kwamen de werken gereed. De schutsluis in de dam te Andel kon in gebruik worden genomen en de Heerewaardense Overlaten werden in hetzelfde jaar volledig beteugeld, waardoor een einde kwam aan een eeuwenoude, rampzalige toestand in Noordoost-Brabant. De opening van de Bergsche Maas leverde een verdere verlaging van de waterstanden bij Hedel op. Benoorden Engelen werd een nieuwe schutsluis gebouwd toen door de gewijzigde situatie de sluis van Crèvecoeur te ondiep bleek. Zodoende konden nu schepen tot 1350 ton de Dieze binnenvaren.

II

HET SLUITEN VAN DE BEERSE OVERLAAT

De Beerse Overlaat daarentegen kon nog niet worden opgeheven. Eerst zouden de Brabantse en Gelderse dijken moeten worden versterkt en bovendien moest de Maasbedding zodanig worden verbeterd, dat ook de grootste hoeveelheden water uit het stroomgebied verwerkt konden worden. Evenals vroeger bleef het water van de Beerse Maas in de Dieze stromen om langs deze en via de linker Diezedijk en de Bokhovense Overlaat weer in de Maas te belanden. Wel werd in de Dieze beneden de spoorbrug een keersluis gebouwd, zodat het water de stad 's-Hertogenbosch niet meer zou kunnen bereiken. Om de afvloeiing van Dommel en Aa niet in gevaar te brengen werd het Drongelense Kanaal gegraven. Dit kanaal was door een overlaat met de riviertjes verbonden. Via een uitwateringssluis werd het water op de grote rivier geloosd. De Baardwijkse Overlaat kon geleidelijk aan worden verhoogd en verkreeg in 1910 een hoogte van 5,45 m + N.A.P., waarmee hij practisch afgesloten was. De Langstraatse buitenvelden konden niet meer door het Maaswater worden overstroomd. Hiermede was de scheiding van Maas en Waal voltooid. Een eenvoudig monument op de afsluitdijk nabij Andel houdt de herinnering aan het welslagen van deze belangrijke waterbouwkundige werken voor het nageslacht levendig. Belangrijk waren deze werken inderdaad. De hoogste waterstanden in de omgeving van 's-Hertogenbosch bleken met ruim één meter te zijn verlaagd en de hoogwaterperioden duurden korter. IJsopstoppingen zijn sindsdien niet meer voorgekomen.

Nu kon er een begin worden gemaakt met de sanering van de waterstaatkundige toestand van de Maaskant. Zo kwam o.a. in 1900 reeds een verhoging van de Peeldam tot stand, waardoor verhinderd werd, dat het door de Raam aangevoerde Peelwater

de Maaskant zou binnendringen. Omstreeks 1910 kwamen diverse andere werken tot stand, waardoor bereikt werd, dat de Maaskant vroeger in het jaar van water werd bevrijd. Zolang de Beerse Overlaat kon blijven werken, kon men echter niet verder gaan.

De belangstelling voor het vraagstuk van de sluiting van de Beerse Overlaat nam echter voortdurend toe. In 1919 bracht de Commissie Jolles rapport uit over de gedeeltelijke ophoging van de benedenmond van de Beerse Overlaat. (Bij de aanleg van de spoorlijn Nijmegen–Venlo in 1882 was de bovenmond reeds geheel afgesloten). Deze ophoging (van 10,35 m + N.A.P. tot 10,80 bij Grave) kwam in 1922 tot stand.

Een jaar daarvoor was inmiddels een tweede rapport Jolles verschenen en wel over de algehele, watervrije ophoging van de benedenmond van de Beerse Maas. Men kan dit als een voorloper beschouwen van het rapport van dr C. W. Lely, waarin een verbetering der Maas van Roermond tot Blauwesluis wordt aanbevolen. Hierdoor zou deze rivier voor de grootste afvoeren geschikt worden. Dit rapport werd in 1926 openbaar gemaakt. De watersnoden van 1920 en 1926 lagen nog vers in het geheugen. Die van 1926 kenmerkte zich door een ongekend hoge maximale afvoer (3200 m^3 per sec, terwijl tot dusverre het maximum – in 1880 – 2600 m^3 per sec was geweest).

Het rapport van dr Lely gaf de grote stoot tot de verbeteringswerken, die in de jaren 1931–1939 in de Maas werden uitgevoerd: het afsnijden van bochten tussen Grave en Blauwesluis, verdieping en verbreding van het zomerbed en de bouw van een stuw met schutsluis bij Lith.

In 1939 trad er hoog water op. De berekende invloed van de uitgevoerde werken kon aan de werkelijkheid worden getoetst. De uitslag was dusdanig, dat de Minister van Waterstaat op 9 April 1940 vergunning gaf tot de watervrije ophoging van de Beerse Overlaat. Door de oorlogsomstandigheden waren de

tijden wel ongunstig, maar niettemin kon nog hetzelfde jaar met de uitvoering van de werken (als werkverschaffingsobject) worden begonnen. In Augustus 1942 werden ze voltooid opgeleverd.

Intussen waren in de jaren 1928 tot 1938 tussen Boxmeer en Teeffelen de te lage en te zwakke Maasdijken verhoogd en versterkt.

Met de sluiting van de Beerse Overlaat was de kroon gezet op de waterstaatkundige verbetering van Noordoost-Brabant. Dit deel van het gewest was nu bevrijd van overstromingen en watersnoden, waardoor het eeuwenlang vaak met rampzalige gevolgen geteisterd was. Bij Heerewaarden en Lith verheffen zich de trotse, massieve torens van stuw- en schutsluizen. Zij zijn modern van allure, maar merkwaardig-harmonisch in het oude landschap ingegroeid. Het zijn indrukwekkende getuigen van het menselijk vernuft, dat de stromen heeft leren bedwingen. En in de nabijheid van de plaats waar de Beerse Maas eertijds begon te stromen, langs de verkeersweg tussen Gassel en Beers, werd 13 Juli 1950 een allegorische beeldengroep onthuld, die het nageslacht er op zal wijzen, dat hier iets groots verricht werd . . .

De saneringswerken in de Maaskant werden energiek voortgezet. In 1929 maakte de stichting van het gemaal 'Van Sasse' een einde aan de overstromingen in het Raamgebied rond Grave. De Raam kon worden verbeterd, evenals de waterlopen in het bovengebied van de Maaskant (door het graven van een zijdelingse aftapping naar de Maas, de 'Sambeekse Uitwatering'). De Midden Maaskant wordt watervrij gehouden door het Hertogsgemaal bij Gewande (in 1941 in werking gekomen). Voor de Maaskant West zal op dezelfde plaats nog een verbetering in de bemaling worden aangebracht. Tenslotte had in 1951 de watervrije ophoging plaats van de rechter Diezedijk. De mogelijkheid van instroming bij hoge Dieze-standen was daarmee opgeheven. Er is nu geen bezwaar meer tegen het verhogen van de linker

Diezedijk en van de Maasdijk tussen Bokhoven en het Bovenland van Heusden. Deze werken wachten om tegelijk met een ruilverkaveling te kunnen worden uitgevoerd. Het inundatiegebied achter de Bokhovense Overlaat tot de voormalige Baardwijkse Overlaat, wordt dan watervrij.

Een ander gevolg van al deze werken was, dat de hulpgaten in de Landen van Heusden en Altena konden gedicht worden. Het waterschap van die naam kon dan ook in 1923 worden opgeheven.

III

DE WATERBEHEERSING IN HET WESTEN

De lage poldergebieden in het westen der provincie, waar eb en vloed van de Noordzee hun invloed doen gelden, moesten hun eigen strijd voeren tegen het buitenwater.

Het indringen van de vloeden werd verhinderd door dijken. Het eigen water dat bij hoog buitenwater niet verwijderd kon worden, verzamelde zich binnendijks in watergangen. Het werd dagelijks tijdens de laagwaterperioden door middel van een suatie-sluis naar buiten afgelaten. Deze methode is alleen bruikbaar als het maaiveld van het ingedijkte gebied hoger is gelegen dan de ebstanden waarop geloosd wordt. Daarom waren er voortdurend verbeteringswerken nodig, want de gemiddelde zeespiegel is de laatste eeuwen gerezen, of, zo men wil, het land is gedaald. Bovendien stijgt met de groei van de bevolking de behoefte aan akker- en bouwland. Dergelijke gronden eisen een diepere ontwatering dan weiland, zodat het oppervlakte-water kunstmatig moet verwijderd worden. Soms is dit mogelijk door het verbeteren van het waterlopenstelsel en het inrichten van boezems dicht bij de lozingssluis. In andere gevallen zullen waterafvoerende werken moeten worden aangelegd. Soms worden

beide middelen naast elkaar toegepast. Heeft men complexen van lage polders, die hun water lozen op een kreek of rivierarm, welke aan eb en vloed onderhevig zijn, dan kan het indringen van de vloedgolf worden belet door de kreek of rivierarm af te dammen. Deze wordt dan boezem van de gezamenlijke polders. De dijken langs de boezem kunnen als binnendijken worden gebruikt. Aan de monding van de boezem komt een suatie-sluis en zo nodig een schutsluis.

Van de waterbeheersing op deze wijze getuigen in West-Brabant o.a.:

1. het afsluiten van de Roode Vaart of Haven van Zevenbergen tussen het Hollandsch Diep en de Mark. Aan weerszijden voorziet een schutsluis (tevens lozingssluis) in de afsluiting. De werken dateren van 1734.
2. de afsluiting van de Dintel in 1804; de sluis in de afdamming ging in 1810 verloren. De hernieuwde dichting (in 1828) is nu nog in gebruik.
3. de Steenbergsche Vliet kreeg in 1823 een afsluiting, waarmee de kanalisatie van de Vliet gepaard ging. Bij de monding in het Volkerak legde men een schut- en een uitwateringssluis.

Met deze afdammingen werd niet alleen de waterbeheersing gediend, maar ook de scheepvaart. Hiervoor werd in de Vliet een tweede schutsluis aangelegd ten oosten van Steenbergen, die het hoge en het lage pand van elkaar scheidt.

De bij de Biesboschwerken uit te voeren afdammingen van Donge en Oude Maasje, van het Vloedspui en het Gat van de Ham hebben eenzelfde betekenis. Ook de inpoldering van de Biesbosch zelf kan daarmee op één lijn gesteld worden. Met al deze werken wil men het indringen van de vloedgolf naar het binnenland verhinderen. De Biesboschwerken, die nu in uitvoering zijn, zullen directe verbetering brengen in de waterstaatkundige toestand van ± 15.000 ha, terwijl een nagenoeg even groot gebied er indirect de voordelen van zal ondervinden.

Of door het uitvoeren van deze werken de kunstmatige bemaling in de toekomst niet meer nodig zal zijn, staat niet vast. De seculaire bodemdaling zal hierin een woordje blijven meespreken. Bovendien is dit afhankelijk van het toekomstig gebruik van het land en van de hoogte van het ingepolderde gebied. Trouwens, de feiten wijzen dit uit. In de loop van de 19de en in de eerste helft van de 20ste eeuw werden in West-Brabant en in het Land van Altena tal van nieuwe polderbemalingsinrichtingen gesticht en bestaande door sterkere vervangen. Helaas hebben daardoor tal van karakteristieke windmolens het veld moeten ruimen voor de zakelijke behuizingen van de stoommachines en motoren. Veel windmolens zijn afgebroken of op jammerlijke wijze onttakeld . . .

IV

STORMRAMP VAN 1 FEBRUARI 1953

Op 31 Januari van het jaar 1953 ontwikkelde zich in het Noorden van de Noordzee een stormgebied dat zich traag in zuidelijke richting bewoog. De begeleidende stormachtige wind, welke nagenoeg de volle lengte Noord–Zuid van de Noordzee bestreek, groeide daarbij aan tot orkaankracht, en veroorzaakte een buitengewoon hoge opstuwing in het nauwe zuidelijke deel van de Noordzee. Bovendien woedde de storm enige tijd na volle maan, tijdens springtij. Als bijkomende ongunstige omstandigheid bleef het natuurverschijnsel nog toenemende kracht ontplooien na het tweede hoogwater, in de vooravond van genoemde dag. Weliswaar volgde een geringe af-ebbing, doch daarna steeg het waterpeil snel en bereikte bij het eerste hoogwater van 1 Februari een hoogte als in het verleden nog niet was geregistreerd.

Langs de Noordzeekust, in de zeearmen en de benedenlopen

Maaskanalisatie *Foto K.L.M.*

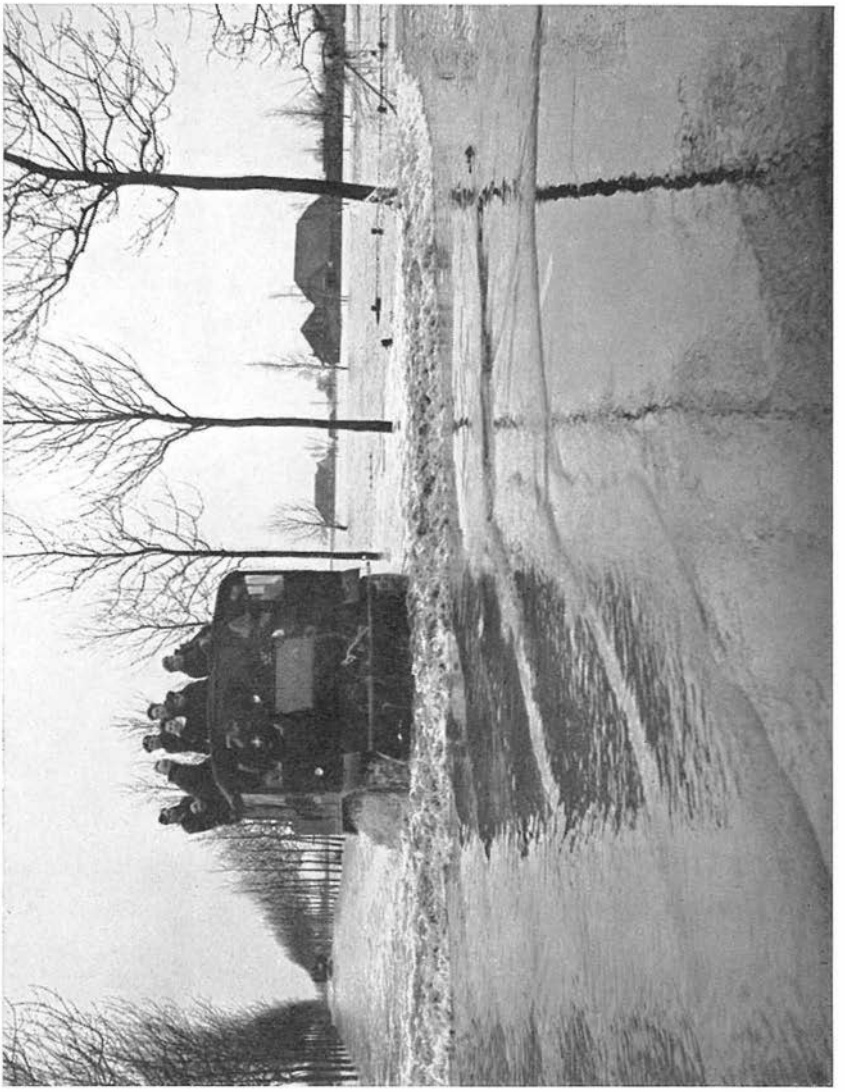

Overstroming bij Halsteren 1953 *Foto M. Coppens*

van de rivieren werden waterstanden waargenomen die 0,40 tot 0,50 m hoger lagen dan tot nog toe ooit gemeten.

De gevolgen van deze noodlottige opeenhoping van ongunstige omstandigheden waren rampzalig. De zeeweringen konden het aanstormende watergeweld niet weerstaan. Ze werden beschadigd. De golven sloegen over hun kruinen. Het wassende water liep er over heen en er ontstonden doorbraken. Nog vóór de topstand van het eerste hoogwater van 1 Februari was bereikt, bulderden reeds immense stortvloeden van zeewater landinwaarts. Na de doorbraken in de buitendijken volgde het overlopen en bezwijken van binnendijken. De waterramp verbreidde zich veel verder dan over de polders, die onmiddellijk aan de buitenwateren grensden.

Vele Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden werden een prooi van de golven.

Van het Noordbrabantse grondgebied inundeerden ongeveer 48.000 ha, d.i. circa 10% van de totale oppervlakte der provincie.

De ramp beperkte zich niet alleen tot ons land: ook uit België en Engeland kwamen tal van jobstijdingen binnen.

De gevolgen van deze enorme overstromingen waren ontzettend. Achter de gaten in de dijken werden diepe kolken en kreken uitgeschuurd; de normale afvoerleidingen slibden dicht. De wegen en spoorverbindingen werden vernield, beschadigd of ondermijnd. In talloze huizen ontstond een grotere of kleinere ravage en veel boerderijen, burgerwoningen en fabrieken werden door de teugelloze kracht van het water met de grond gelijk gemaakt.

Onder de levende have der boerderijen werd op een verschrikkelijke wijze huisgehouden; de vruchtbare akkers werden aangetast door de fnuikende invloed van het zoute water. En naast en boven deze ontzettende materiële gevolgen uit, was er de rouw om de vele mensenlevens, die door de eeuwige erfvijand der Nederlanden in deze zwarte dagen waren opgeëist . . .

Bijna alle zeepolders langs de Westgrens van Noord-Brabant, van de Belgische grens tot de Slaakdam schoten onder. Tot ten Zuiden en Zuidoosten van Steenbergen strekte zich het inundatiegebied uit, een gedeelte van de Polder Kruisland geraakte plas en dras. De bebouwde kom van Nieuw Vossemeer, de meest geteisterde plaats van Brabant, liep diep onder water en was geruime tijd noch per as, noch per schip bereikbaar. Van de hoofdverbindingswegen in dit gebied werden de rijksweg Halsteren–Tholen en de provinciale weg Steenbergen–Halsteren overspoeld. Zij moesten buiten gebruik worden gesteld.

Tussen de mondingen van de Steenbergse Vliet en de Dintel werden de Driebroederspolder, de Drievriendenpolder, de Kooi- en Carolinapolder, de Kleine Carolinapolder en de Annapolder, alle behorende tot het waterschap De Volkerakpolders, een prooi van de golven.

Van de polders omsloten door de Roode Vaart, de Mark en Dintel, het Volkerak en het Hollandsch Diep bleven slechts watervrij: de Henriëttepolder, Nieuwland of Mancia Winterpolder, Oud Land van Standdaarbuiten, polder Bloemendaal (onderdeel van het waterschap Niervaert) en Noordt-, Toren-, Oost-, en West-Meerenpolders. De Oude Fijnaart ondervond in het noordelijk gedeelte overlast door het overlopen van de dijk, lopende van Zwingelspaan naar de Stoof. Willemstad werd geisoleerd, daar de Steenpad, haar zuidelijke toegangsweg, onder water liep. Trouwens alle wegen in dit gebied, die niet op binnendijken lagen, werden onbegaanbaar. Een groot deel van de bebouwde kom van Klundert kwam blank te staan, evenals de lage gedeelten van Willemstad.

Tengevolge van het doorbreken van de noordelijke Dintelbinnendijk ontlastte zich het overstromingswater van de Sabina Henricapolder in de Dintel. Deze rivier bereikte daardoor zo'n hoge stand, dat de polders tussen de oude rivierdijken van Mark en Dintel beneden Standdaarbuiten eveneens overstroomden.

In de streek omgrensd door de Roode Vaart, het Hollandsch Diep, de Amer, de benedenloop van de Donge, het Wilhelminakanaal, het Markkanaal en de Mark bleven naast de hoge gronden de gebieden van de waterschappen Crauwelsgors, Hazeldonk en Hokkenburg, Oudland van Zevenbergen en de Houtse Polders ongeteisterd. Van de Emiliapolder inundeerden gedurende korte tijd een klein westelijk deel onder de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe en een klein oostelijk deel nabij de bebouwde kom van Geertruidenberg. De bebouwde kommen van Moerdijk en Zevenbergschenhoek, de laatste gedeeltelijk, leden van de wateroverlast. Ook de bebouwde kom van Geertruidenberg, moest het een korte tijd ontgelden.

Het spoorwegverkeer over de Moerdijk-brug werd lamgelegd. De baan tussen het station Lage Zwaluwe en de brug werd ernstig beschadigd. Eerst twee maanden na de rampdag kon het verkeer worden hersteld. Ook de brug voor gewoon verkeer werd uitgeschakeld. De grote rijksweg ten Zuiden van de rivierovergang kwam tot even benoorden Zevenbergschenhoek diep onder water te staan. De rijksweg van Terheijden over Zevenbergschenhoek naar Moerdijk was over grote lengten niet te berijden. Door overspoeling konden tevens de provinciale wegen van Made naar Wagenberg en van Lage Zwaluwe naar Moerdijk geen dienst doen.

Alle Biesboschpolders werden zonder uitzondering overstroomd.

In het Land van Altena inundeerden: Vervoornepolder, Werkenschepolder, Polder van Sleeuwijk, Nieuwland van Altena, Karnemelkspolder, Zuidhollandsche Polder, de Nieuwe Ban, Honswijk, Uppel, De Oude Doorn, Waterschap van Zandwijk, Waterschap 'Uitwijk', De Ban van Rijswijk, Ganswijk, Den Duijl, Polder de Hill, Het Noordeveld en Het Zuideveld (uitgezonderd een oostelijk deel). Het inundatiewater bereikte voorts een gedeelte van Polder van Babiloniënbroek, Polder van

Eethen en Polder van Meeuwen. De bebouwde kom van Hank kwam onder water. De rijksweg van Keizersveer naar Sleeuwijk werd uitgeschakeld, in de oprit naar de brug over de Bergsche Maas was een gat geslagen, over grote gedeelten van de weg golfde het water. De provinciale weg van Dussen over Almkerk naar Werkendam was enige tijd onbruikbaar; over de twee in de strekking aanwezige z.g. hulpgaten stroomde het water oostwaarts.

Zoals gewoonlijk bij hoge vloeden stroomden de Langstraatse polders ten Noorden van de provinciale weg Waalwijk–Waspik vol, doch daarbij voegden zich de Gecombineerde Aanwassen, de Nieuwe Hooipolder, de Grootwaspiksche- en Raamsdonkschepolder en het noordelijk deel van Klein Waspik. Tengevolge van een doorbraakgat in de dijk waarover bovengenoemde provinciale weg leidt, overspoelden tevens: het zuidelijke deel van Klein Waspik, de Binnenpolder van Capelle en de Binnenpolder van Sprang en wel tot de spoorlijn Waalwijk–Geertruidenberg.

In het Dongegebied werden onder water gezet: de polders gelegen tussen de benedenloop van de Donge, het Wilhelminakanaal, een lijn getrokken van de noordelijke uitlopers van de bebouwing van Oosterhout in nagenoeg oostelijke richting tot de Donge en vandaar in nagenoeg noordoostelijke richting naar Waspik Boven, en de spoorlijn Waalwijk–Geertruidenberg. Een groot deel van de bebouwde kommen van Raamsdonk en Raamsdonksveer leed waterschade. De rijksweg Oosterhout–Geertruidenberg stond blank.

Het vorenstaande overzicht, dat geen aanspraak maakt op volledigheid, schetst de omvang van de ramp voldoende.

Inmiddels is aanstonds na het getroffen onheil met man en macht gewerkt om de oorspronkelijke toestand weer te herstellen. De kosten daarvan zullen door het Rijk worden gedragen. Nadat zij in onderling overleg hun taken hadden afgebakend, leidden de Rijks- en provinciale Waterstaat, steeds in overleg met de

betrokken waterschapsbesturen, de herstelwerkzaamheden. Het telkens herhaalde binnendringen van buitenwater bij hoog water werd tot staan gebracht door het dichten van de dijkdoorbraken. Binnendijken werden doorgestoken en hulpgemalen in werking gesteld teneinde het ingedrongen water kwijt te raken. De weersomstandigheden werkten gelukkig mee, zodat bij het verschijnen van het tweede deel van dit boekwerk in het overgrote deel van het door de stormramp geteisterde gebied het gewone bedrijfsleven zijn oude tred wel hervat zal hebben. Met noeste ijver zal men zich wederom kunnen wijden aan de verdere ontwikkeling en de voortdurende groei van het Brabantse gewest. Evenwel: de geslagen wonde was diep. Het zal geruime tijd duren eer zij zal zijn geheeld en het overgebleven litteken, vervaagd maar duidelijk zichtbaar, tot een 'tache de beauté' zal geworden zijn op het gelaat van Brabant.

V

VERBETERING VAN DE WATERLOPEN

Ook in de waterlopen, die het oppervlaktewater van de hoger gelegen delen van de provincie naar de grote rivieren en het buitenwater afleiden, zijn in de loop van de laatste anderhalve eeuw tal van verbeteringen aangebracht.

Aan het eind van de 18de eeuw beantwoordden deze waterlopen in het geheel niet aan hun bestemming. Bij hevige stortregens en bij langaanhoudende regenval vloeiden de oeverlanden en de dalgronden onder. Er rezen tal van klachten, niet alleen over de toestand van de riviertjes, maar ook over de willekeurige wijze, waarop door sommige molenaars gebruik werd gemaakt van het stuwrecht voor het aandrijven van de watermolens.

Het aantal watermolens was nogal groot. Men trof er één aan op de Vierlingsbeek nabij de gelijknamige plaats en één op de

Molenbeek bij Oploo. De Aa dreef watermolens te Stipdonk, Aarle-Rixtel, Erp en Dinther. In de Bakelse Aa bevond zich een stuw met watermolen nabij het Kasteel van Deurne. Die bij Middelrode schijnt in het begin van de 19de eeuw te zijn opgeruimd. In het stroomgebied van de Dommel trof men op de hoofdstroom aan: de Venbergse, de Dommelse, de Loonder, de Waalrese, de Genneper, de Stratumse, de Schimmelse, de Hooidonkse, de Wolfwinkelse, de St Oedenrodese, de Casterense en de Boxtelse watermolen. Van de zijrivieren zijn bekend: op de Kleine Dommel: de Geldropse, de Kolse en de Opwettense; op de Keersop: de Westerhovense en de Keersopse; op de Run: de Stevertse; op de Kleine Beerse: de Oostelbeerse; op de Grote Beerse: de Casterense; op de samenloop van de Beersen: de Spoordonkse; op het Smalwater een molen te Boxtel; op de Reuzel: de Baarschotse en de Moergestelse; op de Leij: de Goirlese en de Oisterwijkse watermolen. In het gehucht Laag Heukelom onder Berkel bevonden zich in de Voorste Stroom nog in het begin van de 20ste eeuw een stuwwerk en een ontlastsluis, die aan een watermolen herinnerden. West-Brabant was niet zo rijk aan watermolens. Er was er een op de Donge: de Dongense; op de Aa of Weerijs: de Rijsbergense en dan was er nog een op de Watermolenbeek onder Roosendaal.

Herhaaldelijk moest worden opgetreden tegen de molenaars, die door te hoog opstuwen overlast veroorzaakten.

Tengevolge van de landbouwkundige ontwikkeling werden de hoge gebieden langzamerhand ontgonnen. De afvoer werd beter verzorgd, waardoor de afvoer van het oppervlaktewater werd versneld. De hoofdafvoerleidingen konden dit niet verwerken en de overstromingen namen toe. Aanvankelijk trachtte men hierin verbetering te brengen door intensiever onderhoud, het opruimen van zandplaten en door hier en daar de bochten te verbeteren. Daar zijn zeker gunstige resultaten mee bereikt, maar het kostte moeizame onderhandelingen en veel tijd om de

onderhoudsplichtigen (meestal de aangelanden) tot samenwerking te brengen. Meer en meer voelde men het gemis van openbare lichamen, die over de gehele lengte van een watergang de nodige verbeteringen onder handen konden nemen. Daarom werd door het provinciaal bestuur aangestuurd op het oprichten van waterschappen. Zo werd in 1863 opgericht het 'Waterschap de Rivier de Dommel en de zich daarin ontlastende Beken en Riviertjes'. Aanstonds begon men met verbeteringswerken; vele bochten werden afgesneden, en het dwarsprofiel van de rivier werd vergroot. In 1885 werden de werken beeindigd. Tot het vergroten van de ontlastsluizen bij verscheidene molens was men nog niet gekomen, zodat het bereikte resultaat voor het Dommelgebied nog niet in alle opzichten bevredigend was.

In het gebied van de Aa bleef het slechts bij het maken van plannen. Wel werden er incidentele verbeteringen tot stand gebracht door onderlinge samenwerking van gemeenten. De watermolens te Aarle-Rixtel, Erp en Dinther konden buiten werking worden gesteld. Tot het inrichten van een waterschap heeft men het daar niet kunnen brengen. Wel was al in 1862 een waterschap gevormd voor de Kleine Wetering.

Ook was in 1893 nog een waterschap opgericht voor de Raam, dat evenwel in 1908 weer ontbonden werd en vervangen door een commissie uit de belanghebbende gemeenten.

In het westen daarentegen konden in 1878 waterschappen gevormd worden voor de Aa en de Boven Mark. Daar bestonden reeds jaren de Heemraadschappen voor Mark en Dintel, en voor de Steenbergsche en Roosendaalsche Vliet, zodat men daar met het begrip waterschap meer vertrouwd was.

Eerst na de zware regenval van Juli–Augustus 1917, waarbij grote overstromingen plaats hadden, werd de belangstelling opnieuw gewekt. Het provinciaal bestuur gaf aan ir M. Bongaerts opdracht de afwateringsverbetering van de verschillende delen der provincie te onderzoeken. Als gevolg van deze opdracht

ontstond in 1921 het Waterschap 'het Stroomgebied van de Dommel', dat ongeveer 137.000 ha omvatte, en dus niet alleen (zoals in 1863) de dalgronden, die van overstromingen te lijden hadden.

In 1922 werd het 'Stroomgebied van de Aa' opgericht, dat ca. 80.000 ha omvatte. Bovendien werd in 1921 een waterschap opgericht voor de Donge en in 1941 voor de Zandleij. In 1926 was het waterschap van de Maaskant uitgebreid met alle gronden, die op de Maas afvloeien, waarmee nagenoeg alle hoge gronden tot en met het stroomgebied van de Aa of Weerijs onder waterschapsverband gebracht waren.

De inmiddels uitgevoerde verbeteringen bestonden in het normaliseren, het afsnijden van bochten en het maken van bekortingen in de hoofd- en zijstroompjes. Bovendien heeft men gebruik gemaakt van de Zuid-Willemsvaart, het Wilhelminakanaal en het Beatrixkanaal om het te veel aan water te kunnen afvoeren. Door ruilverkavelingen konden waterlopen genormaliseerd worden en tenslotte werd er voortaan zorg gedragen voor een beter en intensiever onderhoud. Van de watermolens zijn nog in bedrijf: de Oploose, de Venbergse, de Dommelse, de Schimmelse en de Hooidonkse; de Kolse en de Opwettense; de Westerhovense, de Stevertse en de Spoordonkse. Overigens voldoen nog niet alle waterlopen aan hun bestemming. O.a. wachten de verbeteringswerken in het gebied van Mark en Dintel op voltooiing. Wel is er een begin gemaakt met de verbetering van de rivier tussen Breda en Roville maar door allerlei verwikkelingen kan nog niet worden begonnen met de aanleg van het geprojecteerde afleidingskanaal van Roville naar de Amer in de richting van de haven van Moerdijk. Ook zullen rond 's-Hertogenbosch nog werken moeten worden ondernomen ter beperking van de daar gevormde inundatiegebieden. Als de tekenen niet bedriegen, zal daarmee spoedig worden begonnen. Intussen hebben sommige waterschappen er een nieuwe taak bijgekregen.

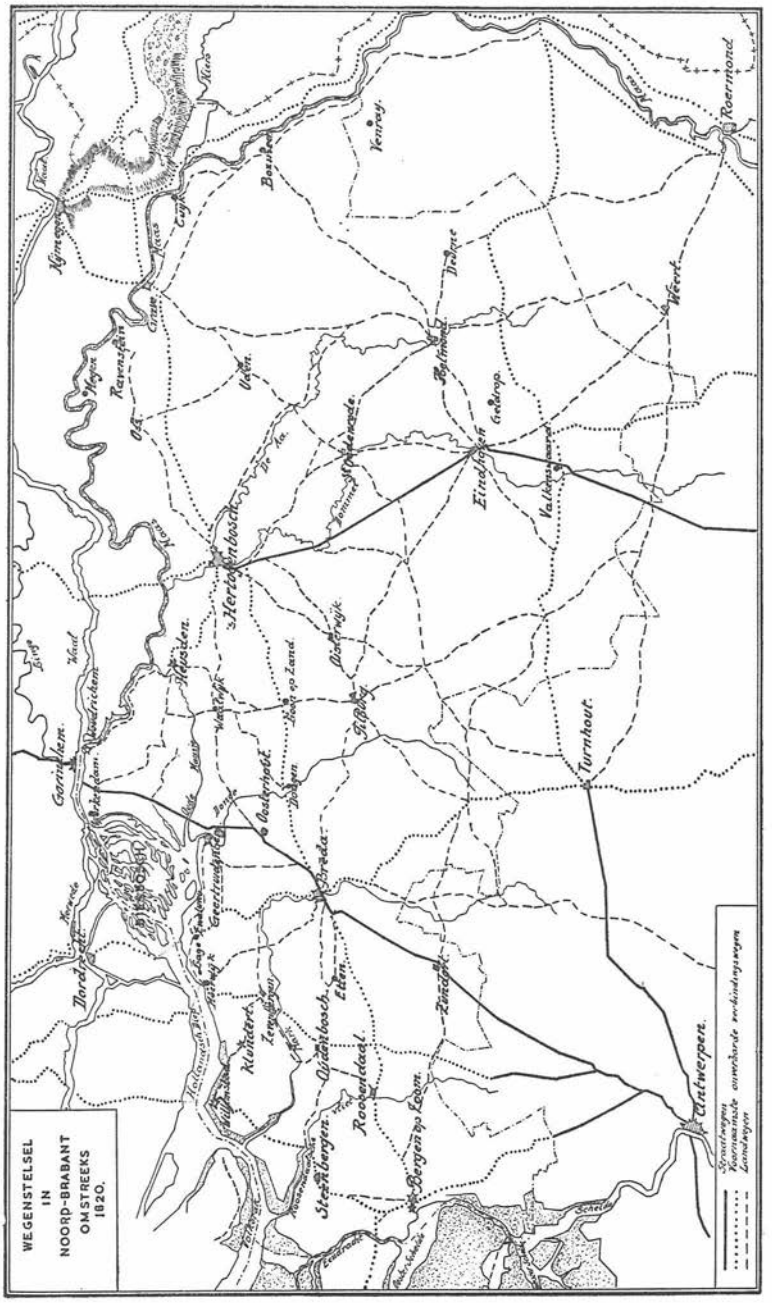

Ontleend aan een door de graveurs C. van Baarsel en Zoon vervaardigde kaart, verschenen bij F. J. Weijgand te 's-Gravenhage omstreeks 1820

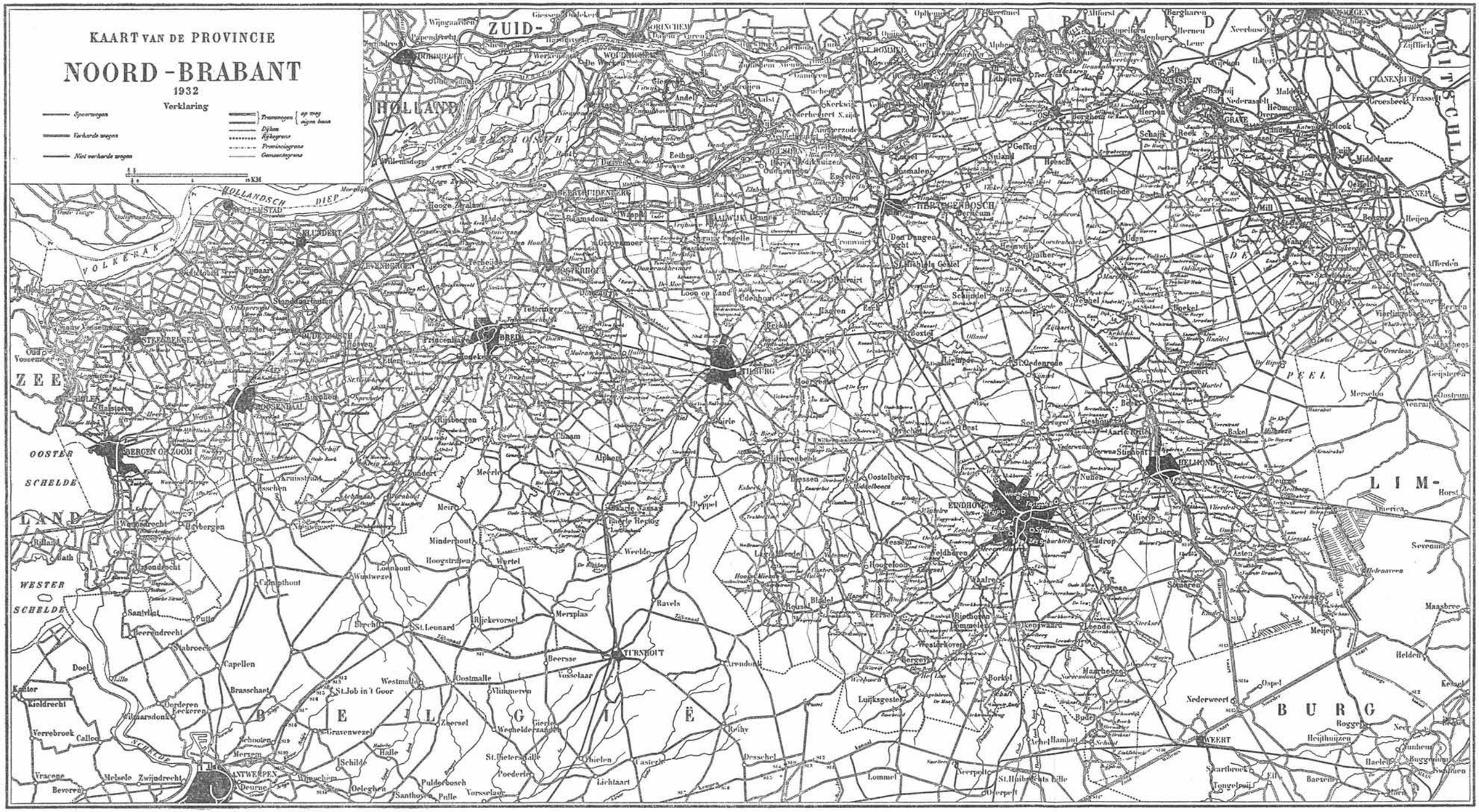

Topografische-Dienst 1932.

Zij zullen zich niet alleen moeten bemoeien met een goede afvoering van het hemelwater, maar ook hun aandacht moeten besteden aan het water, dat door steden, industrieën enz. wordt aangevoerd, en dat zij zonodig moeten reinigen.

VI

VERKEERSWEGEN

A. *Bestrate wegen*

In het begin van de 19de eeuw had in Noord-Brabant het vervoer te land bijna alleen plaats over onverharde wegen. Enkel in steden en voorname dorpen waren bestrate wegen, waarbij meestal gebruik was gemaakt van veldkeien en hier en daar van behakte keien die uit Belgische groeven afkomstig waren. Ook waren sommige dicht bij elkaar gelegen bebouwde kommen door een straatweg verbonden, zoals tussen Breda en Princenhage. Een gemeente als 's-Hertogenbosch was dan ook wel bijzonder vooruitstrevend! Deze stad begon al in het jaar 1741 met de aanleg van een keiweg, die door de bebouwde kom van Vught naar Boxtel liep. De bedoeling was de weg verder langs Best door te trekken naar Eindhoven. Een octrooi van 3 Februari 1741, afgegeven door de Staten Generaal, had de gemeente hiertoe vergunning verleend. Zij mocht tevens tol heffen op het gebruik van de weg. Welke bedoeling had de stad hiermee? Door de Munsterse vrede van 1648 was de Schelde voor zeeschepen gesloten. Hierdoor had zich in Breda en 's-Hertogenbosch een bloeiende transitohandel ontwikkeld, die zich bewoog tussen het Prins-Bisdom Luik en de Oostenrijkse Nederlanden enerzijds en de Republiek der Zeven Provinciën anderzijds. De waterweg over de Maas was zeer gebrekkig, zodat er dringend behoefte was aan een goede landverbinding. Het Prins-Bisdom steunde de plannen, aangezien een verbinding Luik–'s-Hertogen-

bosch over een grote lengte Luiks gebied zou volgen, zonder de Oostenrijkse Nederlanden aan te doen.

Nadat in 1742 Best bereikt was, moest wegens gebrek aan geldmiddelen de aanleg worden gestaakt. Bovendien wilden de Oostenrijkse Nederlanden geen keien meer leveren, omdat deze handelsweg hun grondgebied vermeed. De aardebaan was tot Eindhoven voltooid. In het Luikse gebied zette men het werk intussen voort. Reeds vóór 1777 was men gevorderd tot de grenzen van Staats-Brabant. Van Luikse zijde drong men herhaaldelijk aan op voltooiing van de weg. 's-Hertogenbosch voelde daar echter weinig voor, want inmiddels had men ondervonden, dat de opbrengst van de tollen bij lange na niet voldoende was om de onderhoudskosten te dekken. De gemeente Eindhoven had in 1785 heel edelmoedig het octrooi overgenomen voor de afbouw van het weggedeelte Best–Eindhoven, maar ook deze stad bleek niet bij machte het werk op gang te krijgen.

Het aandringen van de Prins-Bisschop bij de Staten van Holland had meer succes. In het jaar 1791 werd ten laste van de Staten het gedeelte voltooid tussen Lommel aan de grens tot Borkel.

De bewogen jaren, die volgden, waren niet gunstig voor de uitvoering van openbare werken. Niettemin zag men kans om in 1797 het gedeelte van Eindhoven tot Roosten onder Stratum met stenen te bestraten. Dit werk werd uitgevoerd door de inmiddels gevormde Bataafse Republiek, die ook (van 1802 tot 1806) het gedeelte Best–Eindhoven liet afwerken. Daarna duurde het tot 1815–1818 voor het sluitstuk van Borkel over Valkenswaard naar Roosten op 's lands kosten kon worden afgemaakt. Dit was dus tijdens de regering van Koning Willem I.

In de Napoleontische tijd werd aan goede kunstwegen bijzondere aandacht besteed. Goede verkeerswegen waren immers van grote betekenis voor het heen en weer trekken van leger-

afdelingen en voor de handel in het uitgebreide Franse Imperium. Zodra Noord-Brabant bij de Senatus Consulte Organique van 24 April 1810 bij het Franse Rijk was gevoegd, werd in het Décret Impériale van 15 Mei de opdracht verstrekt: 'Il nous fera, avant le 1er juillet prochain, un rapport sur la direction la plus convenable à donner à la route d'Anvers à Amsterdam: la dite route sera construite en chaussée, et pavée. Une route semblable sera construite d'Anvers à Nimègue, par Breda et Bois-le-Duc. La route de Bois-le-Duc à Liège sera determinée'. Er werd op haast aangedrongen. 'Les devis et projets nous seront présentés sans aucun délai'.

Een groot jaar later (op 16 December 1811) toen ook het overige deel van ons land was ingelijfd, verscheen het Décret Impériale, contenant Réglement sur la construction, la réparation et l'entretien des Routes. Belangrijk is het toegevoegde: 'Tableau des routes impériales divisées en trois classes'. Dit was een plan voor een stelsel van hoofdverkeerswegen ten dienste van het onderlinge verkeer tussen alle delen van het grote Franse Rijk. Het heeft mede als een wegenprogram gegolden, waaraan tot in de tegenwoordige tijd is voortgewerkt.

Onder de 'Routes de Ire classe' hoorde de weg van Parijs naar Amsterdam, die Noord-Brabant doorsneed van Antwerpen over Zundert, Breda, Oosterhout naar Gorinchem.

In de IIe klasse stond vermeld de weg van Parijs naar Groningen en verder, die te Breda van de vorige weg aftakte en naar Nijmegen liep over Dongen, Loon-op-Zand, Distelberg, 's-Hertogenbosch en Grave. Beide klassen van wegen zouden ten laste van de staatskas worden aangelegd, vernieuwd en onderhouden.

De 'Routes Impériales de IIIe Classe' omvatten de volgende drie wegen, die voor Brabant van belang waren: 1. de weg van Antwerpen naar Haarlem over Putte, Bergen op Zoom, Steenbergen, Willemstad; 2. die van Luik naar Utrecht over Valkens-

waard, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Hedel; 3. die van Brussel naar Hechtel en vervolgens langs de vorige naar 's-Hertogenbosch. Deze wegen zouden voor gezamenlijke rekening komen van de Staat en van het departement, waar ze doorheen geprojecteerd waren.

Buiten de in het 'Tableau' opgesomde 'Routes Impériales' was in het 'décret' nog sprake van 'Routes Départementales' welke ten laste van de betreffende departementen kwamen. Uit het Décret Impériale van 7 Januari 1813 blijkt, dat daaronder de wegen van Turnhout naar Breda en van Breda naar Bergen op Zoom gerekend werden. Tijdens de Franse overheersing werd de straatweg van Antwerpen tot Breda uitgevoerd; er was een begin gemaakt met het aanleggen en bestraten van de aardebaan Breda–Sleewijk.

Na de verdrijving der Fransen trof Willem I onmiddellijk maatregelen om de aanleg en verbetering der wegen voort te zetten. In het Souvereine Besluit van 28 September 1814 geeft hij een lijst a. van de grote wegen die onder het onmiddellijk beheer van de generale directie van de Waterstaat werden gesteld en b. van voormalige departementale wegen, die met 1 Januari 1815 weer ten laste zouden komen van hen, die vóór 1813 voor deze wegen zorg moesten dragen. Behoudens toevoeging van de weg van Rotterdam naar Breda over Dordrecht, 't Nieuweveer, Lage Zwaluwe en Terheijden, bevatten deze lijsten dezelfde wegen als hiervoor werden genoemd, met dien verstande evenwel, dat de departementale weg van Breda naar Bergen op Zoom opgenomen is in de lijst a.

Het K.B. van 25 Juli 1816, no 9 geeft nogmaals een overzicht van de grote wegen. Als nieuwe weg komt daarop nog voor die van Rijssel naar Wesel, over Turnhout, Valkenswaard en Venlo. Het jaar 1821 leverde weer een nieuwe verdeling van de grote wegen op, nl. die der eerste en tweede klasse. Tot de tweede klasse-wegen, die uit de geldmiddelen van de provinciën zouden

worden bekostigd, behoorden in de provincie Noord-Brabant de volgende:

1. van Willemstad over Steenbergen, Bergen op Zoom tot op de grens van de provincie Antwerpen bij Putten;
2. van Breda naar Turnhout tot op de grens van de provincie Antwerpen;
3. van Turnhout naar Venlo over Valkenswaard voor zover deze zich in de provincie uitstrekt;
4. van 's-Hertogenbosch naar de Maas bij het fort Crèvecoeur.

Alle andere in het voorafgaande genoemde wegen kwamen als grote wegen der eerste klasse ten laste van het Rijk. Omtrent de weg Brussel–Hannoverse grenzen (waarin de weg Breda–'s-Hertogenbosch is opgenomen) staat vermeld, dat deze niet meer over Loon op Zand en Distelberg loopt, maar over Tilburg. Deze wijziging was tot stand gekomen, doordat Tilburg een subsidie in de aanlegkosten had toegezegd.

Door geldelijke moeilijkheden en de politieke verwikkelingen die tot de afscheiding van België zouden leiden, werd het tempo waarin men de wegen dacht aan te leggen, sterk geremd. Ondanks herhaaldelijke geldelijke steun van het provinciaal bestuur duurde het tot 1850, eer de Rijkswegen in Noord-Brabant voltooid waren. Een tweetal aanvullende Rijkswegen waren nog niet klaar, te weten de weg van Tilburg over Goirle naar de Belgische grens en de weg van Eindhoven over Geldrop en Leende naar Weert. Deze werden in resp. 1854 en 1855 in gebruik genomen. Ondertussen werkte het provinciaal bestuur hard om zijn territoir van een net van verharde – of bestrate wegen te voorzien. De aanlegkosten werden grotendeels door de provincie betaald, maar ook de gemeenten, waar die wegen door liepen, moesten in de kosten bijdragen. Na het gereedkomen bleven de kosten van onderhoud en verbetering geheel ten laste van de provincie. De aldus aangelegde wegen zijn bekend als de provinciale wegen.

De oudste provinciale weg is die van Rosmalen over Berlicum naar Heeswijk. In 1839 hadden de Provinciale Staten tot de aanleg daarvan besloten en nog in hetzelfde jaar werd de weg (een klinkerweg) voltooid tot de Haffertse brug over de Leijgraaf, op de gemeentegrens tussen Berlicum en Heeswijk. Het volgende jaar vorderde de weg tot in de kom van Dinther en in 1841 werd de kom van Veghel bereikt, waar de weg aansloot op de gemeentelijke keibestrating.

Om in het onderhoud te voorzien werden op de wegen tollen gesticht. Ook de rijkswegen hadden van die tollen. De provinciale onderneming vond ruime weerklank en uit alle oorden van Brabant kwamen aanvragen binnen om ook daar provinciale wegen aan te leggen. In 1853 was er al ongeveer 260 km provinciale weg, terwijl ca 70 km nog in aanleg waren.

Aangespoord door het goede voorbeeld van de provincie, zorgden ook de gemeentebesturen voor betere verkeersverbindingen. Soms werden de wegen geheel door de gemeenten bekostigd, soms werden ze uitgevoerd met steun van de provincie. De eerste provinciale bijdrage in de aanleg van intercommunale wegen werd verleend in het jaar 1837 voor wegen in het Land van Ravenstein. In 1853 was er ongeveer 133 km gemeenteweg.

De ontwikkeling van het wegennet vergemakkelijkte de aanvoer van grondstoffen voor de industrie en de afvoer van afgewerkte producten. Er kon beter kunstmest worden aangevoerd, waardoor heidegronden konden ontgonnen worden en de opbrengsten in de landbouw groter werden. De industrie en de landbouw floreerden. De grote kapitalen die in de wegen geïnvesteerd waren, brachten hun rente royaal op. Daardoor ging men er naar streven de mazen van het wegennet steeds kleiner te maken en zoveel mogelijk verdere delen van de Provincie te ontsluiten. In 1876 bedroeg de totale lengte van de provinciale wegen 768 km. Bovendien was er met behulp van

provinciale bijdragen een net van verharde en bestrate wegen ontstaan ter lengte van 342 km.

Van 1876 tot 1951 groeide het net van provinciale wegen nog met ongeveer 200 km uit tot 964 km. In vergelijking met de ontwikkeling van vóór 1876 was in de laatste 75 jaar de uitbreiding van het wegennet betrekkelijk gering. Door de Provinciale Staten was namelijk in 1875 het besluit genomen, voortaan geen provinciale wegen meer aan te leggen, en zich te bepalen tot het verlenen van financiële steun bij het aanleggen van gemeentelijke- en waterschapswegen. Dit besluit, dat in financiële redenen zijn aanleiding vond, werd met de meerderheid van één stem aangenomen. Overigens werd het besluit niet letterlijk opgevolgd: ook nadien werden nog enkele provinciale wegen aangelegd. Toen bleek, dat sommigen tekort schoten in hun onderhoudsplicht van de gesubsidiëerde wegen, werden in het vervolg de wegen die met een provinciale bijdrage tot stand kwamen, door de provincie overgenomen. Dit echter onder voorbehoud, dat de oorspronkelijke onderhoudsplichtigen blijvend in de kosten zouden bijdragen. Bovendien zijn in de laatste jaren secundaire en tertiaire wegen overgenomen van openbare besturen, die niet over een goed geoutilleerde technische dienst beschikten. Hierbij werd van deze openbare besturen een gekapitaliseerde onderhoudsbijdrage bedongen.

Met de groei van de bevolking nam het verkeer steeds toe. De wegen moesten aan dat drukke verkeer worden aangepast, vooral, nadat rond 1900 de auto verscheen, die na enkele decennia het wegverkeer zou overheersen. Rijbanen moesten worden verbreed en versterkt en bovendien werd door het snel groeiende rijwielverkeer de aanleg van rijwielpaden nodig.

Tegen de zeventiger jaren van de vorige eeuw rees er ernstig verzet tegen de tolgelden, waaruit de wegen mee betaald moesten worden. Dit leidde ertoe, dat 1 Mei 1872 de tollen op de provinciale wegen werden afgeschaft. Ook op de Rijks- en gemeente-

wegen werd de tolheffing afgeschaft; de provincie kocht de heffing af door het jaarlijks beschikbaar stellen van bijdragen uit de provinciale kas. In plaats van de tolgelden kwam de zgn. paardenbelasting, die in 1908 vervangen werd door de weggeldbelasting, waarbij men moest betalen voor trekdieren, rijwielen en auto's, als men hiermee van de provinciale wegen gebruik wilde maken. Het weggeld op trekdieren en rijwielen kwam 1 Mei 1940 te vervallen. Aan het heffen van weggeld op motorrijtuigen was op 1 Mei 1927 een einde gekomen, tengevolge van het invoeren der motorrijtuigenbelasting. De opbrengst van deze belasting zou worden aangewend tot het verbeteren van de voornaamste verkeerswegen. De wegen die hiervan mochten profiteren, werden eerst in twee en naderhand (in 1937) in drie wegenplannen ondergebracht.

A. Het Rijkswegenplan. Dit omvat de bestaande en aan te leggen primaire- of hoofdverkeerswegen voor het doorgaande verkeer met motorrijtuigen.
B. Het Provinciaal-wegenplan (de secundaire wegen) dat de mazen van het primaire wegennet moest opvullen.
C. Het Tertiaire wegenplan, waarin die wegen konden worden opgenomen, die naast de wegen van de plannen A en B het doorgaand verkeer met motorrijtuigen dienen. De uitvoering van de plannen B en C werd aan het beleid van de provinciale besturen toevertrouwd. Opmerkelijk is, dat voor Noord-Brabant het primaire net dezelfde verbindingen kent, als in het begin van de 19de eeuw waren uitgelegd.

Aan het uitvoeren van de plannen is met grote voortvarendheid begonnen. Dit heeft voor Brabant bijzondere betekenis gehad, aangezien daarbij de grote rivieren werden overbrugd. In 1931 kwam de brug over de Bergsche Maas bij Keizersveer gereed. In het jaar 1936 werd de grote, vaste verkeersbrug over het Hollandsch Diep opengesteld en in 1937 volgde de brug over de Maas bij Hedel. Niet in het plan van de versnelde bruggen-

bouw waren reeds eerder gereed gekomen de bruggen bij Heusden over de Bergsche Maas (1899), bij Tholen over de Eendracht (1928) en bij Grave over de Maas (1929). Hiermee waren gemakkelijke en betere verkeersbanden gelegd tussen Noord-Brabant en het dichtbevolkte Zuid-Holland en Utrecht en het verdere noorden van het land. Het wachten is nu nog op een vaste verkeersbrug over de Merwede bij Gorinchem.

B. *Waterwegen*

Noord-Brabant wordt aan drie zijden door min of meer belangrijke wateren omspoeld, maar toch heeft het scheepvaartverkeer in deze provincie niet de ontwikkeling genomen, die men verwachten zou. Deels komt dit door de onvoldoende waterverbindingen met het achterland, deels door de slechte toestand van de zo even bedoelde belangrijke wateren.

In het begin van de 19de eeuw had de Maas als scheepvaartweg slechts weinig betekenis. Beneden de monding van de Dieze was zij beter bevaarbaar. Heusden en 's-Hertogenbosch danken daaraan hun opkomst.

In het westen, waar de Mark en Dintel als getijrivier diep het land insneed (Breda ondervond er als handelsstad de voordelen van) leed het vaarwater aan ernstige dichtslibbing. De Zeeuwse wateren waren te woelig voor de binnenvaartschepen en voor zeewaardige schepen leverden de voortdurende verplaatsingen van geulen en zandbanken onoverkomelijke moeilijkheden op. Daarentegen werden de Dommel, de Aa en de Boven Mark tot ver stroomopwaarts bevaren. Het bleven echter gebrekkige vaarwegen en er zullen slechts scheepjes van 20 à 30 ton gebruik van gemaakt hebben. Dit kleine waterverkeer is geheel te niet gegaan door de concurrentie van het verkeer over de verbeterde wegen.

Na de verbeteringen aan Mark en Dintel die hierboven reeds besproken werden, werd de rivier in de jaren 1828 tot 1830

grondig verdiept en verruimd; in de jaren 1893–1897 werd dit herhaald. Na de aanleg van het Markkanaal (1915) kreeg de rivier tussen dit kanaal en Breda een bodembreedte van 15 m en een bodemdiepte van 3,00 m — N.A.P. De Mark en Dintel is bevaarbaar voor schepen met een laadvermogen van ongeveer 600 ton evenals het benedenpand van de Roosendaalsche- en Steenbergsche Vliet (het bovenpand van de Vliet voor schepen tot ongeveer 500 ton). Deze beide scheepvaartwegen hebben in het westen van Brabant aan de behoefte voldaan. Voornamelijk in de tijd van de bietencampagne worden ze druk bevaren.

Ofschoon de straatweg tussen 's-Hertogenbosch en Luik de handelsbetrekkingen tussen deze steden verbeterd had, bleef de behoefte bestaan aan een goede verbinding te water. In de tweede helft van de 18de eeuw werden al plannen gemaakt. Ze werden pas in de jaren 1822–1826 uitgevoerd, toen de Zuid-Willemsvaart werd aangelegd van 's-Hertogenbosch naar Maastricht. Daarbij werd gebruik gemaakt van het voedingskanaal van Smeermaas bij Maastricht. Dit was aangelegd in de Napoleontische tijd ten behoeve van het Canal du Nord, dat Antwerpen met de Rijn en de Maas zou moeten verbinden. Bij Loozen (België) sloot het voedingskanaal aan de Noordervaart aan. De Zuid-Willemsvaart volgde deze tot Nederweert. Daar sloot men aan aan het gedeelte, dat van 's-Hertogenbosch uit door het Aadal gegraven was. In 1846 werd de kanaalverbinding van de Zuid-Willemsvaart met Antwerpen voltooid en in 1850 het kanaal van Luik naar Maastricht, dat men kan beschouwen als de voortzetting van de Zuid-Willemsvaart. Dit belangrijke complex van kanalen kan bevaren worden door schepen tot 450 ton.

Eindhoven had heftige pogingen aangewend om de Zuid-Willemsvaart langs deze stad te doen leiden. Alle moeite was tevergeefs en toen een goede waterverbinding op zich wachten liet, besloot de gemeente in 1843 voor eigen rekening een

kanaal naar de Zuid-Willemsvaart aan te leggen. Bij K.B. van 1 October 1843 no 7 kreeg het gemeentebestuur daartoe vergunning. In het najaar van 1846 werd het Eindhovense Kanaal opengesteld.

Tilburg was nu de enige stad van betekenis in Noord-Brabant, die geen waterweg had. In de eerste helft van de 19de eeuw was er wel sprake geweest van een kanaal Tilburg–'s-Hertogenbosch en later van een kanaal naar de Donge, maar deze plannen werden nimmer uitgevoerd. Het zou tot het begin van de 20ste eeuw duren, voor de strijd om het te volgen tracee was beslist.

Bij de wet van 17 Juni 1905 werd besloten tot de aanleg van het Wilhelmina-kanaal. Het kanaal begint bij Aarle-Rixtel en leidt langs Lieshout, Son, Oirschot, Tilburg en Dongen naar Oosterhout. Hier is het met de Donge in verbinding gebracht. Bovendien werd het van Oosterhout uit in westelijke richting voortgezet tot de Mark, zodat het kanaal de provincie over een grote lengte doorsnijdt. Met de uitvoering werd in 1910 begonnen, maar tengevolge van de moeilijkheden tijdens de eerste wereldoorlog kon het pas in 1923 in zijn volle lengte worden opengesteld. Het Markkanaal, tussen Oosterhout en de Mark, kwam al in 1915 gereed. Weer had Eindhoven zich ingespannen het aan te leggen kanaal naar zich toe te halen. Weer was het niet mogen gelukken. Maar de gemeente kon nu dank zij de steun van rijk, provincie en het waterschap 'Het stroomgebied van de Dommel' (dat van het kanaal gebruik mocht maken ten behoeve van de afwatering) het Beatrixkanaal laten graven. Dit kanaal begint in een haven ten westen van de bebouwde kom en staat in open verbinding met het Wilhelminakanaal. De werkzaamheden begonnen in 1930. In 1939 was het klaar. Schepen tot 500 ton kunnen nu Eindhoven bereiken.

Op de grens van Noord-Brabant en Limburg werden een drietal kanalen gegraven voor de afvoer van de turf.

1. De Helena- of Peelvaart (in 1880 voltooid) verbindt het station

Helenaveen met de Noordervaart. De Maatschappij Helenaveen voerde de werken op haar kosten uit.

2. Het Kanaal van Deurne is in vier étappes gereedgekomen in 1877, 1880, 1889 en 1906. Het loopt, westelijk van de Helenavaart, eveneens van de Noordervaart naar het station Helenaveen, en staat daar met het vorige in verbinding. Het werd gegraven door de gemeente Deurne.
3. Het Astense Kanaal, aangelegd door de N.V. Maatschappij Van de Griendt's Land Exploitatie, staat in verbinding met het 13de pand van de Zuid-Willemsvaart. Het kwam klaar in 1890.

Een zeer belangrijke aanwinst in de verbetering van de scheepvaart is de kanalisatie van de Maas, waartoe bij de Wet van 12 Juni 1915 werd besloten. Van Maasbracht tot Grave werd de Maas bevaarbaar gemaakt voor schepen tot ongeveer 2000 ton. Tegelijk met het verbeteren van de Maas voor grote afvoeren, werd de rivier beneden Grave tot Lith gekanaliseerd. Zo werd de gehele Maas (voor zover zij de Noordgrens van de provincie vormt) geschikt voor 2000-tonsschepen. Bij de bouw van de schutsluis te Grave had men er echter geen rekening mee gehouden, dat in de toekomst de kanalisatie benedenwaarts zou kunnen worden doorgezet. Houdt men het stroompeil beneden Grave op de normale stand van 4,50 m + N.A.P., dan staat boven de slag-drempel van de Graafse sluis slechts 2,30 m water. Bij de opwaarts gelegen sluizen is die hoogte echter 3,30 m. Daarom kunnen volgeladen 2000-tonsschepen niet onder alle omstandigheden door de Graafse Schutsluis. Dit is alleen mogelijk, als het peil van de Maas beneden de sluis in Grave, gelijk is aan 5,50 m + N.A.P. of hoger. Volgeladen schepen tot ongeveer 500 ton kunnen steeds passeren.

C. *Spoor- en tramwegen*

De eerste spoorlijn in Nederland, tussen Amsterdam en Haarlem,

kwam in 1839 gereed. In 1843 al was er in Brabant sprake van de aanleg van een spoorweg van 's-Hertogenbosch over Tilburg en Breda naar Antwerpen. De van ouds bestaande verkeersweg bleek dus de richting aan te geven van het nieuwe railverkeer. Het is echter bij de plannen gebleven.

In 1846 verleende de Koning twee concessies. De ene concessie was voor de aanleg van een spoorweg, die de drie zuidelijke provinciën zou verbinden langs de volgende lijn: Maastricht – Venlo – Helmond – Veghel – 's-Hertogenbosch – Tilburg – Breda – Bergen-op-Zoom – Vlissingen. De andere concessie werd verleend voor de lijn Arnhem – Nijmegen – Grave – Uden – Veghel – waar de beide lijnen bij elkaar zouden komen. Aanvankelijk zag het er zeer hoopvol uit, maar door gebrek aan financiële belangstelling, kon niet binnen de vastgestelde tijd aan de concessie-voorwaarden worden voldaan. De beide concessies verliepen.

In het westen had een bij K.B. van 21 Juli 1852 verleende concessie aan L. Gihoul te Brussel meer succes. Deze gold de aanleg en exploitatie van een spoorlijn Antwerpen–Hollandsch Diep (met een zijtak Roosendaal–Breda), benevens het exploiteren van een aansluitende stoombootdienst van Moerdijk naar Rotterdam. Op 4 Juli 1854 werd de eerste spoorlijn in Noord-Brabant geopend, nl. van Antwerpen langs Roosendaal tot het station Etten. Door moeilijkheden in de nabijheid van de vesting Breda was de lijn nog niet tot deze plaats doorgetrokken. Tussen Breda en Etten werd de dienst onderhouden per omnibus. Op 20 October werd het traject Roosendaal–Oudenbosch geopend. Voorlopig werd van de laatste plaats uit de verdere dienst naar Moerdijk met diligences gereden. Op 1 Mei 1855 konden de treinen echter al doorrijden tot Moerdijk en Breda.

In het overige deel van Brabant wilde het niet vlotten met de aanleg van spoorbanen. Daarmee kon pas worden begonnen, toen in 1860 de beide kamers zich voor de aanleg van spoor-

wegen door de Staat hadden verklaard. Toen wachtte men ook geen dag langer en bij de oprichting van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (26 September 1863) was de aanleg al zo ver gevorderd, dat haast onmiddellijk met de exploitatie kon begonnen worden. De lijn Tilburg–Breda kwam op 5 October 1863 in bedrijf; die van Roosendaal–Bergen op Zoom op 23 December van hetzelfde jaar. Het volgend staatje geeft een overzicht van de in Noord-Brabant aangelegde trajecten:

No.	Trajecten:	Datum in bedrijfstelling:	
1	Esschen-Roosendaal-station Etten	4 Juli	1854
2	Roosendaal-Oudenbosch	20 October	1854
3	Etten-Breda	1 Mei	1855
4	Oudenbosch-Moerdijk	1 Mei	1855
5	Breda-Tilburg	5 October	1863
6	Roosendaal-Bergen op Zoom	23 December	1863
7	Tilburg-Boxtel	1 Mei	1865
8	Eindhoven-Valkenswaard-Belgische grens	—	1866
9	Breda-Moerdijk	1 Juli	1866
10	Boxtel-Eindhoven-Helmond-Venlo	1 October	1866
11	Tilburg-Baarle Nassau-Belgische grens	1 October	1867
12	Boxtel-Vught	1 Januari	1868
13	Bergen op Zoom-Goes	1 Juli	1868
14	Vught-'s-Hertogenbosch	1 November	1868
15	's-Hertogenbosch-Hedel	1 September	1870
16	Zwaluwe-Dordrecht	1 Januari	1872
17	Boxtel-Gennep	15 Juli	1873
18	Zevenbergen-Lage Zwaluwe	1 Mei	1876
19	Hamont-Budel-Weert	20 Juli	1879
20	Tilburg-'s-Hertogenbosch-Nijmegen	4 Juni	1881
21	Nijmegen-Cuijk-Boxmeer-Venraij	1 Juni	1883
22	Zwaluwe-Waalwijk	1 November	1886
23	Waalwijk-Vlijmen	1 Juni	1888
24	Vlijmen-'s-Hertogenbosch	15 October	1890
25	Eindhoven-Weert	1 November	1913

Het traject no 8 werd aangelegd door de 'Société du Chemin de fer Liègeois–Limbourgois et ses prolongements'; de trajecten 11

en 19 werden aangelegd door de Maatschappij der spoorwegen 'du Nord de la Belgique'; traject 17 door de Noord-Brabantsch Duitsche Spoorwegmaatschappij en traject 21 door de Nederlandsche Zuidooster Spoorwegmaatschappij.

Tegelijk met de aanleg van de spoorwegen werden er veel plannen gemaakt om tramlijnen aan te leggen, die het spoorwegnet moesten aanvullen. Tal van concessies werden er aangevraagd, maar de meeste verliepen door het niet tijdig voldoen aan de gestelde voorwaarden.

Op 20 September 1880 werd tussen Breda en Oosterhout de eerste tramlijn in gebruik genomen. Juli van het volgende jaar opende de lijn Tilburg–Waalwijk en in November die van 's-Hertogenbosch naar Vught. De laatste had buiten de bebouwde kom van de hoofdstad stoomtractie en daarbinnen paardentractie.

Nadien werden nog veel lijnen in exploitatie genomen. Toen in 1920 de laatste tramverbinding tussen Meijel en Deurne gereed kwam, overspande een net van ongeveer 400 km de Provincie. Ontegenzeggelijk hebben de tramwegen een groot aandeel gehad in de agrarische, commerciële en industriële opbloei van het gewest.

Na de wereldoorlog 1914–1918 begon het motorrijtuig zijn rol te spelen in het vervoerwezen. Het bood veel voordelen boven het verkeer per rail. Het was niet aan een vaste baan gebonden, het kon van de gewone verkeerswegen gebruik maken, het te bedienen gebied kon in alle richtingen worden doorkruist en de goederen konden zonder overlading van de fabriek naar de verkoper of consument gezonden worden. Er ontstond een vinnige strijd tussen het oude en nieuwe vervoermiddel.

Het motorrijtuig won de strijd. Van nu af moesten tramlijnen worden opgeheven. De tramwegondernemers schakelden over op autobus en vrachtauto en verenigden zich in de N.V. Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten, thans een der

grootste bus-ondernemingen van de provincie. In 1937 werden de diensten op het merendeel der tramlijnen gestaakt. De hoge prijzen die voor oud ijzer geboden werden bespoedigden het opbreken en behalve het goederenlijntje van Steenbergen naar Sint Philipsland, dat in de bietencampagne nog dienst doet, behoort het eertijds grote Brabantse tramnet geheel tot het verleden.

GERAADPLEEGDE WERKEN

BACHIENE W. A., Vaderlandsche geographie, of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden. (Vierde deel, 1791)

BLANKEN JZ. J., Memorie ter verklaring van de grondbeginselen, waarop rustende zijn, de beschouwing, en de daarbij voorgestelde ontwerpen, tot het herleiden, en geheel vereenigd openen, van de zoogenaamde Werkendamsche killen, in ééne Nieuwe Merwede, als hoofd-rivier, door de groote Westkil, enz. (1819)

BOOGAARD J. F., Wetten, decreten, besluiten en tractaten op den Waterstaat in Nederland. (– met aantekeningen – (1858–1927)

BOGAARD M. VAN DEN, Bijdrage ten betooge van het onnatuurlijke en verderfelijke stelsel van wateropstuwing in Noord-Brabant; of de Groenendijk, wat hij oorspronkelijk was, . . . en welke gevolgen die (tegenwoordige) toestand noodzakelijk hebben moet. (1861)

BOGAERDE A. J. L. VAN DEN, Memorie over den Harenschen Zeegdijk, bekend onder de naam van Groenendijk, in Noord-Braband. (1851)

BONGAERTS M. C. E., De scheiding van Maas en Waal onder verlegging van de uitmonding der Maas naar den Amer. (1909)

DECKERS DR J. H. F., De waterstaatstoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas, voorheen en thans. (1927)

DIEPEN IR D. VAN, De geografische ontwikkeling van het Maaskantgebied in verband met zijn bodemgesteldheid. Brabants Jaarboek. (1950)

DONKER CURTIUS MR W. B., Bijdrage tot den waterstand der Nederlanden. (1819)

FORTUIJN MR C. J., Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong. (Drie delen, 1839–1841)

FYNJE H. F., Vervolg op de geschiedkundige beschrijving der overlaten in de provincie Noord-Brabant. (1853)

FIJNJE J. G. W., Beschouwingen over eenige rivieren, waaronder Nederlandsche. (Drie delen, 1884–1888)

GEUS A. DE, Geschiedkundige beschrijving der overlaten in de provincie Noord-Brabant. (1843)

GEUS A. DE en JHR E. C. B. VAN RAPPARD, Statistiek Tableau der polders in Noord-Brabant. (1843)

HANEWINKEL STEPH. H. C. FIL., Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der Stad en Meiërij van 's-Hertogenbosch. (1803)

HEEREN JAC. J. M., Geschiedenis van de rivier de Aa. (1936)

HERMANS DR C. R., Geschiedkundig overzigt der straatwegen in de provincie Noord-Brabant. (voorlezing). Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant over den jare 1852.

HERMANS DR C. R., A. VAN HOOGSTRATEN en M. VAN DEN BOGAARD, Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betrekkelijk het Land van Ravestein. (1850)

KONIJNENBURG, E. VAN, Scheiding van Maas en Waal. (1905)

LUITENANT-GENERAAL BARON KRAYENHOFF, Proeve van een ontwerp tot scheiding der rivieren de Whaal en de Boven Maas, en het doen afloopen dezer laatste over hare oude bedding op het Bergsche Veld. (1823)

MODDERMAN DR P. J., Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant. (Brabants Jaarboek 1950)

OUDENHOVEN J., Beschrijvinghe van de Meyerije van 's-Hertogen-Bossche. (1649 en 1670)

ROCHUSSEN J., Geschiedkundige aanteekening nopens dichting van de Dintel. (1850) (?)

VELTHOVEN H. J. J. VAN, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. (Twee delen 1935 en 1938)

VELTHOVEN DR H. VAN, Noord-Brabant een gewest in opkomst. (1949)

– Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798 (en 1799). (1799–1800)

Beschrijving van de provincie Noord-Brabant, behorende bij de Waterstaatskaart. Bewerkt bij de Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat. (1946)

Bestek van de straatweg tussen Boxtel en Best. (1742)

Notulen van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Noord-Brabant.

Verslag betreffende den aanleg der Staatsspoorwegen van 1 Januari tot 31 December 1887.

Verslagen van de hoofdingenieur van de provinciale Waterstaat van Noord-Brabant.

Verslagen van de toestand der provincie Noord-Brabant.

Drs F. W. J. Kriellaars

DE BRABANTSE LANDBOUW IN DE PERIODE 1925–1950

Wanneer men de positie en de ontwikkeling van de Brabantse landbouw nagaat, dan dient men goed in het oog te houden, dat de landbouw van Brabant gevormd wordt door een groot aantal land- en tuinbouwbedrijven, waartussen dikwijls aanzienlijke verschillen bestaan wat betreft oppervlakte en kwaliteit van de grond, arbeidsvoorziening, pacht- en eigendomsverhouding, voortgebrachte producten, intensiviteit en efficiency van de bedrijfsvoering, enz. Een deel van de Brabantse cultuurgrond bestaat uit zeer vruchtbare en minder vruchtbare zeeklei- en rivierkleigronden, een ander, groter deel bestaat uit goede, minder goede of slechte zandgrond. Men treft in de provincie bedrijven aan, welke naar Nederlandse verhoudingen onder de categorie van de grote bedrijven thuis horen, maar meer middelgrote en kleine bedrijven. Op een aantal bedrijven worden de werkzaamheden grotendeels verricht door betaalde, vreemde arbeidskrachten, op het merendeel der bedrijven echter nemen de gezinsarbeidskrachten een overwegende plaats in. Er zijn – al dan niet bezwaarde – eigenaarsbedrijven, terwijl daarnaast een groot aantal boeren hun bedrijf geheel of gedeeltelijk

van anderen pachten. Op sommige bedrijven overheerst de akkerbouw, op andere weer de rundveehouderij, terwijl op weer andere bedrijven naast de rundveehouderij ook de varkens- en/of pluimveehouderij van grote betekenis is. Bovendien zijn er in Noord-Brabant een beduidend aantal bedrijven, welke zich bijzonder toeleggen op de voortbrenging van tuinbouwproducten (groenten, fruit, boomkwekerijproducten).

Ter vergemakkelijking van het inzicht in de positie van de land- en tuinbouw is Noord-Brabant, evenals de andere provincies van Nederland, ingedeeld in een aantal landbouwgebieden, waarbij getracht is meer eenheid te brengen in de grote verscheidenheid van agrarische bedrijven. Een dergelijke indeling is er immers op gericht gebieden af te grenzen, waarbinnen de landbouw als geheel gezien van ongeveer gelijke aard is en de bedrijven – althans het grootste deel hiervan – min of meer homogeen zijn. Vanzelfsprekend kan een indeling in landbouwgebieden niet in alle opzichten bevredigen, omdat een nauwkeurige begrenzing van deze gebieden meestal niet mogelijk is en ook omdat in elk gebied nog grote verschillen tussen de individuele bedrijven te constateren vallen.

De indeling van Nederland in landbouwgebieden van 1912, welke tot na de Tweede Wereldoorlog gehanteerd is, onderscheidde Noord-Brabant in een zevental landbouwgebieden: de noordwestelijke zeekleigronden, het Land van Heusden en Altena, de Maaskant, het Land van Cuyk, de westelijke zandgronden, de Meijerij en de zuidelijke en oostelijke zandgronden. Op de noordwestelijke zeekleigronden overheerst het over het algemeen betrekkelijk grote, goeddeels met vreemde arbeidskrachten werkend, akkerbouwbedrijf, terwijl op een deel van deze bedrijven ook de rundveehouderij (melk- en/of mestvee) van betekenis is. Op de rivierklei van het Land van Heusden en Altena (zonder de Biesbos), waar het graslandareaal de oppervlakte overtreft, komen akkerbouw en veehouderij naast elkaar

voor. De bedrijven zijn hier gemiddeld beduidend kleiner van omvang dan in het zeekleigebied van Brabant en dientengevolge is ook de betekenis van de vreemde arbeid hier geringer. In de Maaskant, de gemeenten langs de Maas tussen 's-Hertogenbosch en Ravenstein, is de oppervlakte bouwland steeds gering geweest, al is het graslandareaal na de dichting van de Beerse Overlaat (1941) wel enigszins ingekrompen. De rundveehouderij als ook de varkens- en pluimveehouderij vormen hier de voornaamste bestaansbronnen. Het Land van Cuyk staat al vanouds bekend om zijn rundvee (roodbont Maas-, Rijn- en IJsselvee), doch heeft ook een omvangrijke varkens- en pluimveehouderij. Daarnaast is hier ook de fruitteelt en de verbouw van enkele akkerbouwgewassen voor de verkoop niet van belang ontbloot.

In de zandgebieden van West-, Midden- en Oost-Brabant zijn de meeste bedrijven gezinsbedrijven en hebben gemiddeld een betrekkelijk geringe omvang. Naast zeer veel kleine bedrijven komen er echter ook nog een aantal grotere bedrijven voor (b.v. in de omgeving van Roosendaal). Over het geheel genomen is het bouwlandareaal hier ongeveer even groot als de oppervlakte grasland; in sommige streken overtreft het graslandareaal de oppervlakte bouwland een weinig, in andere streken is het omgekeerde het geval. Bijna alle bedrijven op de Brabantse zandgronden hebben een gemengd karakter, waarbij het bouwland in dienst staat van de veehouderij, vooral van de rundveehouderij, doch speciaal sedert de oorlog ook van de varkenshouderij. De voornaamste bestaansbronnen van de zandbedrijven zijn de melkveehouderij, de varkensfokkerij en -mesterij en de pluimveehouderij (vooral voor de kleinere bedrijven) en de akkerbouw (speciaal voor de grotere bedrijven) met als voor de markt geteelde producten rogge en aardappelen en soms ook andere producten als suikerbieten. Een aantal gemengde zandbedrijven, in het bijzonder de kleinere, leggen zich ook toe op de teelt van tuinbouwgewassen (groenten, zacht fruit). Daarnaast

treft men in de zandgebieden ook echte tuinbouwbedrijven, zoals boomkwekerijen, groentenbedrijven en bedrijven, welke zich op groenten en zacht fruit specialiseren.

Deze grote verschillen tussen de landbouwgebieden en de individuele bedrijven in Brabant zijn oorzaak, dat een bepaalde ontwikkeling, b.v. een verandering van de graanprijzen, een wijziging van het loonniveau van de landarbeiders of een verkleining of vergroting van de uitvoermogelijkheden van eieren of groenten, geheel verschillende gevolgen heeft voor de verschillende groepen van bedrijven. De groepen van agrarische bedrijven kunnen wat hun economische positie betreft zeer ver uiteen lopen en hebben ook hun eigen sterke en zwakke zijden en hun eigen speciale problemen. Met dit alles moet terdege rekening gehouden worden, wanneer men zich afvraagt, welke ontwikkeling de Brabantse landbouw heeft gekend, hoe de huidige positie van de Brabantse landbouw is en wat er gedaan moet worden om deze positie te versterken en te verbeteren.

De grote verscheidenheid en gevarieerdheid van de Brabantse landbouw maakt het ons ook onmogelijk om in 40 à 50 pagina's een goed en duidelijk overzicht te geven van de ontwikkeling van de landbouw in deze provincie vanaf de Franse tijd tot heden. Vandaar dat we ons beperken zullen tot de periode 1925–1950. Hierbij zullen we allereerst in het kort aangeven, hoe de positie van de Brabantse landbouw omstreeks 1925–1929 was (1). Daarna volgt een beschrijving van de landbouw van Brabant tijdens de moeilijke jaren van crisis (2). Vervolgens zal aandacht geschonken worden aan de positie van de boerenstand en de agrarische bedrijven gedurende de bange en zorgelijke jaren van oorlog en bezetting (3). En tenslotte zal nagegaan worden, hoe de ontwikkeling van de Brabantse landbouw na de oorlog is geweest en in welke positie hij momenteel verkeert (4).

1. De Brabantse landbouw omstreeks de jaren 1925–1929

Toen in het midden der twintiger jaren de na-oorlogse landbouwcrisis (1922–'23) voorbij was en een groot aantal landen hun valuta weer op een of andere wijze aan het goud vastkoppelden, koesterden velen in land- en tuinbouw de verwachting, dat de goede oude tijd van vóór 1914, toen de positie van onze land- en tuinbouw betrekkelijk gunstig was geweest, geleidelijk aan weer zou terugkeren. Deze verwachting ging echter slechts zeer ten dele in vervulling. Zo bleven de prijzen van verschillende akkerbouwproducten laag, vooral tengevolge van de productie-uitbreiding van granen en suiker buiten Europa sedert de Eerste Wereldoorlog. De export van veehouderij- en tuinbouwproducten bleek op veel meer invoerbelemmerende maatregelen van Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten, enz. te stuiten dan vóór 1914 het geval was geweest. Bij de uitvoer ontmoette onze veehouderij vooral op de Engelse en Duitse markten een steeds groeiende concurrentie van Denemarken, de Baltische landen en landen van het Britse Rijk. Voor verschillende tuinbouwproducten werden vooral Zuid-Europese landen steeds grotere concurrenten.

In het licht van deze ontwikkeling is het begrijpelijk, dat in landbouw- en wellicht nog meer in tuinbouwkringen, waarin vroeger slechts sporadisch stemmen waren opgegaan voor een actieve handelspolitiek, sedert 1925 meer en meer aangedrongen werd op een actief optreden van de Overheid op het terrein van de handelspolitiek. Men kan duidelijke uitingen hiervan o.a. lezen in de woorden, welke de Voorzitter van het Bestuur der Centrale Boerenleenbank van Eindhoven in 1926 en 1927 sprak op de algemene vergaderingen van de aangesloten banken. Hierin werd vooral gewezen op de protectionistische invoertarieven van Duitsland. Soms werd het ziektegevaar door andere landen ter hand genomen om de invoer van Nederlandse land-

en tuinbouwproducten te beperken of zelfs geheel stop te zetten (b.v. invoerverbod van narcisbollen in de Verenigde Staten en van vers vlees in Engeland in 1926).

Het feit, dat omstreeks 1925 de dierlijke producten over het algemeen wat beter in prijs waren dan de akkerbouwproducten, terwijl bovendien in de landbouw de lonen in verhouding tot vroeger betrekkelijk hoog waren, leidde in vele streken tot een uitbreiding van de oppervlakte grasland, dat minder arbeid vraagt dan het bouwland. Voor het kleinere bedrijf, waar nagenoeg alle werk door eigen arbeidskrachten verricht wordt, was de constellatie toen betrekkelijk gunstig. De rundveehouderij, maar vooral de varkens- en kippenhouderij namen dientengevolge snel in omvang toe en ook de tuinbouw breidde zich, speciaal op de kleinere bedrijven, uit. De ontwikkeling, waarin de Nederlandse landbouw vóór 1914 verkeerde en welke door de oorlog onderbroken was, zette zich ± 1925 in een snel tempo voort. De uitbreiding van de veestapel in Nederland en in Noord-Brabant blijkt uit tabel 1; niet in alle opzichten echter zijn deze cijfers – vooral wat de hoenders betreft – met elkaar vergelijkbaar.

TABEL 1

VEESTAPEL IN NEDERLAND EN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1910–1921 EN 1930

	Afgerond in duizendtallen		
	1910	1921	1930
Rundveestapel Nederland	2.027.000	2.063.000	2.366.000
„ Noord-Brabant	226.000	223.000	264.000
Varkensstapel Nederland	1.260.000	1.519.000	1.990.000
„ Noord-Brabant	133.000	164.000	212.000
Hoenderstapel Nederland	9.778.000	9.661.000	24.335.000
„ Noord-Brabant	1.152.000	1.218.000	3.523.000

Van belang was verder, dat ook in Noord-Brabant de productie

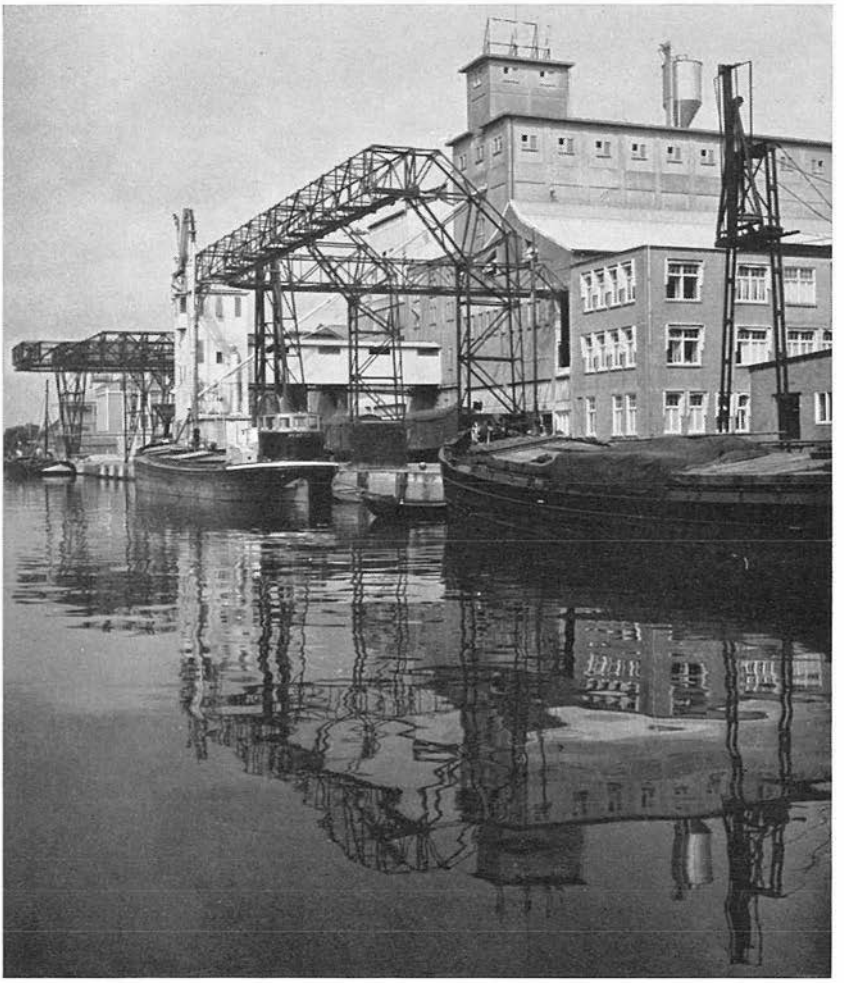

Coöp. Handelsvereniging N.C.B. Veghel *Foto M. Coppens*

Machinaal oogsten *Foto M. Coppens*

per melkkoe opgevoerd en de mestperiode per varken verkort werd, terwijl ook de eierproductie per kip steeg (van ±100 in 1921 tot ± 120 in 1930). Een globale indicatie van de expansie van de tuinbouw geeft ons het tuinlandareaal: dit nam van 1924 tot 1930 in deze provincie met meer dan 2.000 ha toe. De minder gunstige uitkomsten van de landbouw werkten de belangstelling voor de teelt van groenten en klein fruit, vooral op de kleinere bedrijven met een ruime arbeidsbezetting, in de hand. De uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond in Noord-Brabant door middel van ontginning van woeste grond, op grote schaal begonnen sedert de aanwending van kunstmest, zette zich in de twintiger jaren voort. De oppervlakte cultuurgrond in deze provincie nam van 1920 tot 1930 met 25.000 ha toe en bedroeg in dat jaar 321.000 ha. Dank zij de ruime mogelijkheden van ontginning kon het totale aantal bedrijven zich uitbreiden zonder dat de gemiddelde oppervlakte per bedrijf geringer werd; deze kon zelfs nog iets toenemen.

Op de noordwestelijke kleigronden werden in de jaren vóór de crisis vooral geteeld: granen (haver, tarwe, rogge en gerst), peulvruchten (erwten, ook bonen), suikerbieten, consumptieaardappelen en verschillende handelsgewassen (vooral vlas en karwijzaad). In het midden der vorige eeuw was het bouwplan in dit gebied geheel anders: de meekrap en de tarwe waren toen de hoofdproducten. In verband met de concurrentie van de Zuid-Franse meekrap en later als gevolg van de synthetische bereiding van aniline-kleurstof (± 1870) is de meekrapteelt geleidelijk verdwenen. De tarweteelt is sedert de grote landbouwcrisis, welke speciaal een graancrisis was (± 1880–1890), aanmerkelijk ingekrompen, omdat de tarweprijs laag bleef. Hakvruchten, aardappelen en vooral suikerbieten, en een tijdlang ook koolzaad, kwamen de plaats innemen van de meekrap en ten dele ook van de tarwe. Omstreeks de eeuwwisseling woedde er in West-Brabant een heftige strijd tussen de telers van

suikerbieten en de suikerfabrieken. De telers waren ontevreden, omdat de fabrikanten hen niet op basis van het suikergehalte der bieten uitbetaalden. De positie van de boeren was zwak, omdat zij door het voorschotten-stelsel afhankelijk waren van de fabrikanten, welke zich bovendien in een sterke organisatie verenigd hadden. In 1908 werd de Coöperatieve Bietwortelsuikerfabriek Dinteloord opgericht, na een paar jaren gevolgd door de oprichting van nog enige coöperatieve suikerfabrieken. Erg gunstig was de rentabiliteit van de suikerbietenteelt in de twintiger jaren echter niet. Dit blijkt uit de afname van het bietenareaal: de oppervlakte met suikerbieten beteeld bedroeg in Noord-Brabant bijna 12.000 ha in 1912–'13, doch gemiddeld nog geen 11.000 ha in de jaren 1921–'25 en was in 1929 al beneden 10.000 ha gedaald.

Op het einde van de 19e eeuw was naast de veemesterij, waarop zich vele akkerbouwers van Noord-West-Brabant al veel langer toelegden, de melkveehouderij in omvang en betekenis vooruitgegaan, vooral in Hoge en Lage Zwaluwe, Zevenbergschenhoek en omgeving. De oprichting van enkele coöperatieve zuivelfabrieken heeft deze ontwikkeling zeker bevorderd. De minder gunstige prijzen voor vele akkerbouwproducten waren oorzaak, dat de melkveehouderij zich in dit gebied omstreeks 1925 nog enigszins uitbreidde.

In het Land van Heusden en Altena stond de rundveehouderij op de voorgrond. Daarnaast was de verbouw van akkerbouwproducten voor de markt hier niet onbelangrijk, waarbij vooral de verbouw van tarwe en erwten, maar ook aardappelen en suikerbieten (vooral op de kleinere bedrijven geteeld) genoemd moet worden. Ook de teelt van hard fruit was hier op vele bedrijven van enige betekenis. In de Maaskant en in het Land van Cuyk legden de bedrijven zich toe op de rundvee-, varkens- en kippenhouderij, terwijl daarnaast vooral in het laatstgenoemd gebied ook akkerbouwproducten voor de markt werden geteeld

(speciaal aardappelen). Terwijl in het Land van Cuyk de landbouw op een betrekkelijk hoge trap van ontwikkeling stond, was de landbouw in de Maaskant over het geheel genomen achterlijk. Dit hield nauw verband met de veelvuldig voorkomende overstromingen (watersnood 1926!), de zeer slechte verkaveling van de meestal kleine bedrijven en de veel te hoge pachtprijzen voor grond en gras (publieke verpachting!). Ook vóór de crisis heerste hier dan ook in vele boerengezinnen armoede.

De bedrijven op de zandgrond van Brabant hadden in de twintiger jaren een grondige, nog niet overal voltooide wijziging van de bedrijfsvoering achter de rug. Tot aan de graancrisis, welke tegen 1880 inzette, stond – in de ene zandstreek meer dan in de andere – de veehouderij bijna geheel in dienst van de akkerbouw. Vee werd in een zo groot mogelijke omvang als het grasland-areaal toeliet in de eerste plaats aangehouden vanwege de mest, welke onontbeerlijk was voor de exploitatie van het bouwland. Het hoofdproduct van de zandgronden was toen de rogge en vervolgens de op de boerderijen bereide boter, welke als het ware een nevenproduct van de mestproductie was. Reeds vóór 1850 was er speciaal op de westelijke zandgronden een evolutie in een andere richting te bespeuren, nl. in de richting van de Vlaamse bouwerij. Dit uit België afkomstige landbouwstelsel kenmerkte zich tegenover het tot dan toe toegepaste drieslagstelsel, waarin de roggeverbouw de centrale plaats innam (4 × rogge in 6 jaar, daarnaast boekweit en haver), vooral door een grotere vruchtwisseling – speciaal op de betere gronden –, de verbouw van voedergewassen, een dichtere veebezetting en een zwaardere bemesting.

Deze ontwikkeling, waarbij de akkerbouw steeds meer in dienst gesteld werd van de veehouderij, werd sterk gestimuleerd door de lage graanprijzen vanaf 1880, de relatief gunstige prijzen van de dierlijke producten (vooral vanaf 1895) en de aanwending van kunstmest. Een belangrijke rol in deze ontwikkeling hebben

ook de coöperaties gevoerd, welke rond de eeuwwisseling in groten getale verrezen. De gezamenlijke inkoop van meststoffen en veevoeder maakte de boeren, wat prijzen èn kwaliteit betrof, onafhankelijk van de particuliere handel. Het landbouwcredietwezen vergemakkelijkte de aantrekking – op redelijke voorwaarden – van bedrijfscrediet, dat onontbeerlijk was voor de intensievere bedrijfsvoering (meer vee, aankoop van meer mest en veevoeder). In 1929 waren er in Noord-Brabant al 198 plaatselijke boerenleenbanken, welke aangesloten waren bij de in 1898 opgerichte Coöperatieve Centrale Boerenleenbank van Eindhoven. Daarnaast waren er nog 18 boerenleenbanken, aangesloten bij de Centrale Raiffeisenbank te Utrecht. De oprichting van coöperatieve boterfabrieken leidde tot betere prijzen voor de producten (verbetering van de kwaliteit, minder afhankelijk van de boterhandel) en maakte – tezamen met het verdwijnen van de potstallen – ook arbeid vrij voor een intensievere exploitatie van het bouw- en grasland. De meeste coöperatieve zuivelfabrieken van West-Brabant waren verenigd in de Brabantse Zuivelbond, de meeste zuivelfabrieken in Midden- en Oost-Brabant werden lid van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond.

Niet alleen de rundveehouderij werd uitgebreid – hierbij speelde ook de toename van de oppervlakte cultuurgrond door middel van ontginningen en ook de verbetering van vele graslanden een rol –, maar tevens nam de varkens- en pluimveehouderij, in het bijzonder op de kleinere bedrijven, snel in omvang toe. Enerzijds was dit het gevolg van betrekkelijk gunstige prijzen van varkensvlees en eieren, anderzijds werd deze ontwikkeling gestimuleerd door de lage prijzen van veevoer, ook van zelf verbouwd graan, en wat de varkens betreft ook door de teruglevering van grote hoeveelheden ondermelk en karnemelk. Een groot deel van de Brabantse varkens werd geleverd aan de particuliere exportslagerijen en vleeswaren-

fabrieken (Oss), een ander kleiner deel vanaf 1929 aan de coöperatieve exportslagerij (Boxtel). In enkele streken, vooral in het Noord-Oosten van de provincie, legden vele boeren zich ook toe op de varkensfokkerij. De eieren werden in de naaste omgeving aan de man gebracht of – en wel in steeds meerdere mate – aangevoerd aan de veilingen (Breda, doch speciaal Roermond en Venlo). Vooral in het Oosten der provincie verkregen vele boeren een belangrijk deel van hun inkomen uit het houden van varkens en kippen, terwijl op de westelijke zandgronden de rundveehouderij relatief belangrijker was.

Een groot aantal zandbedrijven, vooral de grotere, verbouwde ook akkerbouwgewassen voor de markt. Op de westelijke zandgronden waren dit vooral tarwe en speciaal suikerbieten (op de zwaardere gronden), rogge (+ rogge-stro), aardappelen, peulvruchten en klaverzaad (omgeving van Roosendaal). In Oost-Brabant werden aardappelen en, in het bijzonder op de lichtere ontginningsgronden, rogge voor de verkoop verbouwd. De teelt van boekweit, welke eeuwenlang na de rogge het belangrijkste akkerbouwproduct op de zandgronden was geweest, was omstreeks 1925 nagenoeg verdwenen. In 1929 bedroeg de oppervlakte boekweit in Brabant minder dan 200 ha tegenover 15.600 ha in de jaren 1861–'70.

Voor verschillende plaatsen in Noord-Brabant, vooral op de zandgronden, was de tuinbouw sedert het einde van de vorige eeuw van steeds grotere betekenis geworden. Verschillende bedrijven, speciaal de kleinere, trachtten uit tuinbouwculturen flinke neveninkomsten te verwerven. Daarnaast waren er ook bedrijven, welke zich uitsluitend of in hoofdzaak toelegden op de teelt van tuinbouwgewassen. Bergen op Zoom en omgeving specialiseerde zich op asperges. In de dorpen rondom Breda waren er vele zgn. hoveniers en was er ook een aantal kleine gemengde bedrijven, welke groenten als doperwten, spruitkool, stokbonen, enz. en ook vroege aardappelen teelden. Bovendien

legden in de Baronie van Breda (Zundert, Rijsbergen, Princenhage, Ginneken, enz.) vele bedrijven, vooral die welke over voldoende gezinsarbeidskrachten beschikten, zich toe op de teelt van zacht fruit (frambozen, aardbeien en bessen). Deze teelt werd in deze jaren gestimuleerd door de vestiging van conservenfabrieken in Breda (o.a. Hero). Andere centra van groententeelt, en soms ook van de teelt van klein fruit, waren verder nog Vlijmen en Nieuwkuijk (groenten, bessen), enige plaatsen in de omgeving van 's-Hertogenbosch (Den Dungen, Berlicum, St Michiels-Gestel), Helenaveen, enz. Uden en Mierlo waren bekend om hun kersen. Op de meeste landbouwbedrijven van Noord-Brabant trof men kleine of grotere boerenboomgaarden aan. Enkele gebieden (b.v. Land van Cuyk) kenden reeds een oude fruitteelt. Echte gespecialiseerde fruitbedrijven kwamen toen echter slechts sporadisch voor.

De boven beknopt geschetste omschakeling, intensivering en rationalisatie van de bedrijfsvoering, welke in Noord-Brabant vooral op de zandgronden sedert het einde van de vorige eeuw plaats vond, zou niet mogelijk zijn geweest zonder de verbetering van het onderwijs, de voorlichting en het wetenschappelijk onderzoek in de agrarische sector. Veel zijn de boeren en tuinders dan ook verschuldigd aan de overheid, welke op advies van de eerste Staatscommissie voor de Landbouw (1886) op dit terrein een grote activiteit ontplooide.

Op het terrein van onderwijs, voorlichting en coöperatie zijn ook de landbouworganisaties bijzonder actief geweest. Voor Brabant waren dit vooral de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw, in 1881 ontstaan uit een fusie van een aantal landbouwmaatschappijen, en de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (N.C.B.), welke in 1896 werd opgericht en zich op christelijke grondslag stelde. De Maatschappij van Landbouw had haar werkterrein bijna uitsluitend in het Westen der provincie, vooral onder de niet-Katholieke grotere boeren, terwijl de N.C.B. de

gehele provincie bestreek. In 1925 had de Maatschappij ± 1100 leden en de N.C.B. had toen 264 plaatselijke afdelingen met ± 37.000 leden. Ook de Christelijke Boeren- en Tuindersbond had in N.W. Brabant een aantal leden.

Erg bevredigend was de positie van de Nederlandse, ook van de Brabantse landbouw op het einde van de twintiger jaren niet. De Staatscommissie van 1927 onder voorzitterschap van Dr L.N. Deckers, later van F.E.H. Ebels, heeft dit in haar rapport (1933) met veel cijfermateriaal aangetoond. Over het geheel genomen was de toestand voor de kleiboeren zeker niet beter dan voor de boeren van het zand. Deze waren steeds meer afhankelijk geworden van de markt, ook en soms vooral van de buitenlandse markt. De zelfvoorziening was op de zandbedrijven van steeds geringer betekenis geworden. Tengevolge hiervan waren deze bedrijven ook veel gevoeliger en kwetsbaarder geworden voor prijsdalingen van agrarische producten. Een beduidend aantal kleine boeren, en ook vele landarbeiders, zochten en vonden dikwijls een aanvullende werkgelegenheid, b.v. als mandenmaker en arbeider in de griend- en rietcultures (Vlijmen, Haarsteeg, Land van Heusden en Altena), als klompenmaker (Best, St Oedenrode, en omliggende dorpen), als vrachtrijder, melkrijder, enz. Veelvuldig kwam het voor, dat zonen en dochters van kleine boeren op andere bedrijven gingen werken, vooral als inwonende knecht of meid. Ondanks de veel intensievere exploitatie van de grond, de uitbreiding van de veestapel en van de tuinbouw en de vele mogelijkheden tot ontginning vond er nog op ruime schaal een afvloeiing plaats uit de landbouw naar andere bedrijfstakken. De snelle industrialisatie in verschillende gebieden van Brabant, bevorderd door een gunstige conjunctuur voor de industrie omstreeks 1925, maakte het vele zonen van boeren mogelijk buiten de landbouw werk te vinden. Spoedig zou dit anders worden.

2. *De Brabantse landbouw in de dertiger jaren*

In het najaar van 1929 brak een wereldcrisis uit, welke ook de Nederlandse land- en tuinbouw zwaar trof. Aanvankelijk werd, als gevolg van de scherp gedaalde prijzen op de wereldmarkt voor granen, suiker, aardappelmeel, enz. speciaal de positie van de akkerbouw zorgwekkend, doch weldra ook, vooral als gevolg van de invoerbeperkingen in de ons omliggende landen, de positie van de overige agrarische bedrijven. Door de nood gedwongen moest de Overheid haar tot nog toe gevoerde politiek van onthouding op het economisch terrein opgeven en ingrijpen in de prijsvorming, productie, afzet, verwerking en in- en uitvoer van land- en tuinbouwproducten. In de eerste jaren van de crisis geschiedde de steunverlening slechts op zeer incidentele wijze, o.a. omdat de Overheid de verwachting koesterde, dat de crisis spoedig zou voorbijgaan. Later kwam echter een meer systematisch opgezette landbouwcrisispolitiek tot stand (Landbouwcrisiswet 1933). In verband met deze steunverlening was het ook noodzakelijk om de productie en afzet van tal van agrarische producten te beheersen, hetgeen weer de noodzaak van een uitgebreide contrôle met zich meebracht, welke geschiedde door een afzonderlijk C.C.C.D.-apparaat.

De dertiger jaren, in het bijzonder tot 1936, toen de economische conjunctuur weer wat gunstiger werd, was ook voor de landbouw van Brabant een zeer moeilijke tijd. Tegenover de sterk gedaalde prijzen van de agrarische producten stond niet de mogelijkheid om de kosten in een voldoende snel tempo en in voldoende mate omlaag te brengen. Een groot deel der uitgaven van de agrarische bedrijven (pacht, rente en aflossing, lonen, diensten, enz.) had een betrekkelijk star karakter. Zo daalde de geldelijke opbrengst op de bedrijven van het noordwestelijk zeekleigebied van *f* 530,— per ha in 1928/29 tot *f* 322,— in 1930/31, terwijl de uitgaven slechts daalden van *f* 452,— tot

f 394,— (gegevens boekhoudbureaux). Tegenover een overschot van *f* 78,— kwam een tekort van *f* 72,— per ha te staan.

De grotere bedrijven, vooral de akkerbouwbedrijven, verminderden hun arbeidsbezetting, ontsloegen dus een deel van hun arbeiders, schaften meer arbeidsbesparende machines aan en gingen over tot een meer arbeidsextensieve bedrijfsvoering (b.v. meer tarwe, minder vlas en suikerbieten). Het feit, dat de prijs van een arbeidsextensief product als tarwe het eerst en het meest gesteund werd, werkte in dezelfde richting. Het gevolg van dit alles was, dat de positie van de landarbeiders bijzonder moeilijk werd: hun toch al laag loonniveau werd nog niet onbeduidend lager en de werkloosheid onder deze arbeiders nam snel toe.

Voor de gezinsbedrijven, welke een vreemde arbeidskracht (meestal inwonende knecht) niet konden missen (b.v. omdat nog geen gezinsleden uit het gezin van de boer op het bedrijf konden meewerken), was de mogelijkheid om vreemde betaalde arbeid af te stoten in feite niet aanwezig. De meeste gezinsbedrijven beschikten over voldoende – niet zelden meer dan voldoende – arbeidskrachten uit het gezin, zodat hier een besparing op de uitgaven voor loon uitgesloten was. Nu door daling van de prijzen voor hun producten het ook vóór de crisis al niet hoge gezinsinkomen aanzienlijk daalde, ontstond er een sterke tendenz tot vergroting van de productie, vooral via uitbreiding van de veestapel (melkkoeien, varkens en kippen). Deze boeren trachtten aan de crisis het hoofd te bieden door zelf met vrouw en kinderen harder en langer te werken. Toen de Overheid al spoedig overging en moest overgaan tot beheersing, d.i. inkrimping van de productie, verdween ook deze mogelijkheid. De positie van vele gezinsbedrijven werd dikwijls ook nog aanzienlijk verzwakt door het feit, dat in deze jaren nagenoeg geen afvloeiing mogelijk was naar andere bedrijfstakken; dit leidde er weer toe dat te veel arbeidskrachten op het bedrijf bleven, waarvoor onvoldoende

productief werk was, speciaal op de kleinere bedrijven. Wel bracht de overheidshulp aan de landbouw enige verlichting, maar de positie van vele boeren was en bleef zeer moeilijk; de boeren waren gedwongen hun levensstandaard (nog verder) te verlagen, de uitgaven voor bedrijf en gezin tot het uiterste te beperken en de zelfvoorziening weer meer op de voorgrond te schuiven met o.a. als gevolg een (te) eenzijdige voeding (en een moeilijke positie van de middenstand op het platteland).

Desondanks moesten heel wat boerengezinnen – men denke slechts aan de gezinnen met veel jonge kinderen – interen op hun kapitaal en schulden aangaan. Dit blijkt o.m. uit een vergelijking van het totaal van spaargelden + creditsaldi op lopende rekening bij de boerenleenbanken enerzijds en het totaal van voorschotten + debetsaldi op lopende rekening anderzijds. Terwijl bij de Brabantse boerenleenbanken, aangesloten bij de Centrale Boerenleenbank van Eindhoven, op het einde van 1929 de vorderingen van de leden nog *f* 24 millioen groter waren dan de schulden, was dit verschil in 1933 gedaald tot nog geen *f* 16 millioen. Van de Brabantse boerenleenbanken, aangesloten bij de Centrale Raiffeisenbank van Utrecht, overtroffen in 1929 de vorderingen de schulden nog met ruim *f* 1 millioen, terwijl 4 jaar later de schulden ongeveer *f* 350.000 groter waren dan de vorderingen. Men mag hierbij ook niet uit het oog verliezen, dat de boerenleenbanken in deze jaren een zeer voorzichtige politiek van credietverlening voerden, zulks met het oog op het behoud van een krachtige positie van het boerenleenbankwezen. Mede in verband hiermede gingen vele boeren schulden aan bij particulieren om de noodzakelijke uitgaven van bedrijf en gezin te kunnen financieren. Het tekort aan contanten leidde er niet zelden toe, dat te weinig kunstmest of geen goed zaaizaad en pootgoed werd aangekocht, dat het onderhoud van woning en bedrijfsgebouwen achterwege gelaten werd, enz. Dikwijls moest de kunstmest- en veevoederhandelaar en de kruidenier op be-

taling wachten tot het melkgeld binnenkwam of geld gebeurd werd door de verkoop van een koe, varkens of een partij rogge.

Daar de prijzen van de akkerbouwproducten, welke vóór de crisis al relatief ongunstig waren (granen, suikerbieten) het eerst diep daalden en de prijzen van de veehouderijproducten pas later inzakten, zag men de eerste repercussies van en aanpassingen aan de crisis ook in de akkerbouwsector. Het bouwlandareaal werd ingekrompen, de oppervlakte grasland uitgebreid: tussen 1929 en 1931 nam de oppervlakte bouwland in Noord-Brabant af met ruim 3.500 ha en het graslandareaal toe met ± 5.000 ha (ontginningen werden bijna uitsluitend als grasland geëxploiteerd). Op de akkerbouwbedrijven en de grotere gemengde bedrijven, welke tot nog toe beduidende hoeveelheden graan (vooral rogge) voor de markt teelden, werd de veestapel (rundvee en varkens) uitgebreid, omdat het voordeliger was de voergranen zelf om te zetten in dierlijke producten dan ze rechtstreeks te verkopen.

De crisis uitte zich op de akkerbouwbedrijven, doch in mindere mate ook op de gemengde bedrijven, in een verandering van het bouwplan. In de jaren 1929–1934 was de oppervlakte, beteeld met verschillende gewassen, op de noordwestelijke zeekleigronden als aangegeven in tabel 2.

In de eerste crisisjaren werd de verbouw van peulvruchten enigszins (1931) en de teelt van enkele handelsgewassen (karwijzaad en blauwmaanzaad) aanzienlijk uitgebreid, terwijl de vlasverbouw beduidend ingekrompen werd evenals de teelt van suikerbieten. Deze laatste teelt was ondanks de overheidssteun niet rendabel. In 1932 werd het aardappelareaal uitgebreid als reactie op de goede prijzen voor oogst 1931, toen in vele streken de oogstopbrengsten laag waren als gevolg van een hevige aardappelziekte, maar de prijzen van aardappeloogst 1932 waren uitzonderlijk laag. Het jaar daarop verbouwden de Brabantse kleiboeren weer veel minder aardappelen. Het lichtpunt voor de

akkerbouwers was de steunverlening voor de tarwe (Tarwewet 1931). Het tarweareaal steeg in het zeekleigebied van Brabant van 2100–2500 ha in 1929–1930 tot 7200 ha in 1934. Vanaf 1932 nam ook de suikerbietenteelt weer toe, vooral omdat de overheidssteun verhoogd werd. Een aanzienlijke uitbreiding was echter niet mogelijk, omdat door de Overheid slechts voor een bepaalde vooraf vastgestelde hoeveelheid suikerbieten steun verleend werd; dat quantum werd onder de bietentelers verdeeld.

TABEL 2

OPPERVLAKTE AKKERBOUWGEWASSEN IN HET N.W. ZEEKLEIGEBIED VAN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1929 T/M 1934

	Oppervlakte in ha					
	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Tarwe	2.120	2.503	3.467	5.520	6.548	7.204
Rogge	1.269	1.166	1.057	919	876	934
Haver	3.706	3.891	3.539	2.719	2.238	1.983
Gerst	467	1.100	689	505	324	967
Totaal granen	7.562	8.109	8.752	9.663	9.986	11.373
Peulvruchten	3.810	3.770	4.181	3.162	3.091	3.331
Karwijzaad	293	495	636	525	209	371
Blauwmaanzaad	165	248	398	185	606	133
Vlas	1.259	809	387	227	434	500
Cons. aardappelen	4.155	3.456	4.127	4.558	3.800	3.671
Suikerbieten	6.205	6.206	4.320	4.915	5.578	4.967

Opvallend was de grote oppervlakte blauwmaanzaad in 1933, waarvan de financiële resultaten echter zeer onbevredigend bleken te zijn. Toen de Overheid, vooral met het oog op de werkgelegenheid, meer steun aan de vlasteelt ging geven (teeltpremie en repel-, later verwerkingspremies), nam het vlasareaal weer toe.

Uit de bovenstaande cijfers blijkt duidelijk, dat het areaal granen aanmerkelijk werd uitgebreid; deze uitbreiding kwam geheel voor rekening van de tarweteelt, daar minder voergranen

verbouwd werden. Tegenover deze toename van de oppervlakte granen, welke per ha weinig arbeid vragen (bovendien toenemende mechanisatie van de graancultuur), stond een daling van het areaal beteeld met arbeidsintensieve gewassen (vlas, aardappelen en suikerbieten). Het gevolg van deze ontwikkeling was een aanmerkelijke daling van de werkgelegenheid voor landarbeiders; in W.N.-Brabant was er op het platteland dan ook een grote werkloosheid.

In het Land van Heusden en Altena deden zich ongeveer dezelfde wijzigingen in het bouwplan voor: het tarweareaal – en zodoende ook het graanareaal – werd aanzienlijk groter, terwijl de verbouw van suikerbieten en van aardappelen (na 1932) sterk terugliep. Ook in andere gebieden van Brabant trachtten de boeren te profiteren van de relatief gunstige tarweprijzen, vooral toen de prijzen van de veehouderijproducten diep zakten. Vandaar dat vele boeren langs de Maas en ook in de zandstreken tarwe gingen verbouwen op de zwaardere gronden, maar ook op gronden, welke eigenlijk niet geschikt waren voor de tarweteelt. Spoedig was de Overheid genoodzaakt aan de uitbreiding van de tarweteelt een halt toe te roepen: voor iedere boer werd de tarwe-verbouw beperkt tot maximaal $^1/_3$ van het bouwland (1934). In 1934 was de oppervlakte tarwe in Brabant buiten het noordwestelijk zeekleigebied en het Land van Heusden en Altena $\pm$ 8400 ha tegenover ruim 4.000 ha in 1933.

In de eerste crisisjaren hadden de op veehouderij ingestelde bedrijven hun veestapel aanzienlijk uitgebreid. De prijzen van de veehouderijproducten waren immers minder snel gedaald, terwijl veevoeder (b.v. maïs) zeer goedkoop was geworden. Eigen verbouwd graan werd zoveel mogelijk in eigen bedrijf aan het vee vervoederd en dikwijls werd meer veevoeder aangekocht dan vóór de crisis. Bovendien probeerden vele boeren de daling van het totale gezinsinkomen ten gevolge van een dalend inkomen per verkochte eenheid (melk, varkens, eieren)

te compenseren door hun omzet te vergroten. Dit blijkt duidelijk uit een vergelijking van de rundveestapel in 1930 met die van 1933 en 1934 (Mei–Juni-telling) (tabel 3).

TABEL 3

VEESTAPEL IN NEDERLAND EN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1930 EN 1933 T/M 1935

		1930	1933	1934	1935
Rundveestapel	Ned.	2.366.000	2.877.000	2.827.000	2.639.000
„	N.Br.	264.000	339.000	373.000	332.000
Melk- en kalfk.	Ned.	1.298.000	1.451.000	1.433.000	1.434.000
„	N.Br.	141.000	160.000	168.000	164.000
Varkensstapel	Ned.	1.990.000		2.082.000	1.524.000
„	N.Br.	212.000		286.000	221.000
Hoenderstapel	Ned.	24.335.000		34.540.000	28.482.000
„	N.Br.	3.523.000		5.400.000	4.830.000

De uitbreiding van de rundveestapel was tot 1934 in Noord-Brabant zeer groot, groter dan in welke andere provincie. Toen op het einde van 1933 de Overheid de melkproductie trachtte te beperken (door overname van drachtige runderen en teeltregeling van kalveren), werd reeds in het jaar daarop de rundveestapel in alle provincies, behalve in Noord-Brabant, ingekrompen en nam eveneens in alle provincies, met uitzondering van Friesland en vooral van Noord-Brabant, het aantal melk- en kalfkoeien af. Bij een vergelijking van het totale aantal runderen, het aantal melk- en kalfkoeien, het aantal stuks drachtig jongvee boven 1 jaar en het aantal stuks jongvee beneden 1 jaar per provincie tussen 1930 en 1935 blijkt, dat Noord-Brabant steeds het gunstigst uit de bus is gekomen. Dit is niet het geval wanneer de aantallen stuks rundvee van 1934 en 1935 vergeleken worden. De beperking van de rundveestapel via een teeltregeling voor kalveren leidde ertoe, dat de koeien langer werden aangehouden dan voorheen.

Ook de varkenshouderij was aanzienlijk uitgebreid om dezelfde redenen als met betrekking tot de rundveestapel vermeld werden; de lage prijzen van aardappelen van oogst 1932 werkten in dezelfde richting. In dat jaar werd overgegaan tot een teeltregeling voor varkens, welke geschiedde via fokzeugen-toewijzingen en biggenmerken, sedert 1934 ook via bedrijfstoewijzingen voor varkens boven 20 kg. De uitvoering van deze teeltregeling, evenals die in de rundveesector, ging niet zonder moeilijkheden gepaard. Elke provincie en bijna elke boer meende, dat de opgelegde beperkingen te ver gingen. Heel wat strijd werd er dan ook geleverd om de toewijzingen per provincie, dorp en boer. Teneinde deze regeling zo goed en zo billijk mogelijk uit te voeren werden de landbouworganisaties, welke door de Overheid ten nauwste betrokken werden bij het gehele landbouwcrisisbeleid, ook hierbij zowel op landelijk en provinciaal als op plaatselijk niveau ingeschakeld. Met bijzondere omstandigheden (b.v. gezinnen met veel jeugdige kinderen) kon in vele gevallen enigszins rekening gehouden worden doordat aan deze boeren een wat ruimere toewijzing werd verstrekt.

De teeltregelingen werden tegelijk gehanteerd om tot een verbetering van de veestapel te geraken, vooral door middel van het verlenen van extra kalveren- en fokzeugentoewijzingen en biggenmerken aan fokbedrijven. Dit werkte de animo om zich bij stamboek- of fokverenigingen aan te sluiten sterk in de hand. Zo vermeldt het Verslag over de landbouw over 1933, dat in Noord-Brabant voor het verenigingsleven (in de rundveesector) levendige belangstelling bestond, de verenigingen op het gebied van de rundveefokkerij met een viertal toenamen en de fokkerij van stamboekvarkens zeer aanzienlijk werd uitgebreid. De teeltregeling in de pluimveesector (via beperking van het totale aantal machinaal uit te broeden kuikens; uitbroeden alleen toegestaan aan erkende broederijen; de broedeieren moesten zoveel mogelijk afkomstig zijn van erkende vermeerderings-

bedrijven, welke het pluimvee moesten betrekken van erkende fokbedrijven) werd eveneens dienstbaar gemaakt aan een verbetering van de pluimveestapel. Het is begrijpelijk, dat ook de belangstelling voor een goede veeselectie en veevoeding, welke leiden tot een grotere productiviteit per dier, door de dalende rentabiliteit maar ook door de teeltregelingen sterk gestimuleerd werd.

Vooral toen de rentabiliteit van de veehouderij aanzienlijk gedaald was en in deze sector productieregelingen werden doorgevoerd, was de steunverlening voor bepaalde akkerbouwproducten aan zeer vele gemengde bedrijven zeer welkom. Vooral van belang waren voor de Brabantse zandboeren de steun aan de rogge- en aardappelteelt. Een grote moeilijkheid bij deze steunverlening werd gevormd door het feit, dat een prijsverhoging van rogge - en andere voergranen – en van aardappelen de positie van de veehouders, vooral van de varkens- en kippenhouders, verzwakte; dit gold in het bijzonder voor de kleine bedrijven met betrekkelijk veel varkens en kippen, daar deze een groot deel van het hiervoor nodige voer moesten aankopen. De Overheid bewandelde daarom een middenweg. Enerzijds werd het prijsniveau enigszins opgetrokken, voor rogge vooral via een heffing aan de grens – hier tegenover stond een restitutie van deze heffing bij de export van dierlijke producten –, voor aardappelen via een productiebeperking. Anderzijds werd voor de rogge en de aardappelen, welke niet voor menselijke consumptie werden aangeboden maar voor veevoeder werden gebruikt, bepaalde toeslagen verleend, de zgn. denaturatie-toeslagen. Om nl. te voorkomen, dat de rogge en de aardappelen, waarvoor een toeslag werd verstrekt, voor menselijke consumptie gebruikt of opnieuw voor een toeslag aangeboden zouden worden, moesten deze rogge en deze aardappelen voor menselijke consumptie ongeschikt gemaakt, gedenatureerd worden. Dit geschiedde door deze rogge te kleuren en deze aardappelen

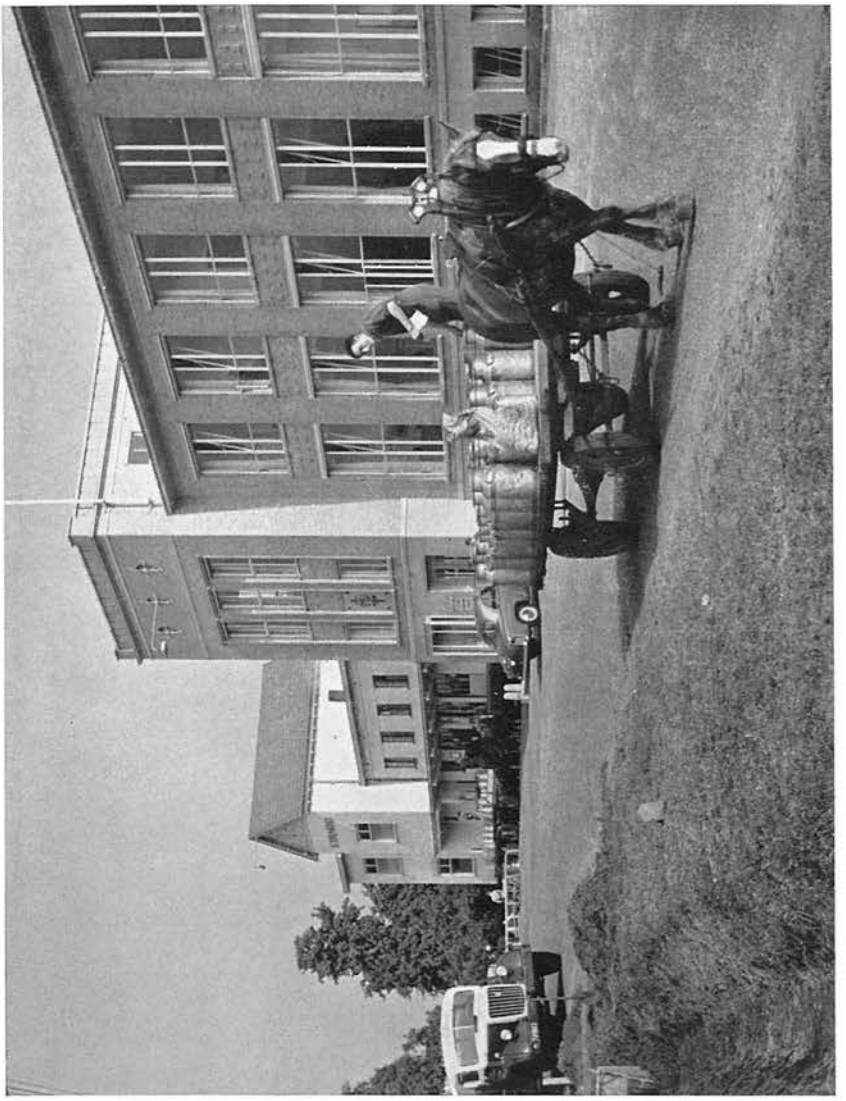

Zuivelfabriek St. Bernardus, Bergeijk *Foto M. Coppens*

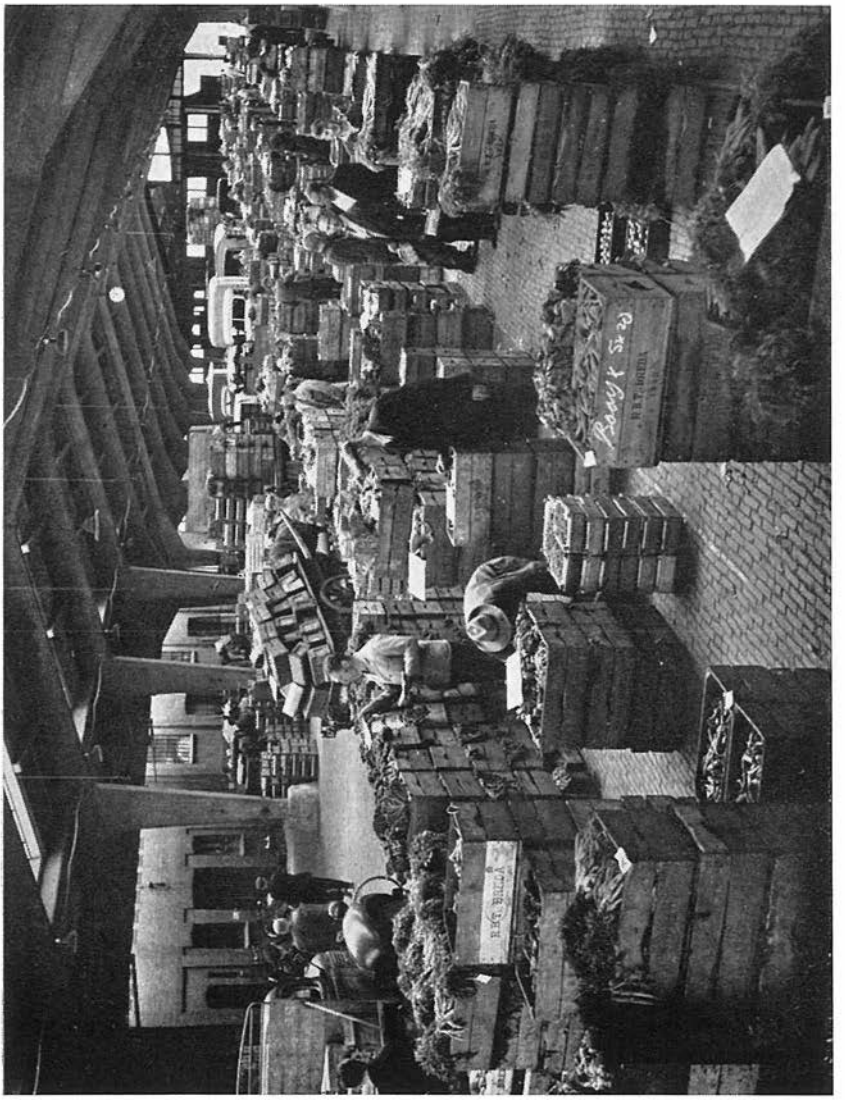

Veiling Breda *Foto M. Coppens*

te prikken. Teneinde de toeslag voor aardappelen (gedeeltelijk) te kunnen financieren, werd aan de consumptieaardappeltelers een teeltheffing opgelegd. Op deze wijze was de zandboer verzekerd van een minimumprijs voor z'n rogge en aardappelen, gelijk aan de veevoederwaarde + toeslag (voor aardappelen verminderd met heffing).

Deze maatregelen leidden ertoe, dat de roggeteelt, welke flink ingekrompen was, na 1933 weer aanzienlijk uitgebreid werd: de rogge-oppervlakte steeg in Noord-Brabant van ± 37.900 ha in 1933 tot ± 42.600 ha in 1934. Het aardappelareaal daalde echter, zulks als gevolg van de productiebeperkingen. De inkrimping van de oppervlakte bouwland en de uitbreiding van het graslandareaal kwamen in 1932 tot stilstand en sloegen daarna om in tegengestelde richting: het bouwland werd uitgebreid en het grasland ingekrompen.

Ook de tuinbouw was door de crisis in grote moeilijkheden gekomen. Vooral de intensieve (glas)cultures werden door de crisis getroffen, maar ook de andere tuinbouwbedrijven kregen zware klappen te verduren. In 1928 en 1929 was de Nederlandse tuinbouw nog aanzienlijk uitgebreid door intensivering (glas) en door een verschuiving van landbouw naar grove tuinbouw (o.a. in Noord-Brabant). De export van groenten en fruit had een flinke omvang aangenomen. In 1928 en 1929 bedroeg de waarde van de uitgevoerde groenten en fruit (in onbewerkte vorm) resp. *f* 85 en *f* 78 millioen; dit daalde tot *f* 42 millioen in 1932 en *f* 22 millioen in 1935. Aanvankelijk heerste de opvatting, dat de moeilijkheden, waarin de tuinder was komen te verkeren, door enkele overgangsmaatregelen als credietverlening en enige steunuitkeringen zouden zijn te overbruggen. In 1933 was duidelijk geworden, dat dit niet voldoende was en dat alleen een samenstel van maatregelen de tuinbouw kon redden. Toen kwam een teeltregeling ter beperking van de productie, veilplicht, minimum- of ophoudprijzen, (lagere)

vergoedingsprijzen, maatregelen m.b.t. uitvoer en invoer, enz. Uit de invoerheffingen werd de steun aan de tuinbouw (*f* 10 à *f* 15 millioen per jaar) gefinancierd.

Voor vele bedrijven betekenden de sterk gedaalde prijzen van tuinbouwproducten en de opgelegde teeltregelingen – vooral als de bedrijven over een ruim arbeidsaanbod uit eigen gezin beschikten –, dat de inkomsten uit de tuinbouw veel geringer werden. De mogelijkheid om door uitbreiding van tuinbouw en cultures (b.v. frambozen) nog een enigszins dragelijk gezinsinkomen te verdienen verdween zodoende. In de eerste crisisjaren hadden vele boeren, vooral in de Baronie van Breda, de oppervlakte klein fruit (speciaal frambozen) uitgebreid, omdat de productiekosten van deze teelten voor het overgrote deel uit arbeidskosten bestonden en zij over voldoende arbeidskrachten beschikten; schoolgaande kinderen konden bij de frambozenpluk nl. goed ingeschakeld worden ('frambozenvacantie'). Men kon, ook al waren de prijzen voor het zacht fruit laag, zodoende toch nog door deze intensieve teelt het gezinsinkomen vergroten. Van de totale oppervlakte klein fruit (als afzonderlijke teelt) in Nederland van 1413 ha in 1934 en 1316 ha in 1935 had Noord-Brabant 895 resp. 887 ha. Terwijl daarna het totale kleinfruitareaal in Nederland daalde, bleef het in Noord-Brabant (gezinsbedrijven!) ongeveer gelijk. De teelt van hard fruit deelde in de malaise, al staken de prijzen van hard fruit in verschillende jaren betrekkelijk gunstig af tegenover die van vele andere tuinbouwproducten (de productie was niet veel groter dan de binnenlandse consumptie en de invoer van buitenlands fruit werd sterk beperkt).

De boomkwekerijen, in Brabant goeddeels geconcentreerd in Oudenbosch en Zundert, maakten eveneens slechte jaren door; de waarde van de geëxporteerde laanbomen en heesters daalde van *f* 6,4 millioen in 1929 tot *f* 1,8 millioen in 1933. De Overheid moest ook deze tak van bodemcultuur te hulp

komen; zij deed dit door middel van credietverlening, een stabilisatie van de teelt en afkoopregelingen voor een groot deel van de onverkoopbare voorraden. Van deze gelegenheid tot verkoop van overtollige voorraden maakten de boomkwekers een ruim gebruik.

Bijzonder moeilijk was de positie van het kleine bedrijf in deze crisisjaren. De kleine bedrijven legden zich speciaal toe op de voortbrenging van arbeidsintensieve producten (dierlijke en tuinbouwproducten), waarvan een groot deel geëxporteerd moest worden. Daarentegen waren de mogelijkheden van steunverlening het grootst voor die producten, waarvan Nederland een invoertekort had. Wel werden bij de verschillende productieregelingen en teeltheffingen de kleine land- en tuinbouwbedrijven enigszins ontzien en werden de grote bedrijven bij de productiebeperkingen relatief meer beperkt, doch dit alles bracht onvoldoende soulaas. De mogelijkheden om wat meer gesteunde akkerbouwproducten (vooral tarwe, later rogge) te verbouwen, waren voor deze bedrijven slechts van zeer beperkte omvang (weinig grond, noodzaak van vruchtwisseling, onbekendheid met tarweteelt).

In 1937 bracht de Commissie Roebroek een rapport uit over de positie van de kleine boeren. De Commissie kwam daarin tot de conclusie, dat de positie van de meeste kleine bedrijven buitengewoon slecht was. In haar overzicht over de toestand in Brabant wees de Commissie o.a. op de volgende verschijnselen. In vele gevallen kon een kleine boer de fokzeug-toewijzing niet benutten, omdat het houden van een zeug niet lonend was in verband met het feit, dat de toegewezen biggenmerken per jaar te gering in aantal waren om de zeug 2 × te laten werpen. Vele kleine boeren gingen door de nood gedwongen, vooral als ze niet aan hun financiële verplichtingen konden voldoen, werken op grotere bedrijven, in de industrie of in de werkverschaffing, hetgeen dikwijls tot gevolg had dat hun bedrijfjes verwaarloosd

werden. Dikwijls moesten de kinderen voor een belangrijk deel van het – geringe – inkomen zorgen door ook uit werken te gaan. De ongunstige industriële conjunctuur had tot gevolg, dat de vroeger bestaande mogelijkheden voor kleine boeren en vooral voor hun volwassen kinderen op de fabrieken een welkome aanvulling der inkomsten te verwerven goeddeels weggevallen waren. Niet zelden was het bedrijf belast met een naar verhouding te zware hypotheek. De mede als gevolg der te geringe afvloeiingsmogelijkheden voortgaande splitsing der bedrijven vergrootte de concurrentie om de grond en leidde tot (te) hoge pacht- en koopprijzen. De toestand van vele bedrijven van 6–8 ha was dikwijls nog slechter dan die van de kleinere ten gevolge van het houden van een paard, het huren van arbeidskrachten in de drukke tijd en de onmogelijkheid om neveninkomsten uit loonarbeid te verkrijgen. Wel kwam ondervoeding bij de kleine boeren niet voor, doch wel een te eenzijdige voeding (te weinig eiwit).

De Regering trof verschillende maatregelen om de kleine boeren en tuinders te helpen. Zo werden in 1936 en 1937 geldelijke uitkeringen gegeven aan de kleine boeren met minder dan 5 ha cultuurgrond. Omdat de tewerkstelling in de arbeidsverschaffing, waarbij de kleine boer zich als werkloze moest laten inschrijven, tot zeer ongewenste toestanden leidde (verwaarlozing eigen bedrijf, minder waardering voor zelfstandigheid, verandering in mentaliteit, enz.), werd de mogelijkheid geschapen, dat kleine boeren op hun eigen bedrijf te werk gesteld zouden worden; hiervoor werd van rijkswege een subsidie tot maximaal 80% van de geraamde kosten verleend. De Dienst voor Kleine Boerenbedrijven trachtte de bedrijfsvoering van de kleine boeren te verbeteren, o.a. door het gratis verrichten van grondonderzoek, het stichten van voorbeeldbedrijfjes, de aanstelling van assistenten bij de landbouwvoorlichtingsdienst, enz. Later werden de steunvergoedingen aan de kleine bedrijven niet

meer in geld, maar hoofdzakelijk in natura (kunstmest, veevoeder, zaaizaad en pootgoed) uitgekeerd. Via de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande werd gepoogd de sociaal-hygiënische toestanden in de kleine-boerengezinnen te verbeteren en een goede besteding van het inkomen in het huishouden te bevorderen. Ondanks al deze maatregelen bleef de toestand voor de kleine bedrijven zeer zorgwekkend, hoewel na 1935 zeker enige verbetering te constateren viel.

Vooral toen in 1936 de conjunctuur in de wereld wat verbeterde en Nederland tot devaluatie van de gulden overging, werd de positie van land- en tuinbouw wat gunstiger. De ergste tijd was voor de boeren en tuinders voorbij. Zij slaagden er nu veelal in door hard en langdurig te werken en zeer zuinig en sober te leven de eindjes aan elkaar te knopen. Ook de rationalisatie van de bedrijfsvoering droeg hiertoe bij (veeselectie, doelmatiger veevoeding en bemesting, gebruik van beter zaaizaad en pootgoed, betere verzorging boomgaarden, enz.). De verwachting, dat spoedig een einde zou kunnen worden gemaakt aan de landbouwcrisispolitiek, ging echter niet in vervulling, o.a. omdat in 1937 de prijzen van granen op de wereldmarkt weer inzakten. De crisispolitiek werd dan ook gehandhaafd, al werden naargelang de omstandigheden de maatregelen enigszins gewijzigd (b.v. verzachting of verscherping van de teeltbeperkingen, wijziging in monopolieheffingen). De veestapel kon weer enigszins worden uitgebreid: de rundveestapel in Noord-Brabant (inclusief 'Land van Maas en Waal' en 'Rijk van Nijmegen') telde in 1939 ongeveer 348.000 stuks tegenover 322.500 in 1937; de overeenkomstige cijfers voor de varkens- en hoenderstapel waren ruim 237.000 tegenover 209.500 en 5.744.000 tegenover 4.678.000. Enig inzicht in de verschuivingen in het bouwplan geeft tabel 4, waarin de totale oppervlakte, met verschillende akkerbouwgewassen beteeld, in Noord-Brabant vermeld is.

TABEL 4

OPPERVLAKTE AKKERBOUWGEWASSEN IN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1934 T/M 1939

	Oppervlakte in ha			
	1934	1936	1938	1939
Tarwe	16.564	17.591	14.415	14.474
Rogge	42.626	51.711	60.318	56.637
Haver	39.352	37.658	43.557	45.036
Totaal granen	100.820	110.956	121.983	120.759
Peulvruchten	7.678	9.165	8.253	10.437
Aardappelen	19.306	17.163	14.330	15.386
Suikerbieten	7.762	7.412	7.939	8.231
Vlas	546	1.090	1.750	2.543

Opvallend is de uitbreiding van het roggeareaal en ook van de oppervlakte haver. Ondanks de inkrimping van de tarweteelt (voornamelijk ten gevolge van de steun aan de rogge verleend) nam de totale oppervlakte, met granen beteeld, tussen 1934 en 1938/39 nog met ± 20.000 ha toe. Er werden meer peulvruchten verbouwd, doch minder aardappelen (productiebeperking). Het vlasareaal breidde zich snel uit, hetgeen tot een vergroting van de werkgelegenheid van landarbeiders in West-Brabant leidde. Tussen 1934 en 1939 nam de oppervlakte bouwland in Brabant toe met ± 19.000 ha, het graslandareaal af met ±15.000 ha. Hieruit blijkt, dat door de landbouwcrisispolitiek de akkerbouw meer geholpen is dan de veehouderij; een bescherming en steunverlening voor de akkerbouw was ook gemakkelijker te realiseren dan voor de veehouderij, welke een zeer groot gedeelte van haar producten in het buitenland moest afzetten.

Bij het ontwerpen en uitvoeren van de crisismaatregelen werden de landbouworganisaties zoveel mogelijk ingeschakeld. Veel werd gevraagd van de voormannen uit deze organisaties. Zij stonden voor een zeer moeilijke taak, omdat zij dikwijls beslissingen moesten treffen en adviezen moesten geven, welke wel in het

belang van hun boeren en tuinders waren, maar niet steeds door hen begrepen werden; dit was vooral het geval bij teeltregelingen. Het is begrijpelijk, dat de N.C.B. in deze jaren opkwam voor de belangen van het gemengde bedrijf, vooral van de kleinere bedrijven, welke het toen zeer moeilijk hadden. Naar de mening van sommigen deed de N.C.B. toch nog te weinig voor de kleine boeren (actie Bouwman). In deze jaren is ook een omvangrijk crisis-apparaat opgebouwd. Elke boer en tuinder moest zich bij een erkende crisisorganisatie aansluiten. Voor de boeren waren dit de zgn. landbouwcrisisorganisaties (de zgn. L.C.O.'s). Om een goede uitvoering van de verschillende crisismaatregelen (teeltregelingen, denatureren, inventarisatie, vervoer, enz.) te waarborgen, was ook een uitgebreide contrôle nodig, welke geschiedde door de Centrale Crisis-Contrôle-Dienst (C.C.C.D.). De boeren waren niet steeds gediend van deze contrôle, hoewel deze toch in hun eigen belang geschiedde, en evenmin van de crisis-tuchtrechtspraak, waaraan de berechting van overtredingen van crisismaatregelen was toevertrouwd. Van de tijdens de crisisjaren opgebouwde wetgeving, en uitvoerende, controlerende en rechterlijke instanties zou in de komende jaren van oorlog en bezetting in ruime mate gebruik gemaakt worden.

3. De Brabantse landbouw tijdens de oorlogsjaren 1940–1944

In de jaren van oorlog en bezetting zette de Overheid haar bemoeiingen met de landbouwproductie voort, ja breidde deze steeds meer uit. Het doel van de overheidsmaatregelen werd nu echter geheel anders. Terwijl in de voorafgaande jaren de overheidspolitiek er vooral op gericht was geweest de land- en tuinbouw in stand te houden en aan boeren- en tuindersbedrijven een zekere minimale rentabiliteit te verzekeren, kwam nu de zorg voor een zo goed mogelijke voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking – en spoedig ook van het Duitse bezet-

tingsleger en het Duitse volk – op de voorgrond te staan. In het licht hiervan is het begrijpelijk, dat de bereidheid van de landbouwers om aan de overheidsmaatregelen mee te werken verminderde, dit te meer waar steeds dieper in de bedrijfsvoering werd ingegrepen en de bezetter zich steeds meer met de landbouw en de boerenstand ging bemoeien.

De uitvoering van de vele maatregelen op het terrein van de voedselvoorziening en landbouwproductie lag in handen van een aantal overheidsinstellingen, welke aanvankelijk in het leven waren geroepen om de steunverlening aan de landbouw uit te voeren. Met het intreden van de oorlogstoestand in September 1939 werden zij dienstbaar gemaakt aan de voedselvoorziening. In 1941 vond een ingrijpende reorganisatie plaats (Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941). Het voornaamste uitvoerende orgaan in de provincie was het apparaat van de Provinciale Voedselcommissaris (P.V.C.); de provincies waren verdeeld in een aantal districten met een Plaatselijk Bureauhouder (P.B.H.).

De wijziging in het karakter en de doelstelling van de overheidspolitiek met betrekking tot de landbouw bracht dikwijls ook geheel andere maatregelen met zich mede. In de crisisjaren moest de totale agrarische productie worden ingekrompen, omdat de mogelijkheden van export aanzienlijk kleiner waren geworden, terwijl veevoeder, kunstmest en andere grondstoffen en bedrijfsbenodigdheden in nagenoeg onbeperkte hoeveelheden beschikbaar waren. Speciaal de voortbrenging van de producten, waarvan een belangrijk deel niet in het binnenland kon worden afgezet, moest beperkt worden (veehouderij- en tuinbouwproducten + enkele akkerbouwproducten als aardappelen en vlas). De verbouw van verschillende akkerbouwgewassen, speciaal tarwe en rogge, werd via de vaststelling van betrekkelijk goede prijzen gestimuleerd, omdat deze producten het gemakkelijkst beschermd konden worden. Toen na het uitbreken van de oorlog spoedig de invoer van voedingsmiddelen en grond-

stoffen voor de landbouw nagenoeg geheel afgesneden werd, ging het er om de agrarische productie zo hoog mogelijk op te voeren en zoveel mogelijk in te stellen op de binnenlandse behoeften, speciaal op producten, welke direct voor menselijk gebruik geschikt waren (broodgraan, suiker, aardappelen, peulvruchten, oliehoudende zaden). De omzetting van veevoeder in dierlijke producten (melk, doch vooral vlees en eieren) moest worden ingeperkt, daar deze omzetting weliswaar voedingsmiddelen van hogere kwaliteit doch een geringere voedingswaarde in calorieën opleverde. De veestapel werd dus ingekrompen en het gebruik van de cultuurgrond werd minder in dienst van de veehouderij en meer in dienst van de voortbrenging van direct voor menselijke consumptie geschikte producten gesteld.

De Overheid maakte van allerlei middelen gebruik om de landbouw in de door haar gewenste richting te stuwen. Zij deed dit door teeltverboden: bepaalde gewassen mochten niet of slechts in een bepaalde omvang verbouwd worden (b.v. haver en groenvoedergewassen.) De verbouw van andere gewassen werd aangemoedigd (b.v. door vaststelling van relatief hoge richtprijzen, het verlenen van grotere kunstmesttoewijzingen of toewijzingen uit de oogst voor eigen gebruik) of verplicht voorgeschreven (b.v. koolzaad). De omzetting van grasland in bouwland probeerde de Overheid tot stand te brengen vooral door middel van scheurpremies en door het opleggen van een scheurplicht. De inkrimping van de veestapel werd afgedwongen door lage voedertoewijzingen, verplichte veeleveringen, het stellen van bedrijfsmaxima, enz.

Dit alles had vanzelfsprekend belangrijke repercussies voor de positie van het landbouwbedrijf en wel speciaal van het gemengde bedrijf. Zoals bij de behandeling van de Brabantse landbouw in de zandgebieden vóór de crisis werd uiteengezet, had zich in de loop van de 19e en in het begin van de 20e eeuw op de

zandbedrijven een structuurwijziging voltrokken, welke vooral neerkwam op een intensivering van de landbouw door aanwending van meer kapitaal en arbeid en het dienstbaar maken van het bouwlandgebruik aan de voeding van het vee. Deze ontwikkeling, welke zich het eerst en in bijzondere mate had voorgedaan in de zuidelijke zandprovincies, Noord-Brabant en Limburg, waar de oppervlakte grasland in verhouding tot het bouwlandareaal relatief veel kleiner was (en is) dan in de noordelijke zandprovincies, was in de crisisperiode reeds aanmerkelijk afgezwakt. Onder de oorlogsomstandigheden ging de structuur van het Brabantse zandbedrijf weer gelijken op die van de zandbedrijven in Brabant omstreeks 1850: de verbouw van bouwlandgewassen voor de verkoop kwam immers weer op de voorgrond te staan en de voortbrenging van veehouderijproducten werd naar het tweede plan verschoven. Het grootste deel van de bouwlandproductie moest worden ingeleverd en de mogelijkheid om veevoeder bij te kopen werd steeds geringer. Daarbij kwam nog, dat deze bedrijven in steeds mindere mate konden beschikken over kunstmest, terwijl daarnaast de hoeveelheid beschikbare stalmest verminderde (tengevolge van de inkrimping van de veestapel) en de stalmest bovendien in kwaliteit achteruitging (tengevolge van de slechtere voeding van het vee). Alhoewel de structuur van het bouwbedrijf gehandhaafd kon worden, werd toch ook de normale ontwikkeling van deze bedrijven in de oorlogsjaren verstoord. De beperkte mogelijkheden van vruchtwisseling en de steeds toenemende schaarste aan kunstmest, machines, werktuigen en brandstoffen, bestrijdingsmiddelen, arbeidskrachten, enz. remden deze bedrijven in de opvoering van de intensiviteit.

De overheidspolitiek had tot gevolg, dat er aanzienlijke wijzigingen tot stand kwamen in de bouwland-grasland-verhouding en in het bouwplan en de veebezetting. Zo verminderde de oppervlakte grasland in Noord-Brabant tussen 1940 en 1943

met meer dan 25.000 ha, waardoor het bouwlandareaal met eenzelfde oppervlakte kon toenemen. Hoewel ontheffing van scheurplicht mogelijk was, wanneer het bedrijf niet over scheurbaar grasland beschikte, werd toch niet zelden ook voor bouwland minder geschikt grasland gescheurd, hetgeen de opbrengst niet ten goede kwam. Speciaal kleinere bedrijven waren dikwijls niet goed ingesteld op een uitbreiding van het bouwland; ze beschikten niet over een paard en de voor bouwlandexploitatie nodige machines en werktuigen.

Aanzienlijke veranderingen deden zich tijdens de oorlogsjaren ook voor in de verhouding tussen de oppervlakten, welke met landbouwgewassen beteeld werden. Dit blijkt duidelijk uit de cijfers betreffende het areaal van verschillende akkerbouwgewassen in Noord-Brabant gegeven in tabel 5 (cijfers van 1944 niet geheel volledig wegens oorlogsomstandigheden).

TABEL 5

OPPERVLAKTE AKKERBOUWGEWASSEN IN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1940 T/M 1944

	Oppervlakte in ha				
	1940	1941	1942	1943	1944
Tarwe	15.900	18.275	21.495	23.534	25.434
Rogge	57.314	63.683	73.291	73.389	69.950
Gerst	5.082	6.272	8.297	5.656	4.339
Haver	39.838	31.258	29.621	29.600	32.640
Totaal granen	118.134	119.488	132.704	132.179	132.363
Peulvruchten	9.323	11.627	11.823	8.070	7.038
Kool- en raapzaad	324	862	339	7.970	7.526
Vlas	2.114	1.972	2.387	1.510	1.117
Cons. aardappelen	14.051	19.077	28.427	26.863	24.300
Suikerbieten	8.671	8.333	7.785	7.664	7.900

Het tarweareaal en vooral de oppervlakte rogge breidde zich aanzienlijk uit, zodat ondanks een van hogerhand doorgevoerde inkrimping van de oppervlakte haver in 1943 een veel groter

aantal hectaren met granen beteeld werd. In de eerste oorlogsjaren nam de oppervlakte peulvruchten niet onbeduidend toe, maar na 1942 werd de verbouw van peulvruchten weer ingekrompen (lage richtprijzen, ongunstige oogsten in voorafgaande jaren vooral wat de kwaliteit betrof). Kool- en raapzaad werden aanvankelijk slechts sporadisch verbouwd, maar een grote uitbreiding kwam in 1943, toen een teeltplicht werd ingesteld. De opbrengsten van deze teelten varieerden zowel naar kwantiteit als naar kwaliteit sterk. Vooral in 1944 liepen de opbrengsten op de lichtere gronden sterk terug. Bijzonder opvallend is tenslotte de geweldige uitbreiding van het areaal consumptieaardappelen in 1942; het tekort aan arbeidskrachten was de voornaamste oorzaak van een verkleining van het aardappelareaal in 1943 en 1944.

Bij de opstelling van zijn bouwplan hield de boer vanzelfsprekend zoveel mogelijk rekening met de behoeften van zijn gezin, dit vooral op de bedrijven met weinig bouwland. Iedere boer trachtte voldoende broodgraan (tarwe en/of rogge) en aardappelen te verbouwen voor zijn gezin – de rantsoenen werden immers steeds kleiner – en zo mogelijk nog wat meer om vrienden en kennissen te gerieven en om te kunnen ruilen tegen verschillende benodigdheden voor gezin en bedrijf (kleren, schoeisel, fietsbanden, enz.). In de laatste oorlogsjaren had nagenoeg iedere boer en ook menig burger een perceeltje tabak. Daarnaast probeerden de boeren-veehouders, binnen de hen gelaten mogelijkheden, zoveel mogelijk voer te winnen voor hun vee (b.v. gerst voor de kippen); de voertoewijzingen uit eigen oogst waren nl. zeer krap toegemeten. Daar de oppervlakte voedergewassen (vooral voederbieten) aan banden was gelegd, werd de oppervlakte stoppelgewassen, als nagewas geteeld, uitgebreid. In Noord-Brabant werd reeds vóór de oorlog op het kleinere gemengde bedrijf een zeer groot deel van het beschikbare land met een nagewas, speciaal stoppelknollen, beteeld.

Deze oppervlakte nam tijdens de oorlogsjaren nog toe: in September 1941 ± 34.500 ha en in 1943 bijna 39.500 ha.

De toename van de verbouw van tarwe, rogge, aardappelen, stoppelknollen, verschillende tuinbouwgewassen, enz. en de sterk verminderde invoer van zaden (b.v. van rode klaver) waren oorzaak dat de zaaizaad- en pootgoedteelt werd uitgebreid. Dit werd nog in de hand gewerkt, doordat iedere boer goed zaaizaad en pootgoed wilde hebben om zo hoog mogelijke opbrengsten te bereiken; de hoge kosten vormden nu geen bezwaar. De oppervlakte van te velde gekeurde gewassen in Noord-Brabant nam snel toe: voor aardappelen van 1.645 ha in 1939 tot 2.993 ha in 1943, voor granen, peulvruchten en zaden van 1.449 ha tot 5.580 ha.

Een duidelijk inzicht in de wijzigingen, welke zich tijdens de oorlogsjaren voordeden in de omvang van de veestapel in Noord-Brabant, geven ons de cijfers van de tellingen in 1939–1943 (zie tabel 6).

TABEL 6

VEESTAPEL IN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1939 T/M 1943

	Afgerond in duizendtallen				
	1939	1940	1941a)	1942	1943
Rundveestapel	348.000	330.000	311.000	272.000	229.000
waarvan melk- en kalfkoeien	176.000	172.000	151.000	134.000	132.000
Varkensstapel	237.000	211.000	166.000	79.000	87.000
Oudere hoenders	2.611.000	3.839.000	1.369.000	507.000	377.000
Paarden (boven 120 cm stokmaat) b)	52.000	51.000	52.000	50.000	51.000
waarvan paarden 3 jaar of ouder	38.000	37.000	36.000	36.000	36.000
Schapen	25.000	20.000	19.000	25.000	24.000

a) wintertelling; overige jaren zomertelling
b) voor 1939 exclusief paarden buiten de landbouw

De daling van het aantal melk- en kalfkoeien en de inkrimping van de totale rundveestapel vond speciaal in het eerste halfjaar van 1942 plaats. Een aantal (kleinere) zuivelfabrieken werd door de Overheid gesloten, omdat de melkaanvoer verminderde, maar vooral om daardoor machinerieën voor andere fabrieken en arbeidskrachten voor de bezetter vrij te krijgen. Ook de inkrimping van de varkensstapel geschiedde hoofdzakelijk in de eerste maanden van 1942. In de meeste provincies, ook in Noord-Brabant, was het aantal varkens in 1943 groter dan in het voorafgaande jaar. Dit hield verband met de bijzonder grote animo van zeer velen om een 'huisslachtingsvarken' aan te houden wegens de toenemende schaarste aan vlees. De biggenprijzen waren in 1942 bijzonder hoog en daarom werd in 1943 aan de varkensfokkers de gelegenheid geboden om meer biggen aan te houden. De pluimveestapel was op het einde van 1941 reeds tot bijna een derde van de omvang in Mei–Juni 1940 teruggebracht; in de volgende jaren ging deze inkrimping nog verder. Ondanks de herhaaldelijke vorderingen van paarden – in 1939 werden voor het Nederlandse leger 30.000 paarden en van 1940 tot Augustus 1944 ruim 42.000 paarden voor het Duitse leger gevorderd – kon de paardenstapel zich handhaven, in Noord-Brabant rond 50.000 stuks. De hoge prijzen voor paarden, zowel oudere als jonge en zowel voor gebruik in als buiten de landbouw, had een krachtige opleving van de paardenfokkerij tengevolge. Nagenoeg elke merrie, welke hiervoor ook maar enigszins in aanmerking kwam, werd gedekt. De belangstelling voor het paardenstamboekwezen nam eveneens toe, hetgeen ook verband hield met het feit, dat bij vorderingen de houders van stamboekpaarden wat meer ontzien werden dan de andere boeren en voorts met de omstandigheid, dat vele boeren over voldoende contanten beschikten om een duur stamboekpaard aan te kopen. Na 1941 werden in Noord-Brabant ook meer schapen aangehouden dan in de voorafgaande jaren – de schapen vielen aanvankelijk buiten

de distributie –, doch in 1943 daalde het aantal schapen weer tengevolge van de verplichte schapenlevering.

Tijdens de oorlogsjaren werd dus diep in de bedrijfsvoering van de boeren ingegrepen. Tal van bepalingen waren getroffen ten aanzien van het gebruik van de grond, de omvang en samenstelling van de veestapel, de bestemming van de voortgebrachte producten, de tijd van afdorsen en afleveren, het vervoer van producten en vee, het gebruik van grondstoffen en hulpmiddelen, de prijzen welke de boer voor zijn producten ontving, enz. Een uitgebreide contrôle-dienst was nodig om de naleving van de talloze voorschriften te waarborgen. De veelvuldige contrôle, ook op het bedrijf en op de boerderij, werd door de boeren veelal slechts lijdelijk geduld. Zo nu en dan kwam het zelfs tot een uitbarsting. Dikwijls waren de boeren ontevreden over de opgelegde aanslagen voor de levering van vee, melk, eieren en bouwlandproducten, over de toewijzingen uit eigen oogst voor gezin en veestapel. Zij voelden bar weinig voor veeboekjes, rundvee- en paardenschetsen, varkensmerken, dorsbriefjes en vervoersbewijzen, verplichte opgave van bouwplan, gedorste hoeveelheden, veestapel, voor eigen gebruik teruggehouden producten, enz. en nog minder voor contrôle hierop, speciaal wanneer zij bij de contrôle op een grote of kleine overtreding betrapt werden en dan met de tuchtrechter in aanraking kwamen.

De boer werd in het voeren van zijn bedrijf ook zeer bemoeilijkt door de steeds ongunstiger wordende kunstmest-voorziening. De stikstoftoewijzing werd steeds geringer en in 1944 nog alleen voor zaderijen en oliegewassen gegeven. Reeds in 1942 werd het tekort aan stikstof merkbaar, vooral op de droge zandgronden en op jonge ontginningen (granen, aardappelen, bieten, grasland). Ook het toenemende tekort aan kali en vooral aan phosphormeststoffen deed de opbrengsten per ha aanzienlijk dalen, in het bijzonder op de lichtere gronden; speciaal de aard-

appelen bleken een zeer gevoelig gewas te zijn. Ook op de zwaardere kleigronden nam in de laatste oorlogsjaren de opbrengst per ha af door het achterwege blijven van kunstmestgiften. Hoewel bij de verdeling van de beschikbare kunstmest behalve met de verbouwde gewassen ook rekening gehouden werd met de verschillen in natuurlijke vruchtbaarheid van de grond en de lichtere gronden grotere toewijzingen ontvingen, was de oogstderving toch op deze laatste gronden over het algemeen veel groter dan op de betere gronden. De intensiviteit van de bodembewerking verminderde, doordat er een tekort ontstond aan machines en werktuigen; het oude materiaal kon niet vervangen en dikwijls ook niet hersteld worden, terwijl het bouwlandareaal groter werd. Ook de paardenvorderingen werkten in dezelfde richting.

Terwijl in 1939 (oproeping grenstroepen) en in de eerste oorlogsjaren de arbeidsvoorziening in de landbouw nog geen dringend probleem vormde, werd de situatie toch geleidelijk ongunstiger, vooral in het Noord-Westen van de provincie. Enerzijds nam de behoefte aan arbeidskrachten snel toe tengevolge van het scheuren van grasland, de uitbreiding van arbeidsintensieve teelten (aardappelen!), enz. Anderzijds nam het aanbod van arbeidskrachten af, daar de vraag naar arbeidskrachten voor Duitsland en Frankrijk haar invloed op de arbeidsmarkt deed gelden en de aanleg van vliegvelden vele arbeiders aan de landbouw onttrok. Teneinde aan deportatie te ontkomen trachtte iedere boer, boerenzoon en landarbeider een verklaring te verkrijgen, dat hij onmisbaar was voor het bedrijf. Onrustbarend werd in sommige gebieden het arbeidstekort in 1944, dit vooral tengevolge van vordering en deportatie van arbeidskrachten door de bezetter, arrestaties, het onttrekken van arbeiders door de zgn. 'Organisation Todt' (vaak met paard en wagen) voor het graven van tankgrachten en andere verdedigingswerken, het onderduiken van jonge mannen en de grote

verdiensten in de zwarte handel. Daarbij kwamen nog andere moeilijkheden, zoals het tekort aan fietsen en gebrek aan kleding en schoeisel. Enige compensatie voor het tekort aan arbeidskrachten werd gevonden in de onderduikers, schooljeugd, oogstcolonnes, personen uit de steden, welke evenals de landarbeiders graag in natura beloond werden.

De schaarste aan kunstmest en stalmest, de geringere vruchtwisseling, de moeilijkheden, waarvoor vele bedrijven stonden om hun grond te bewerken, en soms ook het tekort aan goed zaaizaad en pootgoed hadden tot gevolg, dat de opbrengsten per ha vooral op de van nature minder vruchtbare gronden in 1943 en 1944 aanzienlijk daalden. Ook de opbrengsten per dier gingen tengevolge van de slechtere voeding beduidend achteruit. Een gunstige kant van deze oorlogs-moeilijkheden was de toenemende belangstelling van vele boeren voor de veeselectie, de veefokkerij, een meer rationele veevoeding, een doelmatiger exploitatie van bouw- en weiland, het gebruik van goed zaaizaad en pootgoed, het ensileren van voeder, het volgen van landbouwonderwijs (mede in verband met het verlenen van vrijstelling bij de vordering van arbeidskrachten), enz. Hieraan werkte nog mede de uitbreiding van het aantal assistenten bij de Landbouwvoorlichtingsdienst.

Ondanks de daling van de opbrengsten, door bovenvermelde factoren veroorzaakt, en de stijging van lonen, prijzen van grondstoffen en bedrijfsbenodigdheden en ondanks het feit, dat de vastgestelde prijzen voor een aantal producten – vooral veehouderijproducten – betrekkelijk laag waren, was over het algemeen de rentabiliteit en speciaal de liquiditeit van de landbouwbedrijven goed te noemen. Dit betrof in het bijzonder de boeren, welke over een flinke oppervlakte van nature vruchtbaar bouwland beschikten; de verbouw van vele akkerbouwproducten werd immers gestimuleerd door het vaststellen van lonende richtprijzen. Veel ongunstiger was de positie van de

boeren met weinig bouwland of met gronden van mindere kwaliteit. In de praktijk kon elke boer echter wel wat 'bij' verdienen door een kleiner of groter deel van zijn producten niet via de officiële handelskanalen af te zetten. Al zijn er ook in Brabant een aantal boeren geweest, die grote oorlogswinsten gemaakt hebben, er waren toch veel meer boeren die aan de burgers geen woekerprijzen berekenden; zij hebben er veel toe bijgedragen, dat Brabant geen echte hongerjaren heeft gekend. Men mag hierbij ook niet uit het oog verliezen, dat vele boeren – speciaal de kleinere – zonder 'bijverdiensten' niet rond konden komen, daar de structuur van hun bedrijf geheel ontwricht was; de mogelijkheid tot veredeling, tot omzetting van grotendeels aangekocht voer in dierlijke eindproducten was aanzienlijk geringer geworden.

Nagenoeg elke boer kreeg tijdens de oorlogsjaren de beschikking over betrekkelijk grote bedragen in contanten. Voor een belangrijk deel was dit het gevolg van een desinvestering: grote bedragen kwamen nl. vrij door de inkrimping van de veestapel, het niet of onvoldoende bemesten van de grond, de onmogelijkheid om veevoeder aan te kopen, het niet herstellen of vervangen van machines en werktuigen, het achterwege laten van het onderhoud aan gebouwen en gronden, enz. De omstandigheid, dat de boeren in ruime mate over geldmiddelen konden beschikken, leidde ertoe, dat een groot deel van de schulden – b.v. hypotheken – werden afgelost en de tegoeden bij de boerenleenbanken sterk opliepen. Na de oorlog zou echter blijken, dat de grote liquiditeit in de landbouw op het eind van de oorlog goeddeels het gevolg was van schijnwinsten en dat een belangrijk deel van deze middelen nodig was voor herinvestering teneinde de veestapel, de vruchtbaarheid van de grond, het machine- en werktuigenpark, enz. weer te herstellen. Voor vele boeren, welke al vóór maar speciaal tijdens de crisis bijna steeds met een tekort aan geldelijke middelen te kampen hadden gehad,

veroorzaakte deze liquiditeit – niet zelden door hen verward met rentabiliteit – de tendenz om hun levensstandaard te verhogen. Dit zou zich vooral na de oorlog manifesteren. Het veel inniger contact van de boeren met niet-agrarische bevolkingsgroepen tijdens de oorlog heeft dit zeker mede in de hand gewerkt; vele boeren waren niet meer tevreden met de zeer sobere levensstandaard, welke zij tot dan toe gekend hadden en als min of meer vanzelfsprekend hadden aanvaard.

De tuinbouw, althans de groente- en fruitteelt, kende tijdens de oorlog goede jaren. Door het wegvallen van tal van andere voedingsmiddelen steeg de binnenlandse vraag naar groente en fruit aanzienlijk, terwijl grote hoeveelheden (gedwongen) naar Duitsland werden uitgevoerd. Wel hadden ook de tuinders met een groot aantal moeilijkheden te kampen (mesttekort, gebrek aan plantmateriaal, bestrijdingsmiddelen, glas, kolen, arbeidskrachten, machines, enz.), maar over het algemeen was de groente- en fruitteelt dank zij gunstige prijzen goed lonend. Het tuinbouwareaal werd dan ook belangrijk uitgebreid, in Noord-Brabant tussen 1940 en 1943 met meer dan 30%. Voor een aanmerkelijk deel vond deze uitbreiding plaats op landbouwbedrijven, welke – mede in verband met de scheurplicht – groenten gingen telen (op zgn. bijzondere vergunningen). Doch ook vele tuinbouwers maakten gebruik van de mogelijkheid om naast hun gewone teeltvergunning een extra vergunning aan te vragen. Ook de aard der teelten wijzigde zich. Teelten, welke veel arbeid en bemesting vroegen, werden ingekrompen en vervangen door teelten, welke minder eisen stelden en toch een behoorlijke opbrengst gaven; bovendien waren de prijzen van de grovere producten relatief lonender dan die van de fijnere groenten. De veilingomzetten namen, zeker naar waarde – heel veel groenten en fruit werden niet ter veiling aangevoerd – sterk toe: op de Brabantse veilingen werden in 1939 groenten en fruit geveild voor een waarde van ruim *f* 4½ millioen; dit steeg

tot meer dan *f* 9½ millioen in 1942 en 1943. De boomkwekerijen konden over het algemeen behoorlijke prijzen voor hun producten maken; voor vruchtbomen tengevolge van de goede prijs voor fruit en voor laan- en parkbomen en plantsoenen wegens de grote behoefte voor camouflagedoeleinden en de aanplant van vliegvelden en andere verdedigingswerken, verplichte inplant bij ontbossing, enz. Tijdens de oorlogsjaren werd er echter door de weersomstandigheden (strenge winters, overvloedige sneeuwval) veel schade aan de boomkwekerijen aangericht.

De bezetter bemoeide zich niet alleen met de landbouwproductie, de veestapel, de arbeidskrachten, enz., zij trof ook maatregelen om de vrije organisaties van de boeren te vernietigen. In het kader van de verduitsing van het bedrijfsleven werd in Februari 1942 het statuut van de Nederlandse Landstand afgekondigd. Doch reeds lang te voren was het Nederlands Agrarisch Front opgericht en al in 1941 trachtte de bezetter de landbouworganisaties 'gelijk te schakelen'. Op Augustus van dat jaar hield het Agrarisch Front een massa-vergadering in de veemarkthallen van Den Bosch, waarop de kaarten op tafel kwamen. Het Kon. Ned. Landbouwcomité werd ontbonden evenals de Chr. Boeren- en Tuindersbond. De Kath. Ned. Boeren- en Tuindersbond onderging eenzelfde lot: Otto Damave werd benoemd tot commissaris van de K.N.B.T.B. en al zijn nevenorganisaties en instellingen. De Brabantse Maatschappij van Landbouw en de N.C.B. werden van hogerhand bij de Landstand aangesloten. In verschillende publicaties (Verslag van de N.C.B. over 1941–1946; Honderd Jaren Maatschappij van Landbouw in N.Br. 1851–1951; Landbouw en Landbouwcrediet, Vijftig jaren geschiedenis van de Coöp. Centr. Boerenleenbank, enz.) is uitvoerig beschreven op welke wijze de Brabantse landbouworganisaties getracht hebben – en zij zijn in hun opzet goeddeels geslaagd – zich en haar economische instel-

lingen uit de handen van de Landstand te redden (uittreden van de leden; aftreden van bestuursleden; bedanken van vertegenwoordigers der organisaties in verschillende functies; verbreken van band tussen standsorganisaties en economische instellingen, enz.). De invloed van de Landstand op de boerenstand van Brabant was en bleef buitengewoon gering en zeer vele boeren weigerden de verplichte contributie voor de Landstand te betalen.

In 1944 werd de bezetter steeds lastiger – de naderende nederlaag en ondergang kondigde zich reeds aan – en ook de boeren ondervonden de gevolgen hiervan. In sommige gebieden ging de bezetter over tot inundaties (b.v. polders tussen Fijnaart en Willemstad), steeds meer gronden werden in beslag genomen voor de aanleg van tankgrachten en andere verdedigingswerken, landarbeiders en boerenzoons werden willekeurig gevorderd om hieraan te helpen, dikwijls met paarden, wagens en karren, enz. Het werd steeds moeilijker en gevaarlijker de landbouwwerkzaamheden te verrichten: een groot deel van de mannen moest onderduiken. Ook vele personen uit de steden doken op het platteland onder, veelal op boerderijen. Ook op andere wijzen heeft de boerenstand van Brabant flink geholpen bij het ondergrondse werk tegen de bezetter (hulp aan geallieerde vliegers, ondergrondse strijders, enz.).

4. De Brabantse landbouw in de jaren 1945–1950

Het najaar van 1944 bracht voor Noord-Brabant op een klein gedeelte ten (het Land van Heusden en Altena en de Biesbos) de bevrijding waarop zo lang was gewacht. Wel lagen vele plaatsen nog maanden lang in het strijdgebied en veroorzaakten militaire acties, ook de V.1's, nog veel angst en schade. Bij de oorlogshandelingen, welke aan de bevrijding voorafgingen en ook nog daarna (V.1's, landmijnen, enz.) vielen onder de Brabantse be-

volking vele slachtoffers te betreuren. Groot was ook de materiële schade. In Noord-Brabant had de oorlog in de agrarische sector omvangrijke schade aangericht aan de cultuurgrond, de boerderijen, veestapel, inventaris, bedrijfsvoorraden, enz.

Een belangrijk deel van de cultuurgrond kon tengevolge van de oorlogshandelingen (inundatie, aanleg en uitbreiding van vliegvelden, mijnenvelden, tankgrachten, bom- en granaattrechters, schade door het rijden van zware tanks, enz.) voor korte of lange tijd niet geëxploiteerd worden. Dit betrof in Noord-Brabant ongeveer 43.000 ha, nl. bijna 30.000 ha tengevolge van inundaties, ruim 3.000 ha tengevolge van de aanleg en uitbreiding van vliegvelden en ruim 12.000 ha in verband met andere oorlogshandelingen. In het voorjaar van 1944 waren verschillende polders tussen Fijnaart en Willemstad en de Theoduruspolder (bij Bergen op Zoom) geïnundeerd, in het najaar volgden nog een aantal polders ten Westen van de lijn Bergen op Zoom-Steenbergen. Daarbij kwamen nog (zoetwater)inundaties in West-Brabant (Klundert, Hoge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg, Waspik, 's-Gravenmoer, Etten en Zevenbergen) en in enkele verspreide gebieden van Oost-Brabant. Gelukkig viel het grootste deel van deze polders - speciaal de met zout of brak water geïnundeerde – nog in de loop van 1944 weer droog en kon in het volgende jaar weer in cultuur gebracht worden. De overige overstroomde polders kwamen pas in de loop van 1945 droog (o.a. Land van Heusden en Altena).

Grote schade was ook aangericht aan agrarische gebouwen. In Noord-Brabant waren ± 2.700 boerderijen verwoest, bijna 1.700 zwaar en bijna 12.000 licht beschadigd. Vooral op deze boerderijen ging ook een belangrijk deel van de inventaris en de voorraden (granen, hooi, stro, enz.) verloren. Verschillende plaatsen werden bijzonder getroffen. Meer dan 8.000 paarden, bijna 29.000 runderen, 4.000 schapen, ruim 32.000 varkens en veel kleinvee gingen door oorlogsgeweld, vordering, roof, enz.

verloren. In enkele gemeenten ging 20–30% van de veestapel verloren.

Het zo snel mogelijk herstellen van de door de oorlog aangebrachte schade in de landbouw was niet alleen voor de direct getroffen gebieden van groot belang, maar was ook een landsbelang. Nederland was immers ten zeerste gebaat bij een zo groot mogelijke agrarische productie teneinde de voedselvoorziening veilig te stellen, de import van voedingsmiddelen te beperken en de export te verhogen. Het jarenlang ontbreken van een wettelijke regeling van de oorlogsschade-vergoedingen, de uitgebreide administratieve rompslomp, het tekort aan grondstoffen en materialen, de beperkte mogelijkheden van invoer van landbouwmachines en werktuigen, het gebrek aan geschoolde arbeidskrachten en andere factoren waren oorzaak, dat dit herstel niet zo snel verliep als gewenst was. De voorziening van oorlogsslachtoffers met vee via vorderingen in de provincie en door aankopen in andere provincies was niet in alle opzichten een succes. Op het einde van 1950 was een belangrijk deel van de oorlogsschade-vergoedingen nog niet afgewikkeld. De definitieve regelingen kwamen zeker een eind aan de verlangens van landbouwzijde tegemoet, doch daar geen integrale schadevergoeding over de gehele lijn gegeven werd, waren en zijn vele oorlogsslachtoffers zeer gedupeerd. Men mag hierbij ook niet uit het oog verliezen, dat vele door de oorlog ernstig getroffen landbouwers dikwijls jarenlang niet hun bedrijf op de normale wijze konden uitoefenen, b.v. omdat geschikte bedrijfsgebouwen ontbraken of nog geen productieve veestapel aanwezig was.

Ook het herstel van de structuur van de grond, uitgeput door de intensieve bebouwing in de oorlogsjaren bij een geheel onvoldoende bemesting, nam enige jaren in beslag, omdat de kunstmestvoorziening, vooral van stikstof en nog langer van kali, ontoereikend bleef. Dit had tot gevolg, dat vooral de van

nature armere gronden nog jarenlang betrekkelijk lage opbrengsten opleverden.

In verband hiermede werden over 1946 en over 1948 toeslagen aan de landbouwers uitgekeerd, speciaal aan bedrijven op lichtere gronden, omdat in de vastgestelde prijzen voor de verschillende agrarische producten onvoldoende rekening was gehouden met deze oogstderving. Daarnaast werden toeslagen uitgekeerd, omdat voor een goed deel tengevolge van de overheidspolitiek (verplichte levering van granen en aardappelen, baseren van de melkprijs op de kostprijs in de klei- en veenstreken, enz.) de rentabiliteit van de gemengde bedrijven, vooral van de kleine, onvoldoende was. Dit hield nauw verband met het feit, dat het herstel van de tijdens de oorlog sterk gereduceerde veestapel slechts langzaam vorderde (onvoldoende import van veevoer; rogge en ook gerst en haver alsmede aardappelen nodig voor menselijke consumptie). Het duurde ook enige jaren, voordat de voorziening met betrekking tot zaaizaad en pootgoed, landbouwmachines en werktuigen, werkkleding en schoeisel weer normaal was.

Vanzelfsprekend werkten deze factoren remmend op de opvoering van de agrarische productie. Vooral met het oog op de benarde voedselvoorzieningssituatie en de ongunstige positie van onze betalingsbalans werd een groot deel van de bestaande maatregelen gehandhaafd, zoals verplichte levering van vele akkerbouwproducten, melk, vee en eieren; veeboekjes en veeregistratie; fokzeugen- en kuikentoewijzingen; distributie van kunstmest en veevoeder; prijsregelingen, contrôle, enz. Slechts geleidelijk aan werd een deel van deze maatregelen afgeschaft, meestal pas dan wanneer geen nadelige repercussies van deze afschaffing te verwachten waren op de door de consument te betalen prijzen.

De bouwland-grasland-verhouding wijzigde zich na de oorlog sterk. Vele boeren, welke tijdens de oorlog grasland gescheurd hadden, krompen hun bouwlandareaal weer in. Hierbij speelden

verschillende factoren een rol, zoals het minder geschikt zijn van vele gescheurde percelen voor exploitatie als bouwland, de krappe arbeidspositie op vele bedrijven, de veel hogere lonen voor landarbeiders, ook voor de inwonende knechten, de verplichte levering van graan tegen betrekkelijk lage prijzen, de schaarste aan en hoge prijzen van veevoer, enz. In 1946 bedroeg de oppervlakte bouwland in Noord-Brabant nog 199.000 ha tegenover een graslandareaal van 121.000 ha (in 1943 nog 212.000 ha tegenover 114.000 ha), doch in 1950 was de verhouding reeds 161.000 ha tegenover 155.000 ha. Hierbij moet echter worden aangetekend, dat sedert 1949 kunstweiden niet meer onder het bouwland werden opgenomen maar onder het grasland. De oppervlakte kunstweiden bedroeg in 1946 bijna 12.700 ha (in 1943 slechts 4300 ha) en in 1948 al bijna 20.000 ha.

Ook de verhouding tussen de verschillende bouwlandproducten, de samenstelling van het bouwplan, wijzigde zich aanzienlijk; dit blijkt uit de cijfers van tabel 7 betreffende de totale oppervlakte in Noord-Brabant, met verschillende akkerbouwproducten beteeld (de cijfers over 1945 worden niet vermeld, omdat ze onvolledig zijn).

TABEL 7

OPPERVLAKTE AKKERBOUWGEWASSEN IN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1946 T/M 1950

Product	Oppervlakte in ha				
	1946	1947	1948	1949	1950
Tarwe	14.071	8.966	10.866	10.935	8.810
Rogge	50.470	43.426	43.451	42.773	41.696
Gerst	6.593	8.572	7.306	7.688	11.247
Haver	44.150	39.442	37.243	35.401	36.954
Peulvruchten	4.938	5.710	4.501	3.870	4.476
Kool- en raapzaad	161	19	687	2.101	2.648
Vlas	1.090	1.184	2.016	1.882	1.804
Cons. aardappelen	24.345	23.458	25.062	21.495	20.613
Suikerbieten	8.280	8.900	7.853	10.464	10.493

Men moet hierbij in het oog houden de sterke inkrimping van het bouwland en het feit, dat ook de weersomstandigheden een belangrijke invloed kunnen uitoefenen (bv. uitvriezen van wintertarwe). De daling van het tarweareaal werd voornamelijk veroorzaakt door de relatief lage richtprijs, welke door de Overheid in de achtereenvolgende jaren werd vastgesteld. De inkrimping van de oppervlakte rogge is ten dele het gevolg van de uitbreiding van het graslandareaal (incl. kunstweiden). De toename van de oppervlakte gerst is vooral het gevolg geweest van de goede prijzen, welke voor gerst gemaakt konden worden. De verbouw van peulvruchten nam af, o.a. wegens het veelvuldig voorkomen van ziekten. De teelt van kool- en raapzaad was in 1947 nagenoeg geheel verdwenen, maar kwam daarna weer op, omdat de Overheid hoge richtprijzen voor koolzaad vaststelde; deze gewassen werden hoofdzakelijk op de kleigronden van West-Brabant verbouwd. De gunstige prijzen voor vlas brachten na 1947 een aanmerkelijke uitbreiding van de vlasteelt tot stand. In 1948 kende Nederland een overvloedige aardappeloogst met als gevolg – de aardappelprijzen waren na 1947 vrij – buitengewoon lage prijzen. Dit leidde weer tot een gevoelige inkrimping van het aardappelareaal. Ook andere factoren speelden hierbij een rol, zoals het optreden van de aardappelziekte en moeilijkheden met betrekking tot de arbeidsvoorziening. In het zeekleigebied en speciaal in de Biesbos was er niet zelden een tekort aan arbeidskrachten. Hierin kon gedeeltelijk door het Bureau Oogstvoorziening worden voorzien, waarbij de sociale districtscommissies van de Stichting voor de Landbouw een belangrijke rol vervulden. Op de goede gronden van Brabant, vooral op de kleigronden, gingen vele boeren toen meer suikerbieten telen, welke teelt goede financiële resultaten opleverde.

Het herstel van de veestapel geschiedde slechts betrekkelijk langzaam. Tabel 8 vermeldt het aantal stuks vee in Noord-Brabant bij de zomertellingen.

TABEL 8

VEESTAPEL IN NOORD-BRABANT IN DE JAREN 1945 T/M 1950

	Afgerond in duizendtallen					
	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Rundveestapel	247.000	276.000	286.000	285.000	314.000	331.000
waarvan melk- en kalfkoeien	122.000	138.000	150.000	154.000	170.000	180.000
Varkensstapel	149.000	186.000	143.000	135.000	197.000	272.000
Oudere hoenders	265.000a)	628.000	1.254.000	1.346.000	1.485.000	1.655.000
Paarden in de landbouw	46.000	45.000	47.000	45.000	40.000	37.000
Schapen	26.000	29.000	16.000	9.000	9.000	7.000

a) bij Decembertelling

De rundveestapel breidde zich telkenjare uit met een onderbreking in 1948 tengevolge van de abnormale droogte in 1947; vele dieren moesten worden afgeslacht wegens voedergebrek (lage opbrengsten van het grasland en van voedergewassen vooral op de lichtere voor droogte erg gevoelige gronden). De varkensstapel, welke in 1945 en 1946 weer beduidend groter was geworden. werd in de twee daarop volgende jaren weer ingekrompen. Ook hier speelde het gebrek aan voer en ook de onzekerheid met betrekking tot de voedersituatie een belangrijke rol. Doch er waren ook andere factoren, zoals de relatief lage varkensprijzen en de beperkte fokzeugentoewijzingen. De overvloedige aardappeloogst, welke speciaal in Brabant leidde tot het stomen van aardappelen op grote schaal, maakte een uitbreiding van de varkenshouderij weer mogelijk. Bovendien werden in Juni 1948 de fokzeugentoewijzingen afgeschaft. Het herstel van de hoenderstapel vergde vele jaren en in 1950 was het peil van 1939 (2.362.000 stuks oudere hoenders) nog lang niet bereikt. Remmende factoren waren hier de schaarste aan en hoge prijzen van voer (beperkte voedertoewijzingen), het systeem van kuiken-

toewijzingen en soms ook de minder gunstige financiële uitkomsten. Toen vanaf 1950 geen eiercontract meer met Engeland werd gesloten, welk contract in de voorafgaande jaren allerlei narigheden met zich had meegebracht (b.v. eierzegels en heffingen per kip) en een ruime uitvoer van eieren naar West-Duitsland mogelijk was (sedert najaar 1949), kon de pluimveestapel zich weer beduidend uitbreiden. Toen de voorziening met landbouwmachines (tractoren) ruim werd, daalde het aantal paarden sterk. De gunstige jaren voor de paardenfokkerij waren, mede tengevolge van veel geringere uitvoermogelijkheden, weer voorbij.

De rentabiliteit van de landbouwbedrijven in Noord-Brabant was in de na-oorlogse jaren verschillend voor de verschillende groepen van bedrijven. Over het geheel genomen konden de akkerbouwbedrijven goede financiële resultaten boeken. Voor de gemengde bedrijven, en speciaal voor vele kleine bedrijven, waren de uitkomsten minder gunstig, hoofdzakelijk als gevolg van de oogstderving en de nog zeer beperkte veestapel. Geleidelijk werd voor deze bedrijven de toestand gunstiger, toen deze bedrijven weer in hun normale structuur hersteld konden worden. De noodzakelijke herinvestering van tijdens de oorlog vrijgekomen bedrijfskapitaal en later de nieuwe investeringen in de vorm van productiever vee, het bouwen van silo's, de aanschaf van moderne machines en werktuigen, enz. en bovendien de opgelegde aanslagen voor de heffingen ineens, de navorderingen van de inkomsten- en vermogensbelasting over 1940 en volgende jaren en de hoge inkomstenbelasting voor boeren die een goed jaar achter de rug hadden (b.v. als gevolg van een gunstige oogst), sloegen een belangrijke bres in de beschikbare liquide middelen. Daarbij komt nog, dat vele boerengezinnen na de oorlog niet meer zo sober en zuinig leven als voorheen; zij stellen zich niet meer tevreden met de lage levensstandaard van vroeger.

In de jaren na de oorlog is langs verschillende wegen getracht de positie van de kleine bedrijven te verlichten en te verbeteren. Dit geschiedde o.a. via ruimere veevoeder- en kuikentoewijzingen, het verlenen van speciale toeslagen voor de kleine bedrijven, een intensievere meer op het kleine bedrijf ingestelde voorlichting en het verlenen van premies voor rationalisatie van deze bedrijven. Op vele kleine bedrijven is de bedrijfsvoering intensiever en rationeler geworden; meer aandacht wordt besteed aan de eigen voederproductie – waardoor een deel van de beschikbare arbeid tot waarde gebracht kan worden –, het conserveren van voeder, een meer rationele exploitatie van het weiland, het bewaren van de mest, de aanschaffing van productiever vee, het gebruik maken van beter zaaizaad en pootgoed, de verbouw van arbeidsintensieve gewassen (b.v. kruiden), het gebruiken – dikwijls in coöperatief verband – van geschikte machines en werktuigen, enz. Ook op de andere bedrijven vond de rationalisatie van de bedrijfsvoering voortgang. Deze kwam o.a. tot uiting in een toename van de melkcontrôle: in midden 1950 werd 46% van de melk- en kalfkoeien in Noord-Brabant op melkopbrengst gecontroleerd tegenover 30½% in 1948. De mechanisatie van de landbouw nam – in verband met schaarste aan en hogere lonen van arbeidskrachten – eveneens toe (melkmachines, hooiwerktuigen, aardappelrooiers, tractoren, schoffelmachines, enz.). Waarschijnlijk mede als gevolg hiervan nam de vraag naar landarbeiders in sommige streken af. Men mag echter de toenemende seizoenswerkloosheid in gebieden als West-Brabant niet te zeer hieraan toeschrijven, daar de mechanisatie vooral arbeidbesparend heeft gewerkt in de drukke perioden van het jaar. Hierbij spelen ook andere factoren een belangrijke rol, zoals het laten verrichten van minder werkzaamheden op de boerderij gedurende de winter en de voorkeur van vele landarbeiders voor een los dienstverband en voor hoger betaald accoordwerk.

De tuinbouw in Noord-Brabant heeft na de oorlog over het algemeen gunstige jaren gekend, dank zij goede prijzen voor groenten, fruit en andere tuinbouwproducten. Het tuinbouwareaal werd na de oorlog aanzienlijk uitgebreid, weer speciaal op de kleinere bedrijven (asperges, aardbeien, frambozen). De opbrengsten van hard fruit stegen snel, niet alleen als gevolg van een uitbreiding van het fruitareaal, maar ook van een betere verzorging en verjonging der boomgaarden. Aanvankelijk waren de resultaten van de boomkwekerij gunstig: de vraag naar boomkwekerijproducten was groot (herstel, uitbreiding en verjonging boomgaarden; herstel van oorlogsverwoestingen aan plantsoenen, laan- en vruchtbomen). In 1950 echter werd de situatie voor de boomkwekerij moeilijker.

De gunstige resultaten in de tuinbouwsector waren mede te danken aan de activiteiten van de veilingen, samengebundeld in het Centraal Bureau voor Tuinbouwveilingen (bouw van bewaarplaatsen en koelhuizen, stelsel van ophoud- en vergoedingenprijzen, afzet van doorgedraaide producten, kwaliteitseisen, enz.). Ook de N.C.B. heeft veel nuttig werk verricht om de positie van de tuinbouw in Noord-Brabant te verbeteren. In verschillende sectoren van het coöperatiewezen vond in verband met de veranderde tijdsomstandigheden een concentratie plaats; vooral moeten hier genoemd worden de coöperatieve suikerfabrieken van West-Brabant en de Zuid-Nederlandse Zuivelbond. De landbouworganisaties waren kort na de oorlog weer herrezen; het rechtsherstel, speciaal de financiële afwikkeling, had zowel voor de Brabantse Maatschappij van Landbouw als voor de N.C.B. nog heel wat voeten in de aarde. Ook in Brabant gingen de landbouworganisaties en landarbeidersbonden met elkaar samenwerken in de Stichting voor de Landbouw. Deze nieuwe organisatie maakt de standsorganisaties in de agrarische sector niet overbodig. De Stichting kan zich immers slechts op een deel van het werkterrein der standsorganisaties bewegen.

Bovendien is een goed werkende Stichting voor de Landbouw ondenkbaar zonder krachtige landbouworganisaties (en landarbeidersbonden).

Bij een critische beschouwing van de positie van de Brabantse landbouw omstreeks 1950 komt een aantal factoren naar voren, welke een zeer grote invloed uitoefenen op de positie van de Brabantse boeren- en tuindersbedrijven. Deze factoren zijn vooral het peil van bedrijfsvoering, de mate van efficiency en rationalisatie op de bedrijven, voorts de afhankelijkheid van land- en tuinbouw van de markt en de mogelijkheden om deze bedrijven bij ongunstige economische omstandigheden een zekere mate van bescherming te bieden, vervolgens de verhouding tussen beschikbare oppervlakte cultuurgrond en omvang van de agrarische bevolking en de mogelijkheden van afvloeiing uit de landbouw.

Het behoeft geen betoog, dat het wel en wee van de boerenstand voor een belangrijk deel bepaald wordt door de eigen kracht, welke boeren en tuinders individueel en gezamenlijk ontplooien. Zoals in het voorafgaande meerdere malen werd vermeld, heeft zich in de laatste decennia een duidelijk zichtbare rationalisatie van de bedrijfsvoering op vele bedrijven in Noord-Brabant gemanifesteerd. Boeren en tuinders zijn efficiënter en doelmatiger gaan werken. Zij passen bij wijzigingen van omstandigheden hun bedrijf sneller aan, stellen zich meer in op de markt en staan veel minder afkerig tegenover de toepassing van nieuwe cultuur- en arbeidsmethoden, machines, enz. Vele boeren en tuinders zijn overgegaan tot een meer intensieve bedrijfsvoering teneinde zodoende o.a. de beschikbare arbeid in meerdere mate tot waarde te brengen (gezinsbedrijven) en minder afhankelijk te worden van voeraankopen. De omstandigheden van de laatste twintig jaren (productiebeperking, schaarste aan en hoge prijzen van voer, enz.) en de intensieve voorlichting hebben vele bedrijven, ook vele kleine, in deze richting van

rationalisatie en intensivering gestuwd. Toch zijn er nog heel wat bedrijven, waarop de bedrijfsvoering nog aanmerkelijk verbeterd kan worden op technisch en economisch niveau. Dit geldt speciaal voor enkele streken (b.v. Maaskant) en over het geheel genomen meer voor de kleinere dan voor de grotere bedrijven, waarschijnlijk vooral omdat relatief minder zonen van kleine boeren landbouwonderwijs genieten dan zonen van grotere boeren. Bijzondere aandacht zal daarom in Brabant ontplooid moeten worden, ook door de landbouworganisaties, om de boeren, welke op het gebied van de bedrijfsvoering nog ver bij de andere ten achter staan, meer kennis en besef van de mogelijkheden van rationalisatie en meer bereidheid om deze toe te passen bij te brengen. In sommige gevallen zal het tekort aan bedrijfskapitaal of de tegenzin om geld te lenen een remmende factor kunnen vormen; ook op dit terrein zullen de organisaties attent en actief moeten zijn.

Daarnaast zullen verschillende coöperaties zich nog weer moeten instellen op de omstandigheden van vandaag en morgen. Zo zullen de zuivelcoöperaties zodanig ingericht moeten zijn, dat zij de bestemming en verwerking van de aangevoerde melk snel kunnen omschakelen wanneer veranderingen in de prijzen van consumptiemelk, boter, kaas, condens en andere melkproducten hiertoe aanleiding geven. Het is een verheugend teken, dat – speciaal in de Zuid-Nederlandse Zuivelbond – al belangrijke stappen in deze richting vooral via een grotere mate van concentratie en rationalisatie werden gezet. Ook in de tuinbouwsector is al heel wat tot stand gebracht. De boeren en tuinders van Noord-Brabant zullen zich terdege moeten afvragen, of ook in andere coöperaties (afzet van vee en vleesverwerking, Brabantse Zuivelbond?) op dit terrein niet veel verbeterd kan worden.

De land- en tuinbouwbedrijven zijn nu in zeer sterke mate afhankelijk van de markt, dikwijls in het bijzonder van de markt

in het buitenland. Dit geldt speciaal voor de gemengde bedrijven, waarop vroeger de rechtstreekse voorziening in de behoeften van het gezin een zo belangrijke plaats innam. De opvoering van de intensiviteit der bedrijfsvoering, ook door de aanwending van meer kapitaal, maakt de agrarische bedrijven bijzonder gevoelig voor de schommelingen in de conjunctuur en zeer kwetsbaar voor scherpe prijsdaling van hun producten. Verwacht mag worden, dat de Overheid in ongunstige tijden een zekere mate van bescherming en hulp aan de agrarische bedrijven zal verlenen. In dit opzicht staan de akkerbouwbedrijven er beter voor dan de gemengde en tuinbouwbedrijven. Het is veel gemakkelijker om de akkerbouwbedrijven bescherming te verlenen, omdat de Nederlandse productie van verschillende belangrijke akkerbouwproducten (b.v. granen en suiker) onvoldoende is om in de binnenlandse behoeften te voorzien. Bovendien zijn de akkerbouwbedrijven gemiddeld van grotere omvang en gelegen op de meer vruchtbare gronden en kunnen onder bepaalde omstandigheden hun positie verbeteren door minder vreemde arbeid aan te wenden.

De gemengde bedrijven en ook de tuinbouwbedrijven, welke over het algemeen over een geringere oppervlakte cultuurgrond en veelal nog van mindere kwaliteit beschikken en welke weinig vreemde arbeid gebruiken, brengen vooral producten voort, waarvan een belangrijk deel in het buitenland moet worden afgezet. Het is dan ook veel moeilijker aan deze bedrijven bescherming te verlenen, wanneer de afzet stokt en de prijzen van veehouderij- en tuinbouwproducten aanzienlijk dalen. Een bescherming van de akkerbouw kan onder bepaalde omstandigheden zeer ongunstige consequenties hebben voor de gemengde bedrijven, vooral voor de kleine bedrijven, omdat de prijzen van aangekocht voer door deze akkerbouwbescherming verhoogd worden en het niet altijd mogelijk zal zijn dit geheel ongedaan te maken. Een productiebeperking in de veehouderijsector zal

veelal onvoldoende uitkomst brengen, niet alleen omdat dan de productiekosten per eenheid stijgen, maar ook omdat dan de omzet daalt. En juist de kleinere bedrijven, vooral die met relatief veel eigen arbeidskrachten, kunnen alleen bij een intensieve bedrijfsvoering en een relatief dichte veestapel een redelijk inkomen verdienen. Uit dit alles volgt duidelijk, dat speciaal de bedrijven, welke zich toeleggen op de voortbrenging van veehouderij- en tuinbouwproducten – en deze bedrijven vormen veruit het grootste deel van de Brabantse bedrijven –, bijzonder belang hebben bij een vermindering van de invoerbeperkingen door andere landen.

Niet alleen de vraag naar agrarische producten is voor de land- en tuinbouwbedrijven belangrijk, ook de vraag van andere bedrijfstakken naar arbeidskrachten uit de landbouw is voor de Brabantse landbouw van uitzonderlijke betekenis. De agrarische bevolking van Noord-Brabant immers wast in een snel tempo aan, terwijl de mogelijkheden tot uitbreiding van de cultuurgrond en tot verdere intensivering door middel van de aanwending van meer arbeid zeer beperkt zijn. In dit opzicht zijn de omstandigheden sedert de eerste decennia van deze eeuw aanzienlijk gewijzigd. Tussen 1888 en 1950 is dank zij vooral ontginning van woeste grond de oppervlakte cultuurgrond met ongeveer 60.000 ha toegenomen. In deze jaren is ook de agrarische productie veel intensiever geworden, in het bijzonder door een aanzienlijke uitbreiding van de veestapel en de uitbreiding van de tuinbouw. De mogelijkheden van ontginning zijn in Brabant nu goeddeels uitgeput en er mag hoogstens een zeer bescheiden uitbreiding van de cultuurgrond worden verwacht. Wel is een verdere intensivering van de Brabantse landbouw nog mogelijk – hierbij spelen ook de afzetmogelijkheden een aanzienlijke rol –, maar deze intensivering zal vooral via een doelmatiger en rationeler gebruik van de arbeid tot stand gebracht moeten worden, zodat niet op een beduidende vergroting

van de werkgelegenheid in de Brabantse landbouw gerekend mag worden.

Het zal derhalve noodzakelijk zijn, dat een aanzienlijk deel van opgroeiende jongeren uit de boerengezinnen en ook van de volwassen boerenzoons, nl. die welke geen bedrijf kunnen krijgen, ofwel een ander beroep kiest ofwel als landbouwer emigreert. Geschiedt deze afvloeiing in onvoldoende mate, dan zal dit tot een aantal zeer ongewenste verschijnselen leiden, zoals het splitsen van toch al niet grote bedrijven, het verder opdrijven van de prijzen van landbouwgrond (ook bij prijsbeheersing), het exploiteren van bedrijven door ongetrouwde broers en zusters, een te ruime arbeidsbezetting, enz. Het is dan ook van bijzonder belang voor de landbouw, dat er buiten de agrarische sector in ruime mate bestaansmogelijkheden komen voor kinderen van boeren en tuinders, en ook van landarbeiders, en dat een belangrijk aantal boeren en kinderen van boeren naar andere landen emigreren. Nu veel meer dan ooit zal de aandacht en de activiteit van de Brabantse landbouworganisaties – speciaal van de N.C.B. – en van het gehele Brabantse volk op dit vraagstuk gericht moeten zijn. De welvaart van de Brabantse boerenstand, en uiteindelijk van het gehele Brabantse volk, zal voor een goed deel bepaald worden door de mate waarin en de wijze, waarop dit vraagstuk in de komende jaren zal worden opgelost.

GERAADPLEEGDE WERKEN

DECKERS L., De Landbouwers van de Noord-Brabantsche zandgrond. (1912)
HIRSCHFELD H. M., Actieve Economische Politiek. (1946)
ITERSON VAN W. J., Schets van de landhuishouding der Meijerij. (1868)
STEENBERGHE P. C., Landbouwcrisispolitiek. (1939)
SNELLER Z. W. e.a., Geschiedenis van de Nederlandsche Landbouw, 1795–1940. (1951)
De Landbouwcrisiswetgeving: beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouwcrisiswetgeving in Nederland vanaf 1929. (1937)
Verschillende gedenkboeken en verslagen van een aantal landbouw-

organisaties en coöperaties. (N.C.B., Brabantse Maatschappij van Landbouw, Zuid-Nederlandse Zuivelbond, 'Dinteloord', Centrale Boerenleenbank van Eindhoven)

Verslagen en Rapporten van de verschillende Landbouwcommissies en Staatscommissies voor den Landbouw. (van 1886, 1906, 1919, 1927 en 1936)

Verslagen en Mededelingen van de Directie van den Landbouw.

Verschillende publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

INHOUD

Dr P. C. de Brouwer

Het Brabantse Volk 5

Drs H. Mandos

Brabantse Volksgebruiken 29

Prof. Dr F. J. H. M. van der Ven

De sociale ontwikkeling van het Brabantse volk . . 61

Prof. Dr W. R. Heere

Bevolkingsproblemen 129

Drs H. Moonen

Noord-Brabants industriële ontwikkeling in de huidige tijd 201

Ir J. P. van Noorden

Waterstaatkundige ontwikkeling en aanleg van verkeerswegen in de provincie Noord-Brabant in de laatste anderhalve eeuw 253

Drs F. W. J. Kriellaars

De Brabantse landbouw in de periode 1925–1950 . . 299